

حدائق الوجود کے پنجابی شاعری

2

وحدت الوجود تے پنجابی شاعری

سید علی عباس جلالپوری

(ایم اے فلسفہ (گولڈ میڈلسٹ)

(ایم اے فارسی (گولڈ میڈلسٹ)

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور

لاہ ائمیرا جہل بُرے وا چانن لا عقل وا

(میاں محمد بخش)

پہلی گل

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ اپنی پنویں کتاب پڑھیاراں، سو جھواناں
 تے دانش منداں دی خدمت وچ پیش کرن واماں حاصل کر رہیا اے۔
 ایس دا موضوع پنجابی ادب دے پڑھیاراں، سو جھواناں، دانشمنداں
 کھوجیاں اتے پارکھاں واسطے مدھلی اہمیت رکھدا اے، کیوں جے پنجابی
 شاعری دے بہو سارے حقے دیاں ہنہاں ایسے دے پتال وچ نہیں۔
 "وحدت الوجود" تصوف دی دنیا وچ ڈھیر پرائی صوفی ریت
 اے، پر علاج تے ابن العربی نے ایسے فکر نوں نویں سریوں سر جیا اتے
 ایسے نوں اک زندہ حقیقت دا روپ بنھیا تے ساڈے چستی، قادری، نوشاہی
 مہروردی ریت دے صوفیاں ایس اندر لوک ریت شامل کر کے لوکاتی دی
 سمجھ تے سوجھ نوں ایسے نال روٹھایا۔

پنجاب وچ ایہ لہریوں نو لکلی اے۔ ایہو سبب اے کہ ساڈے سارے
 شاعران نہ صرف ایس توں اثر قبولیا سکوں ایسے نوں ایسے قدر
 عام فہم بنا دتا کہ

ماہی ماہی گوکدی میں آپے ماہی ہوتی
 رانجھن رانجھن سبھ کوئی آکھے ہیر نہ آکھے کوئی
 یا رانجھا رانجھا گوکدی میں آپے رانجھا ہوتی
 ہر پنجابی دی زبان تے ہے۔

ایس کتاب وچ پنجاب دے ایس پکھوں نو لکھے پن آپر پروفیسر
 سید علی عباس جلالپوری ہوراں بڑے سچے ڈھنگ نال بحث کیتی اے، تے
 ایس قدر عام فہم زبان دی درتوں کیتی اے کہ ایس اچھے فکر توں ہاری ساری

جانو ہو سکے۔

سید صاحب فلسفے دے دی اُتاد نہیں سگوں مشرقی علماں دے دی
ڈا ہڈے جانوئیں، تے ایہناں ہن تیک پاکستان وچ فلسفے دے اوکھے مسلیاں
تے ایج روشنی گھتی اے کہ اُردو دے عام پڑھیاری وی فلسفے دیاں گتھیاں حل
کر سکن تے گتھلاں کھول سکن تے ایس کوشش وچ اوہ یقیناً کامیاب
رہے ہیں۔ پنجابیاں واسطے ایس توں ودھ ہور خوشی کہیہ ہوئی کہ ایس پدھر
دی اک علمی شخصیت نے "وحدت الوجود تے پنجابی شاعری" دے موضوع تے
قلم چکھیا تے اپنی مادری زبان دی جھولی نوں دکھ دکھ علماں مال بھرن واسطے
ہوری کوشش وچ اپنا مان یوگ حصہ گھتیا۔

ایس موضوع تے لکھن والیاں ایہدیاں گتھیاں سلجھانے دی تھاں ہور گتھلاں
پان دی کھیل کیتی اے، پر پاکستان وچ شید ایہہ پہلی تے کل کوشش اے
جس توں نہ صرف عام پڑھیاری لکھیا لاجھ اٹھاسکے گا سگوں ایس اوکھے تے
آچے موضوع باے دی پہلی کوشش اے، جدھے لکھن والے نوں آپ
دی اوس دیاں ڈونگھیاں دا علم اے۔ اصل وچ ایہہ کتاب اوہناں کوشش
دا اک حصہ اے جہڑیاں کہ بورڈ پنجاب دی سوجھ، دانش تے سائنس دے سفر
دی تواریخ ترتیب دین وچ کر رہیا اے تے ایس کتاب نوں اوس سلسلے دی
پہلی کڑی سمجھنا چاہیدا اے۔

ہن کتاب تہاڈے ہتھ وچ اے تے ایہہ فیصلہ کرنا تہاڈے واسطے آسان
ہووی کہ بورڈ اپنیاں ایہناں کوشش وچ کتھوں تیک کامیابی حاصل کر سکیا اے۔

سبط الحسن ضنیف

سیکرٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور

۶/۴/۶۶

لکھاری ولوں

وحدت الوجود — حقیقی وجود اگواے — نولس فارسی و شج ہمدوست
 (سبھ کچھ خدا لے) — تے ہندی و شج ہر میں ہر — (ہر شے
 و شج خدا لے) — کہندے ہن۔ ایہہ مسالہ دنیا جہان دیاں اکثر تو مال
 و شج مڈھ قدیم تولں موجودی۔ چئی گلے تے ایہہ ماہ کہ فلسفے تے تصوف، یا
 سریت دی شروعات ای وحدت الوجود تولں ہونے سی۔ آج تولں
 ڈہانی تے ہزار در بے پہلاں کائنات دیاں گنجلال آتے سوج و چار
 کر دیاں ہویاں سوجھواناں نے ایہہ سٹا کڈھیا کہ ظاہری اکھیالے نال
 بیہڑی کثرت کائنات و شج نظری آذدی لے ادہ گول لے، دکھادا
 لے۔ ایسے کثرت لے پچھے اگو حقیقی وجود پایا جاندا لے۔ ایسے و چار
 نے چینے، یونان تے ہندوستان و شج سریت تولں جنم دنا سی۔ بعض
 لوکاں ایسے وجود تولں اک باشعور ہستی منے کے اوس تولں خدا آکھیا،
 تے مذہب دی بنیہ رکھی۔ خدا دی ذات لے دو کچھ سلنے آئے،
 اک تے ایہہ کہ خدا کائنات تولں دکھ لے۔ دو جا ایہہ کہ خدا کائنات و شج

علا: Mysticism: مہتر تے Mystery دا معنی اے بھید۔ سریت جس و شج

سچاں دا بھید ہووے۔ Transcendent

ریاچیا ہویا اے۔ ایسے لئی کائنات تے خدا کو کجھ ہنہ۔ یہودیت، عیسائیت تے اسلام دا خدا کائنات توں دکھ لے تے اک شخصیت اے جتنے کائنات توں اپنی قدرت نال عدم وچوں پیدا کیتا سی۔ تاؤمت، ویدانت تے سہریت دا خدا کائنات توں دکھ نہیں تے کائنات اوسے وچوں ایوں نکلے سی جویں سوزج وچوں شعاعواں نکلدیاں ہنہ یاں مکڑی وچوں جالا نکلدا اے۔

قدیم یونان وے ایاطی فلسفیاں زینوفینس تے پارمیٹاڈیس وے وجود، چین وے تاؤ، افلاطون وے اشراق، ہنکر وے ویدانت تے ابن عربی وے وحدت الوجود وچ اک گل دی سانجھ لے۔ ایہناں دا وجود، تاؤ، احمدیاں برعین غیر شخص اے جیہڑا کائنات توں دکھ نہیں۔

پنجابی دیاں صوفی شاعران توں فارسی شاعران تے ہندی بنگالی بھگت کویاں آتے ایسے گل دی برتری حاصل رہی اے کہ ادہناں وے کلام وچ تصوف وے حوالے نال یونانی اشراق تے بھگتی لہر وے راہیں ویدانت دیاں ریتاں جمع ہو گیاں ہنہ، فارسی وے شاعر ویدانت تے بھگتی لہر توں بے خبر رہے تے بھگت کوئی یونانی اشراق دی ریت توں فیض نہ پاسکے۔ ایسے پھول پنجابی دی صوفیانہ شاعری توں نوکلا تے اچا مقام دتا جا سکدا اے کہ ادہناں دی شاعری وچ مشرق تے مغرب

ط : Immanent

ط : Illumination باطن وے نور یا روشنی نال حقیقت تک پہنچ جانا۔

ط : One

دیباے تہ نے ریتاے دانگ میل ہو گیا سی۔

(۱) یونانی سریت تے اشراق

(۲) ہندی ویدانت تے بھگتی لہر

(۳) مسلماناے و التصوف تے عرفان

یہو گل ایسے دنیا دی کے ہو ر قوم دی صوفیانہ شاعری دے بارے نہیں
کہہ سکدے۔ پنجابی دیاں صوفی شاعراں دی ایسے ہو مٹی دینے وانکھیرا
کرنے لئی میں تہاں ریتاے ریتاے دا ویردا کر کے ایہناں دے سانجھے اصولاں
دی روشنی وچ پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں سمجھنے تے سمجھاوٹے دا
ترلا ماریا اے۔

میں اپنے بھٹے تید سبط الحسن ضنیغیم ہوریاں دا شکر گزار ہاں جنھاں
میرا سٹھ ودھایا تے قدم قدم تے مینوں ساہی دتی، اوہناں دے آہر
تے اچھ بناں نہ میں ایہہ کتاب لکھدا تے نہ ایسے نوں چھاپنے وا کوئی
سو تریاں بچھ سکدا۔

علی عباس جلالپوری

انسوری ۱۹۶۶ء

تاریخی کچھو کڑ

زرا دی چودھری لکھدے بنے :

” پنجاب دریاواں دا دیس پنجاب جسے نوے پرانے زمانے وچ پت سندھو (ساں دریاواں دا دیس) کہندے سن، نہ کدی آگے ہندوستان دا حصہ رہیا سی تے نہ بنے ہندوستان دا حصہ ہے۔ جغرافیائی پہلو نال ایسے واسندھ مشرق وسطیٰ دے مشرقی علاقے نال ہے تے تہذیبی لحاظ نال دی ایہ مشرق وسطیٰ نال تعلق رکھدا سی۔ مشرق وسطیٰ دے ڈانگری تے دای چلی کرن والے لوکے پنجاب وچ آباد ہو گئے سن۔ پنجابیاں دا قدرتی رخ مغرب دی طرف سی جس نال ایسے تے تجارتی رشتے ہی موجود سن۔“

ایسے گل وچ کوئی شک نہیں کہ پنجاب جغرافیائی نسلی تہذیبی تے لسانی پھالے توں کدی وی ہندوستان دا حصہ نہیں رہیا۔ اشوگ یا اکبر جیہاں سے بادشاہاں تے انگریزاں نے عہد وچ ایہہ علاقہ سیاسی پہلو نال ہندوستان وچ شامل ہو گیا سی پر ایسے دی اپنی مستقل تہذیب، سماجی تے لسانی حیثیت قائم رہی تے آج وی قائم ہے۔ ایسے بارے ایسے کسل کے گل کرنا چاہوندے ہاں۔

علمائے آثار قدیمہ نے دراوڑی تمدن توں بیہڑا کوستان شوالک توں لے کے دریاں تپتی تیکر تے کوئٹہ توں لے کے بیکانیر تے کاٹھیا واڑ تیکر پاراں سو مربع میل اُپر پھیلایا ہویا سی ہڑپائی تمدن دا نام دتا ہے، ایسے تمدن دے دو

دوڑے گڑھ ہڑپا (ضلع ساہیوال، مغربی پنجاب) تے موہنجو دڑو (ضلع لاڑکانہ، سندھ) سنے۔ ایہناں توں علاوہ چنے ہو دڑو (ضلع نواب شاہ) شاہی ٹمپ (دادئی کچھ مکران) روپڑ (مشرقی پنجاب) رنگ پور، ہالار (کاٹھیا واڑ) کالی بنگن (راجستھان) سنے شہراں دا تعلق وی ایسے تمدن نال ہے۔ آمری، کوٹ دیچی تے چولتان دیاں بستیاں وی ایسے تمدن دیاں لگراں سنے۔

سر مورٹی مرویلر سنے خیال سنے مطابق در اوڑی تمدن دا زمانہ ۲۵۰۰ قے م توں ۱۵۰۰ قے م تیکر ہے۔ سر جان مارشل کہندے سنے کہ ایہہ تمدن ۳۲۵۰ قے م — ۱۷۵۰ قے م دیاں صدیاں وچ پھیل پھیل رہیا سی۔ آج کل دی کھوج سنے مطابق ایہہ زمانہ ۲۳۰۰ قے م — ۱۷۵۰ قے م دا بچھیا جاسکدا ہے۔ ایسے کھوج نال دو گلاں اُجاگر ہون دیاں سنے۔

۱۔ ہڑپائی تمدن مصر تے عراق دیاں تمدناں توں بہوں دوڑے علاقے وچ پھیلیا ہویا سی۔

۲۔ ہڑپائی تمدن زردی ملکی سی تے اپنے مستقل تاریخی ارتقا نال صورت وچ آیا سی۔

ایہہ گل وی ثابت ہو چکی ہے کہ ایسے تمدن دا سبندھ صدیاں تیکر عراق نال قائم رہیا۔ گارڈن چائلڈ تے کہندے ہے کہ ہڑپائی تمدن سنے تجارتی رشتے مغرب وچ مصر تے مشرق وچ ترکمان نال وی ہو گئے سنے۔ اوسے تجارتی راہ آتے جہڑی ایران تے عراق توں جاندی سی کاروان سرائے علی مراد، کوٹلہ نہنگ خان، ڈبر کوٹ، (لورالائی) مسہی (جھلانواں) سٹ کاگرن ڈور (مکران) دیاں بستیاں سنے کھنڈر ملے سنے۔ ہڑپا تے موہنجو دڑو دی کھدائی توں پہلاں آثار قدیمہ سنے سو جھوان سیریا (عراق)

What happened in history

تے مصر کے تمدن نول قدیم ترین بھدے سن، ہڑپائی تمدن دی شکل صورت سامنے آتی
تے شروع و شح امیر نول سمیرا دے تمدن دی اک ٹینگہ منے لیا گیا تے ایہ فرض کیتا گیا کہ
سُمری قوم دے کچھ قبیلے وادی سندھ و شح آگئے سن پرہن ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ
ہڑپائی تمدن مصر، سمیرا تے چین نال دنیا دا اک قدیم ترین تمدن ہے۔

پاکستان و شح قدیم پتھر دے زمانے دے اکثر آثار مغربی پنجاب و چوں ملے ہن، ڈی ٹیرا
تے پیٹرسن نے سطح مرتفع پوٹھوہار و شح برصغیر ہندوپاک دے سب نول پرانے پتھر دے
نوکار رتھیاں تے ہتھیاراں دا کھوج کڈھیا ہے، ایہناں نول ماقبل سواں دا نام دتا
گیا ہے کیوں جو اوہ دریاں سواں دی گزرگاہ دی کھدائی نول نکلے ہن تے قدیم
پتھر دے زمانے نال تعلق رکھتے ہن۔ ایہناں پتھر دیاں رتھیاں نول پتہ لگا ہے
کہ آج نول چار لکھ ورہے پہلاں امیر علاقے و شح قدیم پتھر دے زمانے دا انسان موجود
ہے۔ ہڈی گھیب تے ڈھوک پٹھان دے لاگے دریا سواں دے اک معادن
دریاں سواں دی گزرگاہ و چوں بغیر دستے دے پتھر دے ہتھیار ملے ہن۔ ۱۹۲۳ء و شح
ای، جی بیوس نے سواںک و شح جہڑے آثار ڈھونڈ کڈھے سن اوہ مسیح دی پیدائش
نول چار لکھ ورہے پہلاں دے ہن۔ ایہناں رتھیاں تے ہتھیاراں نول معلوم ہویا
ہے کہ قدیم پتھر دے زمانے دی پتھر دے ہتھیار تے رتھ گھڑن دی صنعت خالص
ملکی سی۔ وچکار لے پتھر دے زمانے و شح تیرکمان ایجا دیتے گئے سن تے پتھر دیاں
ٹنگڑیاں و شح چھیک کھرکے دتی کھاڑے دی بناٹے گئے سن۔ ایس نمونے دے ہتھیار

علاء پروفیسر پلیم اٹریل یونیورسٹی نے پوٹھوہار و چوں انسان دے وڈکیاں دے اتی آثار دا
کھوج کڈھیا ہے جہڑے آج نول اک کروڑ ورہے پہلاں دے ہن۔ اوہناں ثابت کیتا ہے کہ
پہلا انسان افریقہ یا جاوا نول نہیں سکوں ایسے علاقے و چوں ظاہر ہویا سی جس دا نام اوہناں
نے پنجاب بسکس رکھیا ہے۔ (پاکستان ٹائمز، ۱۵/۴/۶۰)

کھرتے روہڑی توں ملے ہن۔ چھ ہزار قبل مسیح نوں پاکستان دے شمال مغربی حصے
 وچ پتھر دے زمانے دا تمدن بیسی اتے پُچ گیا سی۔ ایس دے اخیر وچ تانبے دا
 درتارا ہون لگ پایا جتوں تانبے تے کانسی دی تہذیب دنی زینہہ رکھی گئی۔ ایس نوں
 منقش ظروف سازی دی تہذیب وی کہندے ہن جس دے آثار کوٹ دیکھن توں ملے
 ہن جہدا زمانہ ۲۸۰۰ - ۲۶۰۰ قبل مسیح دا ہے۔

نوں کھون دے مطابق برصغیر ہند پاک دے سب توں پرانے وینیک آسٹریلانی حبشی
 یا ڈوی حبشی نسل دی مشرقی ٹنگھ سنے تے دراوڑاں توں پہلاں ایتھے دسدے
 سنے بھئی آسٹریلانی جنہاں وچ سالوونے جزیرے دے لوکی دی شامل ہن اذقی حبشیان
 جہا مہنہ مہاندرا رکھدے ہن۔ ایہناں وچ آسٹریلیا دے اصل وینیک دی شامل ہن
 جنہاں توں ایہ ترکیب بنی سی۔ نیوگنی، سوو جے میلانیشی جزیریاں دے باشندے
 سیلان دے وڈا، تسمانیہ تے پالوآ دے لوکی وی ایسے گروہ مال سمبندھ رکھدے ہن
 چھوٹا ناگپور دے منڈا قبیلے دی آسٹریلانی بولی بولدے ہن۔ ہندوستان تے پاکستان
 دے خانہ بدوش قبیلے لواریا، گلگڑے، گللیے، اوڈ، کنجر، ڈوم، انٹ، مینا، سانسی،
 چڑی مار، پامی وی آسٹریلانی حبشی نسل دیاں لگراں ہن۔

بحرہ روم دی نسل دے قبیلے ۲۹۰۰ ق م دے نیڑے تریڑے درہ بولان
 دی راہیں سندھ دی دادی وچ داخل ہوئے، تاجیک، ارمنی، یونانی، اطالوی تے
 ہسپانوی وی ایسے نسل وچوں ہن، ایہ اوہ زمانہ سی جدوں پنجاب وچ دریاواں دی
 کدھی اتے خوراک اکٹھی کرنے دی تھاں خوراک پیدا کرنے دی ابتداء ہو چکی سی۔
 آؤن دایاں وی داہی بھی شروع کر دتی، اوہ آسٹریلیائی حبشی نسل وچ گھل مل
 گئے جس توں دراوڑی نسل تے جنم لیا۔ آج کل مدراس، حیدرآباد، چھوٹا ناگپور
 تے مدھیہ پردیش وچ ایہناں دراوڑاں دی اولاد آباد ہے۔

دراوڑاں دے تمدن دے آثار ہن تیکر ۵، بتیاں دی کھدانی دچوں برآمد ہو
 چکے ہن تے پنجاب، سندھ، بلوچستان وچ اجے دی سیکڑے ٹیپے دیاں ہویاں
 شہراں دی یادگار موجود ہن۔ پھلے دناں وچ تھریاں پولستان (بہاولپور ڈویژن) دے
 دریا ہاکڑا (ہندوستان وچ ایس نوں گھگھر کہندے ہن) دی گزرگاہ نوں کھویا گیا تے
 کئی کوٹاں تے بتیاں دے کھنڈر ملے ہن۔ صرف فورٹ عباس دے لاگے دوسو دے
 قریب تاریخی بتیاں دا نشان ملیا ہے۔ کہندے ہن کہ ویداں وچ جہڑے دریا
 سرسوتی دا ذکر آیا ہے اوہ دریاں ہاکڑا ہی ہے۔ آج کل ایہ علاقہ ویران سیابان
 نظری آؤندا ہے، پر اک زمانہ اجہا وی سی جڈں ایس وچ دریاں ہاکڑا زور شور
 نال دکدا سی تے اوس دی کدھی آتے بیلاں تیکر برے بھرے کھیت پھیلے ہوتے
 سن۔ آب پاشی نوں کم لیا جاندا سی تے سارے علاقے وچ گھنٹی دستوں سی۔ ایہناں
 کرائواں دا سماج ہرپا، کالی بنگن تے موہنجو دڑو دے تمدن دی اک ٹینگھی سی۔
 ایہناں کھنڈراں توں ہرپائی تمدن دے ارتقاء دا نشان ملدا ہے۔ ایہ سارا علاقہ
 ظروف سازی دا وڈا گڑھ سی۔ ہرپا سے بھٹییاں لگیاں ہویاں سن جنہاں وچ تانبہ
 پکھراندے سن۔ اک ہزار قبل مسیح نوں دریاں ہاکڑا خشک ہو گیا تے دستوں دا
 نام نشان مٹ گیا۔

ہرپا تے موہنجو دڑو دیاں کھنڈراں توں عظیم دراوڑی تمدن دا پتہ لگاتے
 میجر جنرل الگزنڈر کننگھم نے جہڑا محکمہ آثار قدیمہ دا پہلا ڈائریکٹر سی ۱۹۲۲ء وچ ہرپا
 دے شہر دا کھوج لایا۔ سر جان مارشل نے موہنجو دڑو، ہرپا تے چنے سو دڑو
 دی کھدانی کرائی۔ اوس نے ہندوستانیوں نوں محکمہ آثار قدیمہ وچ بھرتی کیتا۔
 آر۔ ٹی۔ بیڑجی نے موہنجو دڑو دے کھنڈر ڈھونڈ کڈھے۔ پنڈت ایم ایس واس
 نے ہرپا تے موہنجو دڑو دی ہور کھدانی کردائی۔ اینے جی محمدار نے امری دے

کھنڈر دریافت کئے۔ تقسیم ہند توں گزرنے پاکستان دے محکمہ آثار قدیمہ نے کھدائی دا کم جاری رکھیاتے کوٹ دیکھی تے پولستان دیاں بستیاں جہاں وچ دراوڑی تمدن دے آثار ملے ہن سامنے آیاں۔ امریکہ، فرانس تے اطالیہ دے ماہرین وی کھدائی دا کم کردے رہے۔ سر آرک ٹین نے ڈبہ کوٹ تے کئی دے کھنڈراں دا کھوج لایا۔ ۱۹۵۰ء وچ پروفیسر سٹوارٹ پگٹ نے بلوچستان دے آثار تے اپنی بہوں ملی کتاب ماقبل تاریخ داہند "لکھی۔ ۱۹۵۸ء وچ اک فرانسیسی عالم جے ایم کمال نے بلوچستان وچ کھدائی کردائی جس دیکارڈی نے سراب دی وادی وچ انجیرا تے یاہ ڈمب دیاں بستیاں دا کھوج کڈھیا۔ دراوڑی تہذیب تمدن دی دریافت توں پہلاں تاریخ دان جسنیر ہندو پاک دی تاریخ دی شروعات آریاں دی آمد توں کردے سن، پر ہڑپائی تمدن دی دریافت نال ایہ دعویٰ غلط ثابت ہو گیا ہے۔ ڈاکٹر ایشر ٹوپا لکھدے ہن۔

"پچھلیاں سالوں وچ قدیم ہند دی روایت تے نئی تاریخ ہندوستان وچ آریاں دی آمد توں شروع کیتی جاندی سی۔ خیال ایہی کہ آریا ہی ہند وچ تہذیب، شائستگی تے فلسفے کے آئے سن تے اوہناں ہی مذہبی، اخلاقی تے سماجی قدراں نوں ایسے ملک وچ رواج دتا سی پر ساڈے سے جہڑی کھوج قدیم ہند دے بارے کیتی گئی ہے اوکے نے آریاں دے ایسے بھوکے دعوے نوں جھوٹھا ثابت کر دکھایا ہے۔ ۱۹۲۲ء وچ ایسے آریائی نظریے دا خاتمہ ہو گیا تے دراوڑی تہذیب دی برتری تے اہمیت دا ثبوت ملے گیا۔"

نویں کھوج نے دراوڑاں دے تمدن دی برتری ہی ثابت نہیں کیتی سکوں

ایسے گل و انکشاف دی کتنا گیا ہے۔ جے اہل تمدن جسے نوے ہندی آریائی و انام دتا جاندا ہے دراوراں دی ہے دینے ہے۔ دراوراں تہذیب تے تمدن نے آریاں نے مذہب دیومالا، اخلاق، کلا، زبان، رسم و رواج تے سوش آتے انٹ اثرات چھڑے منے ہیں گل و ایروا کرن توں پہلاں دراوراں تہذیب تے تمدن واکھل کے ذکر کرنا ضروری ہے۔ دراوراں تمدن شمالی مغربی علاقیاں پنجاب، گندھارا، سندھ نے تہذیبی ارتقاء و آخری مرحلہ سی جسے واسلسہ پھرے قدیم زمانے تیکر جائید ہے۔ گھٹ توں گھٹ چھ ہزار ورہے پہلاں پنجاب تے سندھ دیاں دنیکاں نے واپس بھی شروع کردتی سی۔ جدوں بحیرہ روم دی نسل دے لوکی ایہناں علاقیاں وچ آئے دریاواں دی کدھی آتے بستیاں آباد ہو چکیاں سن تے سچائی دی ابتداء ہو چکی سی۔ ۲۴۰۰ ق م تیکر چارے پاسے کھیت تے دستوں کھل گئی سی۔ دراوراں کنٹرک تے جواں دیاں دو وڈیاں فصلوں اگاوندے سن۔ ایہناں دے دانے کھنڈراں وچوں ملے ہن۔ چاول، سن، گنا، تیل، کڈھن آ لے بیج، جوار، یابرو تے مشروے گڈے جاندے سن۔ دنیا دی تاریخ وچ چاول اگاوندے دی سب توں پہلی شہادت ہڑپا توں ہی ملدی ہے۔ ایسے طحال کہاں بیج تے دوستوں سوترا داکیرا بننے دی شروعات دی پنجاب وچ ہی ہوئی سی۔ یونانے دامتورن، ہیروڈوٹس اپنی تاریخ وچ لکھدا ہے :

” ہند وچ خود رو رکھ ہوندے ہن جہاں آتے انے واپھل

طا India (دانا نام یونانیاں رکھیا سی، ایہہ نام دریائے سندھ (Indus) دے نام آتے رکھیا گیا سی، ایرانیاں تے عرباں میں ہند تے سندھ دی تفریق کیتی سی،

لگدا ہے۔ ایہہ اُن بھڈاں دی اُن توں بہوں سرس تے دودھیا
ہندی ہے۔ ہند دے لوکی ایسے رکھ دی اُن دے کپڑے
بندے ہن۔“

ہندیوں ہندیوں کپاہ تینے، دینے، کتن تے ہن دی صنعت قائم ہوگی
ہر پاپ دے آثار دج کچھ رنگ دار پارچے دی ملے ہن جہاں توں ہی ہوندا اے
کہ دراوڑ رنگن دافن دی جاندے سنے۔ مہراں اُتے کھدی ہونی چترکاری توں معلوم
ہوندا ہے کہ اوہ بہوں ملام تے نفس کپڑا بندے سن۔ جدوں غاہ تے کپاہ ملکی ضرورت
توں دودھ مقدار پیدا ہون لگ پئی، دراوڑ اوہناں نون دساور بھینٹ لگ پئے۔
اوہناں دیاں جنساں، سوتر تے کپڑے نال لڈیاں ہوئیاں کشتیاں عراق تے ایران نون
جاندیاں سن۔ ایس لئی ہر پاپ تے موخو ڈرو لینے دین دے دڈے گڑھ بن گئے ن۔
دراوڑ گال، داند، مہیں، بھڈاں بکریاں تے گکڑیاں پالدے سن۔ اوہناں دی
کستی باڑی دے سماج دج داند تے مہیں نون ٹدھلا مقام دتا جا سکدا ہے۔ داند نون
گڈیاں دج جگڑ دے سن۔ مہیں دا گھیو دودھ اوہناں دی من بھاؤدی غذا سی۔
الے چلانے دارواح عام نہیں سی ہویا کہی نال بھوئیں پھول کے چھٹے نال بوائی کر دے سن
دریا وچوں کھال کڈھ کے رڑ چپی جاندی سی۔ بھوئیں سارے پنڈ دی سانجھی ملکیت
بھدے سن۔ آج دی ساڈے پنڈاں دج شاملات ایسے سانجھ توں یادگار ہے۔
ہر پاپ دا شہر بہوں گھنی آبادی والا سی تے تجارت دا گڑھ سی۔ ایسے دیاں کھنڈراں
توں معلوم ہوندا ہے کہ دراوڑ شہراں نون اُسا رڈیاں ہویاں منصوبہ بندی کر دے سن۔
گلیاں چوڑیاں رکھ دے سن، ہر مکان نال غسل خانہ ہوندا سی جیہدا پانی چھتیاں توں
نالیاں وچوں ہو کے اک پختہ ٹوٹے دج گردا سی تے اوتھوں گلیاں دیاں بدر رواں
دج جاندی سی۔ غسل خانے پچیاں اٹاں دے بناؤندے سن۔ پانی دے نکاس دے

طریقے تو سے پتہ لگدا ہے کہ ادھناں دا بلدیاتی نظام بڑا عمدہ سی۔ ایسے کھنوں ادھناں سے
 شہر مصر تے عراق دے وڈیاں شہراں اُرمفس تے اشور اتے بڑی رکھدے سن۔
 ہڑپا اوس کے داسب توں وڈا شہری۔ لاہور تے ملتان دے دھکار ریل دی پٹری
 دچھائی گئی تے مورکھ بے سمجھ ٹھیکے داراں نے ہڑپا دیاں کھنڈراں دا ملہ پٹ پٹ کے
 پٹری نال ڈھیر کر دتا جس توں بہوں ملے تاریخی آثار مٹ گئے۔ ہڑپا دی کھدائی توں
 پتہ لگتا ہے کہ ایہہ شہر نو داری اُماریا گیا سی تے نویں مکان پُراںیاں مکاناں اُتے
 ہی چاڑھ لیندے سن۔ ایسے شہر دُج اک گورستان دی ملیا سی جس دیاں کھوپڑیاں
 توں ایہہ گل معلوم ہوتی ہے کہ ایتھے بجز روم دی نسل تے آسٹریلانی بستی نسل دے
 لوکی وُسدے سن۔ ہڑپا دُج کھلے ہزار سن جنہاں دُج پرچون آسے بہندے سن جویں
 اُجکلے ساڈیاں ہزاراں دُج بہندے سن۔ مکاناں دے لاگے بنس دا ذخیرہ کرنے لئی
 مودی خالے بنواندے سن جس توں شہریاں دے سوکھے ہونے دا ثبوت ملدا ہے۔ ہڑپا
 دُج اک بہوں وڈا مودی خانا ملیا ہے جیہڑا ۱۵۰ x ۵۶ فٹ چوڑا ہے۔ ایسے دُج
 مایے دی اکٹھی کیتی ہوئی فصل ڈھیر کیتی جاندی سی۔ شہر دے چارے پاسے اٹاں
 لکان دے آدے ملدے سن۔ مکاناں دُج کپیاں تے کپیاں ددنیوں اٹاں درتیاں
 جاندیاں سن تے چنائی دُج ردالادن دا طریقہ ادھوی جیہڑا اُجکلے ساڈیاں پنداں
 دُج چالو ہے۔ شہر دا انتظام ایسے حاکماں دے ہتھ دُج سی، جیہڑے پُرسد دی
 سن۔ حاکماں دی بیٹھک لئی وُڈے کمرے بناے گئے سن جویں ساڈیاں پنداں
 دُج پنچائت گھر بناے جاندے سن۔

دراوڑ بڑے امن پسند تے ساو لوگ سن۔ کھنڈراں دچوں کانی تے تانبے دے
 چھوٹے چھوٹے ستھیاں ملے جن جنہاں توں پتہ لگدا ہے کہ اوہ بھیر وکالت تے جنگ پسند
 نہیں سن تے چپ چپتے واپسی جی تے پنج بیویاں دُج رچھے رہندے سن۔

دو بجے دیاں شہراں اُتے جھٹے نہیں لے کرے۔ نہ بجیاں بجیاں گلاں اُتے جھنڈی
 پاؤندے سن۔ ایسے پھوں وی ادہ مہرتے عزت دیاں تدم باشدیاں توں ذکرے نظر
 آؤندے سن۔

دراوڑاں نے داجی جی نال پار دتھ توں بڑی ترقی کیتی سی۔ ادے کے دے
 سمیری، یونانی تے رومی شتم کت کے ادے دے کپڑے بندے سن۔ سو تر وادی
 سندھ توں تے شتم چین توں منڈھایا بانڈا سی۔ دراوڑ مجھتے گننے دیاں ٹھکان
 توں رنگ تبار کر کے اپنے کپڑے رنگدے سن۔ آج دی پاسیاں پنڈاں دتھ
 پھیل کاریاں تے سالوسلاریاں توں ایسے طحاں رنگیا جاندا ہے۔ دراوڑ سن لے کپڑے
 دی بندے سن۔ ظاہر ہے کہ کپڑے دیترن تے بیون دافن دی وجود سی۔ اجکل
 پنجاب دیاں بعض پنڈاں دتھ پنڈو کھڈر دا گڑا تا لاؤندے سن جیہدا پاک سینے
 اُتے ہوندا ہے تے کپڑے وی گھنڈی نال بند کیتا جاندا ہے۔ ایہہ گڑا دراوڑاں توں
 ہی یادگار ہے۔ دوجی دڈی صنعت بھانڈے بناؤن تے مہراں اُتے چتر کاری کرن
 دی سی۔ مٹی دے بھانڈے چک اُتے بناؤندے سن۔ جویں اجکل ساڈے کھار بناؤندے
 ہن۔ ساڈیاں پنڈاں دے مٹی دے بھانڈے، گھڑے، گنے، چائیاں، منٹ، صحنکاں
 ہانڈیاں، ڈولے، دور، جھراں ادے سے توں بندے آ رہے ہن۔ گلیاں بھانڈیاں
 اُتے چتر کاری کر کے ادھناں توں آدی دتھ پکا لیندے سن۔ ایہہ چتر کاری کالے،
 بدامی تے کیسری رنگاں دتھ کیتی جاندی سی۔ اکثر پہلے دے پتر تے پتھ دے ہونے
 مور دے چتر بناؤندے سن۔ دراوڑ لوہے دا درتارا نہیں سن جاندا ہے۔ ایسے لہی
 ہڑپائی تمدن توں کانسی دا تمدن دی کہیا جاندا ہے۔ ادہ کانسی تے تانبے دے
 بڑے سوہنے بھانڈے، رچھ تے روز دی دتھ دیاں بجیاں بجیاں چیزاں
 بناؤندے سن۔ ہڑپا توں وکھ موہنجو دڑو، آمری، کوٹ دیکھی، منڈھی گاگ، کلے

گل محمد دیاں بستیاں وچ دی تانبے تے کانسی دے بناڈے تے زچھ ملے ہن بہناں
 وچ کانسی دے گلہاڑے، آرے، چھینیاں، اُسترے، چھریاں، رندے، رُمبیاں
 شامل ہن۔ دراوڑ کانسی دے بہوں سوہنے پتے پتلیاں دی ڈھال دے سن۔ ایہناں
 وچ مہیں، بھیدو تے نچن آلی گڑی دے بُت بڑے خوبصوت ہن۔ کانسی تے
 تانبے توں دکھ سونے چاندی، ہاتھی دند تے سنگ توں تراشے ہوئے زیور تے آرائش
 دا دوجا سامان وی بلیا ہے۔ اوہ عقیت دے منکے دی تراش دے سن تے ادہناں اتے
 اپنی زبان دیاں علامتاں کندہ کر دے سن۔ عورتاں دیاں ٹوماں وچ سونے چاندی
 کانسی، تانبا، عقیت، ہاتھی دند تے سنگ دے بنے ہوئے کنگن، کڑے، چھاپاں
 ہار، نتھ، نمک دے گل، گلونبند، حمیلاں، بولے بنیسر، جھومر ایسے خوش وضع
 ہن کہ اوسے سے دیاں دوجیاں تمدناں وچ ادہناں دی نظیر نہیں ملدی۔
 دراوڑ ٹوماں وچ بہوں ملے پتھر دی بڑے سن۔ تانبے توں گڑ کے آئینہ بناوئے
 سن۔ ہاتھی دند تے ہڈی دیاں تراشیاں ہونیاں مرمے دایاں تے سُر مچو
 دی ملے ہن، پتی توں بنائے ہوتے قاشق بہوں سوہنے ہن۔ شہراں دی
 کھدائی توں گرم سالہ، تیل، رنگ، ٹون، کوڈیاں تے سکھ دی ملے ہن۔
 سپ دیاں مہراں تے پیالیاں اتے پھلان دیاں پتیاں، صلیب، دل تے
 اکھاں دے نقش نظری آوندے ہن۔ لال پتھر توں تراشے ہوئے خوبصوت بُت
 دی کھدائی توں ملے ہن۔ ایہ یونان تے روم دے تمدن توں دو ہزار ورہے
 پہلاں دے ہن۔ فیروہی خوبصورتی وچ ایہناں ملکاں دیاں بُتاں تے پتلیاں
 توں گھٹ مہیں سن۔ ہامیا یا دھرتی مانی دے بُت دی ادہناں دی کلا

ط ۱ : Magna Mater ط ۲ : Mother Earth

دے سُنڈر نمونے ہن۔

ہر پاتے موہنودڑو دیاں کھولیاں دپوں دو سو مہراں ملیاں ہن جنہاں اُتے اکثر ڈنگراں دی صورت شکل کھدی ہوتی ہے۔ ایہناں وِش وِش ڈٹے گٹ آے ساٹھ مہیں، گینڈے، ہاتھی، شیر، مگر مچھ دے نقشے ہن جنہاں توں سہی ہوندا ہے کہ اوں مے ایسے علاقے دی آب ہوا گرم مرطوب سی تے چارے پاسے گھنے جنگل ہن جنہاں وِش ایہہ جانور کھلے ڈلھے بھوندے پھرے ہن۔ مینہ وی زح لہندا سی۔

مہراں نرم پتھر دیاں بنایاں جانڈیاں ہن۔ فیر اوہناں توں اگ اُتے رکھ کے پکا لیندے ہن۔ ایہناں مہراں اُتے دراوڑاں دی لپتی کھدی ہوتی ہے جہر مے آجے تیکر پڑھی نہیں جاسکی۔ ایسے نامعلوم لپتی دیاں دو سو پنجاہ علامتاں ملیاں ہن۔ ایہہ لپتی کھریا دی پیکانی تے مضر دی ہیرو غلیفی توں دکھری ہے۔

بی بی لال دے قیاس دے مطابق دراوڑ بچے توں کھتے پاسے لکھائی کردے ہن۔ آثار قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ ایہہ مہراں تنوید دی طرحاں گل وِش لٹکا دندے ہن یا ڈولیاں نال بھندے ہن۔ جس طرحاں اُجکل پنڈاں وِش جٹ بھندے ہن۔ عراق دیاں شہراں اُر، کیش تے تل عمارہ دیاں کھولیاں وِش دی ہر پاتی مہراں ملیاں ہن جس توں ایہہ گل ثابت ہو گئی ہے کہ دوہاں مٹکاں وِش تجارت ہوندی سی۔ ۲۳۸۰ ق م وِش کھریا تے اکاڈے بادشاہ سارگن دیاں پیکانی لپتی وِش لکھیاں ہویاں کجھ لکھتاں ملیاں ہن۔ سارگن نے ملوہہ تے مکن قوم نال اپنی تجارت دا ذکر کیا ہے۔ سو مھواناں دے خیال وِش ملوہہ تے مکن توں مراد سحر تے کران دے دینک ہن۔ ایہہ تجارت دریائی تے سمندری راہ تے ہوندی سی۔ ہر پاتے موہنودڑو دے شہر کشتیاں وِش سامان لد کے عراق لے جانڈے ہن۔ ایہناں گلاں توں سہی ہوندا ہے

کہ درادڑاں داہی پھی تے صنعت حرفت و شج بڑی ترقی کیتی سی۔ اوہ ظروف سازی، اُساہی پارہ بانی، جھرنی، زیور گھڑن، دھاتاں ڈھالنے، ببت سازی، کپڑے سینے، ٹیکنے بناؤن، کپڑے رنگنے، اٹاں لکاؤن، پتھر گھڑن تے بیڑیاں بناؤن دیاں صنعتاں و شج ماہر سن۔ ہڑپے توں توں تے جہڑے وٹے ملے ہن اوہ اکو دزن تے ہن جسے توں ہسی ہوندا ہے کہ اوہ ناپ توں تے پنج ہزار تے کھرے سن۔

زرعی انقلاب توں گروں مسرتے سمیرا دی طرحاں پنجاب تے سندھ و شج جہڑا سماج بنیا اوں دی مینہ مادری اصول آتے رکھی گئی سی۔ ایسے دی بنتر و شج عورت توں مرد توں برتری تے سرداری حاصل سی تے اوہ ہتر لے مال سماج دا دی محور بن گئی سی۔ پتر دھیاں پیو دی نکالے مال تے ساک نال پھانے جانے سن تے املاک دی وارث دھی ہندی سی۔ انسانی سماج تے ایسے سے بار آوری دامت ہر پاسے پھیل گیا۔ مذہب، اخلاق، ریتل، ادب تے کلا دی اُسامے ایسے مت آتے کیتی گئی تے بندیاں تے سارے ترے بھوئیں دی بار آوری توں قائم رکھنے لئی وقف ہو گئے۔ بھوئیں دی ککھ دچوں رڑاگدی سی ایسے لئی اوں توں دھرتی مانی یا مہاتیا بنا کے پوجن لگ پئے۔ عراق دی دیوی عشتار، ہندو دی اُسنے فیقیہ دی عشترتی تے یونان دی افرو داتی دھرتی دیویاں سٹے جہاں تے سامنے اوہناں تے شوہر یا محبوب کوئی تے نہیں سن۔ ہڑپا و شج اجیاں مورتاں ملیاں ہن جہڑیاں سرجان ماٹل تے خیال و شج دھرتی دیوی دیاں ہن۔ بھوئیں دی زرخیزی توں بحال رکھنے لئی مندریاں و شج دیو داسیاں رکھنے تے لنگ دی پوجا دا رواج

Matrarchal : ۱

Fertility Cult : ۱

ہو گیا۔ لوگ اپنی کچھ پتیاں مندرائی وقف کر دینے لگے۔ ایہاں نوں دھرتی
 دیوی دیاں داسیاں کہیا جاندا سی۔ ایہاں نال پڑہت تے یا تری ساگم کرے لے۔
 گتے تے مصلحتاں لگنے دے عمل نوں اکو پیمہ بھدے لے تے کہندے لے کہ مندرائے بن
 ساگم کرن نال جھوٹے دی زرخیزی دزدہ بانڈے س۔ ہڑپے وٹ پختے دایاں گزیاں
 دیاں بہڑیاں مورتیاں منیاں لے اوہ ایہاں دیو داسیاں دیاں لے۔ بار آدھی لے
 مت وٹ لنگ تے یونی دی کوباکیتی بانڈے سی۔ ہڑپے توں چوٹے لے پھر لے بنے
 سونے لنگ ملے لے جہڑے یونی آتے نصب کیتے گئے لے۔ ایہ جے ساگم دیاں علامتاں
 لے۔ بعض مہراں آتے صلیب دا نشان کھوریا گیا ہے۔ صلیب مصر قدیم وٹ دی
 لنگ یونی دے ملنے دی علامت سی تے لوگ تبرک لے طور تے ایسے نوں اپنے گل وٹ
 لنگاؤندے لے یا ڈویاں نال بھدے لے۔ دراوڑیاں وٹ لنگ پوجا دا رواج عام سی،
 ایسے لے آریاں نے ادھناں نوں لنگ لے پجاری اکھ کے پھکر کیتی سی۔ دراوڑی
 مذہب دی اک نوکلی گل ادھناں دی ارواح پرتی سی۔ ادھناں دا خیال سی کہ بندے
 دی روح ادھ لے خاکی بدن نوں چھڈ کے پھنواں لے ڈنگراں تے رکھاں وٹ چلی
 جاندی ہے۔ ایسے لے دراوڑ ایہاں نوں مقدس جاندے لے۔ ادھناں دیاں خوبصورت
 مہراں آتے کئی پھنواں تے ڈھیراں دے نقش کھدے جوتے لے۔ مور تے پلے
 لے رکھ دے نقش مٹی دیاں پکیاں بھانڈیاں آتے دی نظری آدھ لے لے۔ دراوڑ اک
 قسم دی پراسرار شکتی یا توانائی لے دی قائل لے جن نوں اچکل "مانا" کہیا جاندا
 ہے تے منڈا قبیلے وٹ "بونگا" دا نام دتا گیا ہے۔ ایسے توانائی یا مانا دا رومل

Cross : ۱

Animism : ۲

دی پونا نال کجھا سمبندھ ہے تے مقدس جانور، دا تصور دی ایسے نال تعلق رکھدا ہے۔
 دراوڑ جوتیاں پریتیاں پیتاچاں، اکھشاں تے دو جیاں بد روحاں نوں دی منہی
 سن۔ جس طرح اناج کلے جڑی ہند دے دراوڑ مندے ہن۔ ادھ بد روحاں توں
 بچنے لئی جاوڑ دے ٹونے ٹونے کھدے ہن۔ اوہناں دیاں مہراں اُتے اہیاں
 ٹورنیاں دیں بلدیاں ہن جنہاں دا مکھ انسان دا ہے تے دھڑا کھے دیندے یا
 ناگ دا ہے۔ دراوڑ ناگ دی پوجا کر دے ہن۔ ناگ قدیم زمانے توں موتوں بعد جاتی
 دانتے تے لنگ دی علامت بنیا رہیا ہے۔ لنگ دی پوجا ناگ پوجا نال بہوں پرانا
 سمبندھ رکھدی ہے۔

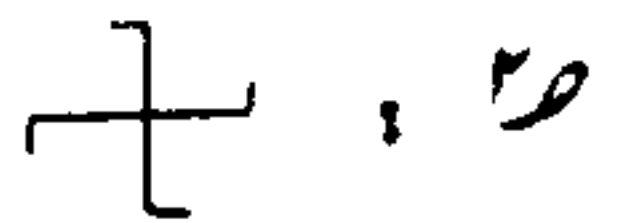
دراوڑاں دیاں مہراں اُتے تین مکھاں والے اک دیوتا دا نقش ملیا ہے جیہڑا جوگیوں
 دے آسن سما دی وچ اڈیاں جوڑکے تے باہاں کھلا کے بیٹھا ہے۔ اوہ دیاں بانہواں
 آتے گجرے ہن تے سر اُتے تریشول دا نشان دیندا ہے۔ ایسے دیوتا دی چوٹیاں
 جنگل دے جانور کھلوتے ہن۔ ایسے دا خاص جانور وڈے گٹ والا ساخہ ہے، جیہڑا
 بھٹیوں دی زرخیزی دی علامت سی۔ ایہہ دیوتا شیو دیتا دی اصل ہے، جیہڑا
 بعد وچ یوگیوں دا مہاندیون بن گیا سی۔ کالی دیوی دی اصل دینچ دراوڑاں دی
 دیوی ہے۔ ایسے دا ذکر آگے آوی

ہڑا دیاں مہراں اُتے سواستکا دا نشان وی کھدیا ہویا ملدا ہے، جیہڑا بعد
 وچ بودھاں، ہندواں نے جرنے ناسیاں دا نشان بن گیا سی۔ ایہہ سواج دی
 علامت سی جس توں پتہ لگدا ہے کہ دراوڑ مہاتیا، موت تے جاتی دے دیوتا شیو دے

Trident

۱

۲

نال سورج دی دی پوجا کر دے سن۔ بعض عالماں نے سواستکا لوں صلیب دی اک صورت قرار دتا ہے، بیہڑی جون تے بقا دی علامت سی۔ دراوڑ موتوں بعد جاتی نوں مندے سن۔ اوہناں دیاں قبریں وچوں مُردیاں دیاں ہڈیاں لے نال کنگن، مالا، چھاپا تانبے دے آئینے، سب دے تاشق دی ملے ہن، جیہڑے ایس لئی رکھے گئے سن کہ مُردے نوں اگلے جہان وچ ایہناں دی لوڑ پوسی۔ دراوڑاں وچ ایہہ دستور وی سی کہ اوہ پاریاں دی طرحاں میت نوں کسے کھلی تھاٹیں رکھ دیندے سن جتھے کان، اٹاں تے گرجاں اوہناں داماں کھا جانڈیاں سن، فیرا اوہناں دیاں ہڈیاں نوں مرتبان وچ پاکے ڈب دیندے سن۔

دراوڑ اپنیاں دیوتا دیویاں لئی شاندار مندر تعمیر نہیں سنے کردے، نہ اوہناں دیاں وڈیاں وڈیاں مورتیاں ڈھال دے سن۔ عراق تے مصر وچ بڑے بڑے شاندار مندر ملے ہن پر بڑے یا موہنجر دڑ وچ ایہناں دانسان نہیں ملدا۔ ایس دا مطلب تے ایہہ ہویا کہ دراوڑ ملی تے حقیقت پسند قوم دے لوگ سن جہاں دا مذہب لنگ پوجا، مانگ پوجا، رکھاں دریاواں دی پوجا تے بدروحیاں نوں راضی رکھنے تیکر محدود سی۔ اوہ مندراں دی اُساری اُتے دولت خرچ نہیں سنے کردے۔

دراوڑاں وافنی کمال اوہناں دیاں مورتیاں، مہراں تے زیوراں وچ جھلکارا ماردا ہے۔ بعض مہراں اُتے اوں سنے دے راگ رنگ دے ساناں بھسری تے ڈھولک دے نقش دی ملدے ہن۔ اوہ نیگیت، سازکاری تے ناخ دے ماہر سن تے مذہبی ہواراں تے خوب نچدے گاؤندے سن۔ قدیم مصریو انگوں اوہناں دی نچنے گاؤنے والیاں نیم برہمنہ نچدیاں سن، تے ہوساک طریقے نال بھاء بتاؤندیاں سن۔

آثارِ قدیم دے عالم کہندے ہن کہ ۲۱۰۰ ق م تیکر دراوڑاں دا تمدن

یسی تے پج گیا سی جتی گل تے ایہ ہے کہ تمدن آپ ہی اپنا دیری ہندا ہے۔
دوجیاں لفظاں وچ اوسدا عروج اوس لے زوال دا نشان بنے جاندا ہے۔ آریاں
آونے توں پہلاں ہی آب دہوا دی تبدیلی، دریاواں دے رُخ بدلنے تے اتورقی
ہرطحاں نے شہراں نوں نقصان پہنچایا سی۔ اُنج دی دراوڑ کوئی جنگ پسند قوم نہیں
سن۔ سدیاں دے آرام تے سکھ نے ادہناں نوں نترانا کر دتا سی۔ قیاس ایہہ کیتا
جاندا ہے کہ ادہناں نے آریا حملہ آوراں دے خلاف پہلی تے آخری جنگ لڑی ،
جسے مال ادہناں دے تمدن دی زمینہ پل گئی۔ آریائی قبائل وسط ایشیا توں آئے
سن۔ ادہناں گھوڑے نوں بدھا لیا سی تے اوہ رتھاں وچ کھلوکے لڑے سن۔
ادہناں کول کاسی دے بھارے ہتھیار سن۔ سرد ملکاں دے دسٹیک ہونے دے کارن
اوہ ستر اڑے گھبرو سن۔ ایہہ خیال درست نہیں کہ جدوں اوہ وادی سندھ وچ داخل
ہوئے (۱۵۰۰ - ۱۰۵۰ ق م) ادہناں کول لوہے دے ہتھیار سن۔ لوہا ڈھالن
دائن قفقاز وچ شروع ہو یا سی (۱۸۰۰ - ۱۲۰۰ ق م) تے جتی ایسے دے
ماہر سن۔ ۱۰۰۰ ق م توں لوہے دا زمانہ شروع ہو یا سی۔ جتیاں کولوں ایران
دے آریاں نے لوہا ڈھالن دا طریقہ سکھیا تے لوہے دے ہتھیار بنا ئے۔ ۱۰۵۰ ق م
دے سیرٹے تریٹے ہندی آریا دی لوہے دے ہتھیار بناؤن لگ پئے۔ ولیر دا ایہہ
خیال درست نہیں کہ لوہے دے ہتھیار ایران دے ہخامنشی بادشاہ چھویں صدی
ق م وچ ایران توں ہندستان لیا تے سن۔ آریا قبیلے اکو واری وادی سندھ وچ
داخل نہیں سن ہوئے سگول ادہناں دیاں دھاڑاں اگڑا کھڑا آیاں سن، پہلے آریا
قبائل دی آمد توں چسودر ہے پھولوں نوں سہروں آونے والے آریا لوہے دے
ہتھیار تے زتھ لیا ئے سن۔

رگ وید دے منتر دسدے ہن کہ آریا نوں اپنے تریکیاں گھوڑیاں تے رتھاں

اُتے بڑا مانے سی۔ رگ وید و شج لوہے راکوئی ذکر نہیں ملتا پر بعد دیاں دیدیاں
 اٹھو دیدتے یجر وید و شج لوہے دے بھارے ہتھیاراں دا ذکر موجود ہے۔ رگ وید
 دا جغرافیہ پنجاب تیکر محدود سی، جنہوں پست سندھو رست دریاواں دا علاقہ
 کہیا جاوے سی۔ پنجاب دیاں دریاواں و شج دریاں سندھتے دریاں اکرا شامل
 کر لیا جاوے تے ایہہ گل سمجھ آوندی ہے۔ رگ وید دیاں بھجناں و شج کہیا گیا ہے
 کہ آریاں نوں ایسے علاقے دے دستور (بعد و شج ایہہ واسے بن گیا بہ معنی غلام)
 نال جنگ لڑنی پئی سی۔ آریا درادڑاں نوں "پھینے بنگ پجاری، کالے، اکھڑے
 سنے۔ درادڑاں دے قلعے تے کوٹ سنے، جنہاں و شج ادھ حملہ آوراں دا مقابلہ کرنے
 رہے۔ سنسکرت و شج ایہناں کوٹاں نوں "پورا" کہیا گیا ہے (اجکل دا پورہ
 رسول پور، جلالپور) رگ وید و شج اندر دیوتا نوں "پورا اندرا" کہیا گیا ہے جس دا
 مطلب ہے "کوٹاں نوں تباہ کرنے والا"۔ راوی دی کہتی دے اک شہر ہر پویا
 دا ذکر کیا گیا ہے، جتھے ڈاڈنی جنگ لڑی گئی سی۔ آثار قدیمہ دے عالماں دے خیال دے
 مطابق ایسے نوں اجکل ہر پیا آکھیا جانداسے۔ رگ وید و شج ہر وی کئی شہراں دے
 نام آئے ہن جہڑے ریت تے مٹی دے ٹتے بن گئے۔ کئیاں کھولیاں و شج مرداں،
 عورتاں تے جانکاں دیاں ٹڈیاں دے پھر ملے ہن جہڑے کئیاں و شج کھلے ہوتے
 ہن تے جنہاں دیاں کھوپڑیاں اُتے تلوار تے کہاڑے دے زخماں دے نشان ہن۔
 ایتھوں پتہ لگداسے کہ حملہ آوراں نے ملکی باشندیاں دا بڑی بے رحمی نال قتل عام کیا
 سی۔ کئیاں مکاناں دی کھدائی وچوں دتے ہوتے زبور ملے ہن جنہاں توں حملہ آوراں
 دا ثبوت ملداسے۔ ایہناں دے نال ادھ ہتھیار وی کڈھے گئے ہن جہڑے دوجے
 آریائی قبیلے جتنے تے ایرانی ورتدے سن۔ آریا شہراں و شج ہن ہن دے عادی
 نہیں سٹے ایسے لئی اوہناں ملکیاں دے شہر برباد کر دتے تے اوہناں و شج دستوں نہیں

گیتی۔ بدھ بڑھ ادھ شہراں دتھ ربنے لگ پٹے جس طرعاں کہ نو پھو ڈرو، جھکڑتے چن ہو ڈرو
دیاں کھولیاں توں معلوم ہوندا ہے۔

رگ وید توں پتہ لگدا ہے کہ آریا حملہ آوراں اکو داری نلہ نہیں کی پایا سگوں
اوہناں نوں دراوڑاں مال پوں چرتیکر لڑائیاں کزیاں پٹیاں پر اخیر دراوڑاں
نوں بھانج بونی۔ ہزاراں نوں غلام بنا یا گیا۔ باقی نسے بھج کے ہندی نوں لڑ
گئے تے پیری داسے بس کئے۔ آریا دراوڑاں نوں شور کہندے سن تے اوہناں
نوں کورا سٹنے داکم لیندے سن۔ پتھوں ذات پات دی تفریق دی ابتداء بونی
جسے راڈکر رگ وید دے اجیرے منڈل دتھ ہلدا ہے۔ متوںے شناستر وئج براہمنان
ایں نوں مذہبی رنگ دے دتا۔ آریاں ہزاراں دراوڑ عورتاں کھیلے بنائیاں۔
ایہناں عورتاں نے آریاں دی سماجی مہتر، زبان، مذہب، طہر طریقیاں نوں متاثر کیتا
جیویں رومیان نوں یونانی عورتاں نے، منگولان نوں ایرانی عورتاں نے تے عربان
نوں عجمی لونڈیاں نے متاثر کیتا سی۔ ایں نسلی تے لسانی اختلاط دے باسے رہن دیو ڈوز
لکھدیاں ہن۔

" آریائی زبان دی طویل تاریخ دے دوران وئج لوک دراوڑی بولیاں
بولدے سن۔ ایں ایں نیال دے اظہار دی جرأت کراں گے کہ شمال
دئج ایہ بولیاں اوسے رقبے توں زیادہ وسیع تے اوسے زمانے توں زیادہ
مدت تیکر بولیاں گئیاں جیہڑی عام طور تے فرض کیتی جاندی ہے۔ ویدی
بولی نہرودنے لب ولہجہ تے لغت دے اعتبار ناں پوں کجھ دراوڑی
اثر قبول کیتا سی۔ آریائی بولیاں تے علمی زبانان سنسکرت، پالی تے

پر اکرت دشح شروع توں ایتھ تیکر دراوڑی اثر ایٹا ہی رچیا دیا ہویا اے
 جنا کہ ہندوستان دیاں مختلف قوماں دشح حسب نسبتے قرابت قری
 دے پکھوں غیر آریائی عنصر دا رلا پایا جاندا ہے ۔“

ایتنے اوسے بحث دا ذکر دی ضروری ہے جہڑی برہمنی لپی دے بکے اک
 مدت توں جاری ہے۔ بعض سوجھاناں ایہہ کھنچ کڈھیا ہے کہ برہمنی لپی یادو ناگری
 الفبا دراصل دراوڑی زبان دیاں شکلاں توں لئی گئی ہے جہڑیاں مہراں اُتے کھدیا
 ہویاں ملیاں ہن۔ ایسے بھٹا چاریہ لکھدے ہن:

” اک سو نظریے دے مطابق سب توں پرانی ہندی برہمنی الفبا دا
 سمبندھ ادھناں مہراں نال بندا ہے جہاں اُتے تصویری لکھت کھدی
 ہوتی ہے، تے جہڑیاں تاریخ توں چھلویں دے آثار موجود ہوتے
 پنجاب دے شہر ہڑپا وچوں نکلیاں ہن۔“

دیوناگری الفبا دا ہور کوئی ماخذ اچے تیکر نہیں مل سکیا، ایسے لئی ایہہ نظریہ

درست منٹا پوسی ۔

آریا پنجاب تے سندھ دشح آئے تے ادھ چٹے اُن پڑھ سنے۔ رگ وید دے بھجن
 ۱۰۰۰ اوتے م تیکر اکٹھے کیتے جا چکے ہن، پر ادھ سیکڑے دے پکھوں لکھت دشح
 آئے۔ آریا زبے ڈانگری تے چھیر دسن، جہناں نوں تمدن تے تہذیب دی ہوا
 نہیں سی لگتی۔ ادھناں دی بولی جسے نوں ویدک بولی نمبر اک کہیا جاندا ہے ایرانی
 دی اوتسا دی زبان دی بھینے سی۔ ایسے دا اختلاط دراوڑاں دی زبان نال

Alphabet ۱

A Dictionary of Indian History ۱

ہو یا تے ایہہ اک باقاعدہ زبان بنے گئی جنہوں بعد ذبح سنسکرت دا نام دتا گیا۔ یوں نیکلڈ
 نے کہیا ہے کہ آریا دراوڑاں ذبح ایوں ہی نکل ملط ہو گئے جویں لومبارڈ اطالویاں ذبح
 فرینک گال ذبح، رومانیہ دے رڈن سلاد ذبح، نارمن فرانسیاں ذبح، مورسپانویاں ذبح
 تے ہندی پرتگیز ہندیاں ذبح کھپ گئے سن۔ ہڑپائی شہراں دی بربادی توں مگڑوں
 سدیاں تیکر تاریخ ہنیرے ذبح غرق ہو گئی۔ ۵۱۵ ق م ذبح ایران دے ہخامنشاں
 نے پنجاب، گندھارا تے سندھ تے قبضہ کیتا جس نال باقاعدہ تاریخ دی شروعات ہوئی۔
 آریا پنجاب پچ پنسو دہے دس دے رہے تے نیر گنگا، جمنادادی ذبح جا کے آباد ہو
 گئے۔ اوتھے جا کے ادہناں پنجاب توں پت چالیاتے اوسے نوں پشیا چاں (گندے
 لوگ) دا علاقہ آکھن لگ پئے۔ شت پتھ براہمن ذبح پنجاب دا ذکر بڑی نفرت نال
 کیتا گیا ہے تے کیا گیا ہے کہ جہڑا ایس علاقے ذبح جائے گا اوہ سدھانک ذبح جا
 پئے گا۔ آریاں نے دریاں سرسوتی (اجکل دا دریائے اکوٹا، جہڑا خشک ہو چکا ہے)
 نئے مشرقی علاقے نوں آریہ درت یا بھارت دا نام دتا سی تے اوسے نوں اپنا اصلے
 وطن من لیا سی، پر اسپن دیکھاں گے کہ جس تہذیب یا تمدن نوں آریاں نے کہا جاندا
 ہے اوسے دی روح دراوڑی ہے، اوہدیاں جڑاں دراوڑی ہن، اوہدا پرلوار
 دراوڑی ہے۔

آریا سپری واسے سنے، اوہ ایشیا دے وچکارے علاقیاں وچوں نکل کے چارے
 پاسے مار دھاڑ کرن لگ پئے۔ عراق ذبح ادہناں بابل تے مینوا دا تمدن برباد کیتا۔
 مغرب ذبح مصر تیکر جا پھچے تے یونانی جزیریاں نوں فتح کیتا۔ جنوب ذبح دراوڑی
 شہراں دی اسٹال اسٹ دجا دتی۔ عراق ذبح اوہ بابلی تمدن توں واقف ہوئے
 یونان ذبح کنعان، مصر تے کریٹ دا تمدن اپنا لیا تے برصغیر ذبح ہڑپائی تمدن
 توں فیضے پایا۔ شروع توں ہندی آئی ہے کہ تھلاں تے پہاڑاں توں آؤن والے

چھیڑتے بگرداں تمڈن تو مال آتے حملہ کر کے ادہناں نوں فتح کھولیندے ہن۔ پر آپ
 ادہناں تے تمڈن توں مغلوب ہو جانے ہن۔ ایہو گج آریاں نال ہویا۔ ادہناں درادراں
 دا تمڈن، مذہب، سماجی منتر، دیوالا، اخلاق، رساں، ریتاں، صنعتاں اپنا لیاں۔
 ایسے اپنی کھونج دی ابتداء مذہب توں کران گے کیونکہ مذہب ہی شروع توں
 ہندوواں دا اوڑھنا دھچھونا رہیا اے۔

جدوں ہندی آریا پنجاب تے سندھ وئج داخل ہوئے ادہناں دا مذہب سدھا سادہ
 سی۔ اپنے ایرانی بھراداں وانگوں اوہ آگ نوں مقدس مندے سن۔ گھلے میدانے
 وئج آگ بال کے تے اوس آتے گھوسٹ کے منتر پڑھدے سن۔ ایہو ادہناں دی
 وڈی پوجا سی۔ آگ توں دکھ اوہ ہوا، طوفان، بدل دی کڑک تے سورج دی پوجا
 اندر، دیوتے سورج دی شکل وئج کھڑے سن۔ اک نشہ آور جڑی بوٹی سوم دا رے پیسے
 سن تے ادھوں دی دیوتا کہندے سن۔ ادہناں دی سماجی منتر پڑی سی جس وئج
 مردنوں برتری حاصل سی ایسے لئی اوہ اپناں دیویاں پر تھوی تے اثا نوں معمولی
 درجہ دیندے سن۔ اوہ آدمی تے گھوڑے دی قربانی دیندے سن، تے قربانی تے گھوڑے
 دا گوشت کھاؤندے سن۔ پراہنیاں لئی گنو ذبح کر کے اوسدا گوشت دی کھاوا جاندا
 سی۔ ہندوستان وئج صدیاں توں ایسے سدھے سادے مذہب دا نشان مسٹ چکا ہے
 جدوں آریہ سماج دے بانی سوامی دیانند نے ہندوواں نوں اپنے قدیم مذہب دی طرف
 واپس آون دی دعوت دتی تے سارے ملک وئج ادہناں تے خلاف ہاکار شروع کئی
 آج دی ساتن دھریاں تے سامنے آریہ سماج تے برہو سماج آٹے وئج ملک دے برابر ہی
 نہیں ہن۔ ہندوواں تے دل دماغ آتے دراوڑی مذہب پوری طرحاں چھا

چکا ہے۔

اک ہزار قبل مسیح کے لاگے جڑوں آریا دو آب گنگا جمنوں کے سن اوسناں پنجاب وئج پنجندور ہے دی ہتلے دے دوران وئج دراوڑی مذہب دیاں ریتاں رسماں پائیاں سن۔ یہر وید تے اتھر وید وئج جاود دیاں جہاں ٹونیاں ٹوکیاں دا ذکر ملدا ہے ، اوسناں دا آریا مذہب مال کوئی واسطہ نہیں۔ مہا بھارت تے رامائن وئج دراوڑی دیو مال دیاں بے شمار کہانیاں شامل ہو گئیاں جہاں وئج رکھال ، پھنواں ، ناگ ، مور ، باندر ، گتھ ، سانھر ، لنگ یونی ، پہاڑاں ، دریاواں تے پھلاں دی پوجا دیاں تفصیلات بلدیاں ہن۔ جہڑیاں زول دراوڑی ہن۔ اپنشاں تے براہمن وئج آواگون ، سنسار چکر تے کرم دے جہڑے نظریے آتے بحث کیتی گئی ہے ، اوہ مڈھلا دراوڑی تصور ہے۔ رگ وید وئج صرف ایہہ کہیا گیا ہے کہ مرن توں کھپوں بندے دی روج پائیاں وئج علی جانڈی ہے۔ آواگون یا کرم دا تصور رگ وید وئج نہیں دسد۔ دراوڑاں دا ایہہ عقیدہ سی کہ موت توں مگردوں روحاں رکھال کھنواں یا ڈنکراں وئج چلیاں جانڈیاں ہن۔ ایس عقیدے آتے آریا نے جزا سزا دا پیوند لایا تے آکھیا کہ روج کھلے جنم دے عملوں دی رعایت مال توں قالب لیندی ہے۔ ایس تصور دا ویدوا چھاندو گیتے تے براہوار نیک اپنشاں وئج کیتا گیا ہے۔ شت پتھ برہمن وئج آواگون یا سنسار چکر توں ہندو مذہب دا مڈھلا عقیدہ منے لیا گیا۔ اک ہور گل دی گوہ گوچی ہے۔ رگ وید وئج آتما دا معنی ہے ساہ یا اہوا دا جھونکا دراوڑ روج توں بندے دا چلدا پھر دا مت بھدے سن جہڑا ساڈی طرحاں نظری آندا ہے۔ آتما یا روج دے تصور دی تبدیلی مال ہی آواگون دا نظریہ دی وابستہ ہے۔ آریا آتما توں ہوا دا جھونکا یا ساہ ہی بھدے رہندے تے اوہ آواگون یا کرم دا خیال دی نہیں سن کر بکدے۔

بہت مت دے زوالِ مال ہی برہمن مت نوے نواں جوئے مل گیا۔ برہمن مت پراناں دے دیو مالائی قصے کہانیاں اُتے اُساریا گیا سی۔ پراناں وچ ۳۳ کروڑ دیوتیاں دا ذکر کیتا گیا ہے۔ انہیوں ایہہ گل بھٹڑ جاندی ہے کہ برہمن مت واسمبندھ ویداں مال باقی نہیں ہی رہیا۔ ایسے طرحاں یوگا، ویدانت، بھگتی شاعری، دسلی تے جنوبی ہندو سنگیت، فن تعمیر تے سنگ تراشی دا ڈھب، جاتک کہانیاں، ترمورتی، ساہی تے نٹ راج دے فنی اسالیب اصلاً دراوڑی ہن۔ آج کل دے ہندو رگ وید دیاں دیوتیاں گئی، اندر، سوم، سوریا توں اکا واقف نہیں ہن۔ تلمسی داس رامائن وچ اندر دیوتا توں مندا بولے ہن تے اوہنوں اک دھوکے باز بشتی اکھیا ہے جہڑا ہر ویلے اُسراں مال زنگ رلیاں مناندن رہندا ہے۔ جدوں دراوڑی اثرات دے تحت جنوبی ہند وچ شکتی پوجا، تنتر مت تے بھگتی لہری شروعات ہوئی اوہناں دیاں پرچارکاں نے ذات پات دی تفریق نوں چکھیا۔ برہمن دی برتری نوں رد کر دتا تے ویداں دی تسلیم دی بندیا کیتی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں کچھوں ترمورتی دی پوجا (تن مورتیاں توں مراد ہے برہما، شیو تے دیشنو دے چہرے اک دھڑا اُتے) شکتی پوجا تے لنگ پوجا مندر مت دے لازمی کچھ بن گئے ہن۔ ترمورتی دے برہما دا ذکر ویداں وچ آیا ہے پر ایہہ نام دا ہی دیوتا ہے۔ اکثر ہندو اُجکل شیولنگ تے دیشنو دیاں اوتاراں کرن تے رام دے پجاری ہن یا تنتر مت دی روناں شکتی پوجا کر دے ہن۔ ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی۔ دیشنو دی دراوڑاں دے آسمان دے دیوتا تے آریاں دے سوریا دیوتا دی اتحادی صورت ہے۔ اوس دا اوتار کرشن جس دے پوجا بے شمار ہندو کر دے ہن دراوڑاں دا ہی دیوتا سی۔ شکتی پوجا کالی دیوی دی دراوڑاں دی مہامیسی۔ شیولنگ دی پوجا ہندوستان وچ اک سرے

نون کے ڈوبے سرے تیکر پھیلی ہوئی ہے۔ بنگ شیو دا نشان ہے تے اسیں بکھ چکے
 ہاں کہ اسے داتے یونی را بلیا ہویا نقشے در اوڑاں وٹح ساگم دی علامت دی
 صورت وٹح موجودی۔ آجکل ایسے شکل وٹح بنگ یونی دی پوجا کر دے ہن تے بنگ یونی
 دی مورتی آتے تیل چواندے ہن۔ پھل پتے بھینٹ کر دے ہن تے اونوں گنگا جل
 نال غسل دیندے ہن۔ کاٹھیا وار وٹح سوم نانتھ دی پوجا اک ہوں دوتے بنگ
 دے روپ وٹح کنتی جاندی سی۔ اوسے دے مندر وٹح دس ہزار پجاری رہندے
 سنے تے دینے راہیں پنجو دیو داسیاں پیدیاں گاوندیاں سنے جنہاں سوانیاں
 دی سکھ بانجھ ہودے اوہ ہاتھ تہن لئی شیو بنگ دی مورتی آتے بہندیاں ہن۔
 آجکل دے ہندو دوانے ساوانوں بنگ مت و ابانی کھندے ہن پر ایہہ گل درست
 نہیں۔ بنگ مت در اوڑاں نون یادگار ہے۔ جنوں ہند وٹح شیو بنگ دے پجاریاں
 نون بنگایت کھندے ہن۔ ایہہ نونیں پتھر دے نئے نئے بنگ چاندی سونے وٹح مرٹھا
 کے گل وٹح پہندے ہن تے اپنے منگے آتے تہاں لکیراں داتلک دکاوندے
 ہن جہڑا ساگم دی سیت ہے۔ شور تری دے تہوار آتے بنگ نون گنگا جل
 وٹح بنایا جاندے۔ بنگایت اپنے مردے دفن کر دے ہن۔ ایہہ رسم دی در اوڑی
 ہے۔ اوہ آواگون نون نہیں مندے۔ ذات پات دی تفریق دے قائل نہیں ہن۔
 تے شیو دے مقدس ساغھ ہندی دی مورتی نون پوجدے ہن۔ در اوڑاں وادوٹا
 شیو زرخیزی دے مت نال سمبندھ رکھداسی۔ بعد وٹح آریاں نے اوسے نون
 دیدک دیوتا روهروپ بنا دتا۔ منوجی نے اپنے تاسر وٹح شیو دا نام تک
 نہیں لیا۔ خالق دی حیثیت وٹح شیو نے شکتی نون پیدا کیتا۔ جہڑی اوسے دی
 تپوی بن گئی۔ براہمنان شکتی نون پیدائش دا آدی اصول بنا دتا تے کہیا کہ اوہ
 پر کرتی ہے جنہے پرش نال ساگم کیتا تے ایہہ سارا جگ بن گیا۔ دوجیاں لغٹاں

دش تو انانی مادے دش ساگتی تے کائنات ظاہر ہونی۔ مہامیا یا کالی دیوی اُج دی اپنے اصل درادری رُوپ دش موجود ہے۔ کلکتہ (اصل نام کالی گھاٹ یا کالی دیوی دا گھاٹ سی) دی کالی دیوی دے مندر دش اُج دی ہر روز بکریاں ذبح کیتیاں جانیاں ہن تے اولاد دے حصول دی خاطر بانجھ عورتاں ایہناں دے لہو نیوں چٹ لیندیاں ہن۔ ایسے اول کالی دے زرخیزی تے افزائش دی دیوی ہونے دا ثبوت ملدا ہے۔

دیشنو بھگتاں تے شیو بھگتاں توں دکھ ہندوواں دا تریجا وڈا فرقہ شکتاں دا ہے، جیہڑے شکتی دیوی دے پجاری ہن۔ تنتر مت والے تے کپالک ایسے مال سہندھ رکھدے ہن۔ تنتر مت والیاں دے ۲۲ رسالے ہن۔ ادہ بنگ یونی دے پجاری ہن تے پنج تتو توں مکتی دا وسیلہ جاندے ہن، ایہہ ہن:

(۱) مدھ (شراب)

(۲) ماس

(۳) متنس (ٹھپے)

(۴) مدر (اناج)

(۵) میتھن (مباشرت)

کدی کدی ادہ چکر لوجا کر دے ہن۔ ایہہ طریقہ ایہہ ہے کہ ادہ کسے راتیں چوری چھپے اک جگہ اکٹھے ہوندے ہن تے گول چکر دش پہ جاندے ہن۔ ایہناں دش ہر ذات دے عورتاں مرد ہوندے ہن۔ سب توں پہلاں ادہ اک برہمنہ عورت دی لوجا کر دے ہن۔ نیر ماس کھا کے تے شراب پی کے مست ہو جاندے ہن تے اک دوجے مال ساگم کر دے ہن۔ سوامی دیانند نے ستیا رتھ پرکاش دش ایہناں دا ذکر کیتا ہے۔ شکتاں دش ذات پات دی کوئی تفریق نہیں ہندی۔ ادہ کہندے ہن کہ بنگ نے سب نوں اکو جیا پیدا کیتا ہے۔ ادہ تے دے مخالف ہن تے بیوہ عورت دا ویاہ کر دے ہن۔ ادہ عورت نوں مرد اتے

برتری دیندے من۔ ایہہ ریت دی دراوڑی تمدن توں یادگار ہے۔ جہاں دی سماجی
 مہتر مادری سی۔ ہندو سنگ تراشی وچ میتھن دا اسلوب صدیاں توں بتوں ہند دیاں
 مندراں وچ باقی ہے۔ سنگ دے مندر مہو بانیشور، کونارک، جگن ناتھ تے دوجیاں
 اکثر مندراں دیاں کدھال اُتے دروازاں اُتے میتھن دے کئی آسن بنائے گئے
 ہن۔ ایہہ ریت دی دراوڑاں دے مادری نظام معاشرہ توں آئی ہے جس وچ سنگ
 یونی پوجا توں فصلاک دی بار آوری تے بھوئیں دی زرخیزی لئی ضروری سمجھیا
 جاندا سی۔

شروتے کالی دی طرحاں کرشن دی دراوڑی دیو مالا دا اک دیوتا ہے۔ پنڈت
 رادھا کرشن^۱ پوری کہندے ہن کہ کالے رنگ دا دیوتا آریاں دا نہیں سی ہو سکدا۔
 کرشن دا معنی ہے کالا۔ ایسے دانام دیاں وچ کدھرے نظری نہیں پوندا۔ چھاندو گیتہ
 اپنشد وچ ایسے دانام موجود ہے۔ پر اوس نوں ددیریا نہیں گیا۔ دیشنو پرن تے
 بھگوت پرن وچ ایسے نوں دیوتا کہا گیا ہے۔ ا جکل ہندوواں وچ کرشن دے دو
 روپ ہرنے پیارے ہن:

(۱) اوس دا اصل دراوڑی سروپ

(۲) جہڑا آریا نے اوس نوں دتا سی۔

پہلا روپ کرشن کوپال یا گوند دا ہے جہڑا بزدا بنے وچ گنواں چکاڑا سی
 تے بنسری دی بیڑناں کوپیاں دا من موہ لیندا سی، اک گوپ آسن گھوش دی سوانی
 رادھا اوس ناں پریم کردی سی۔ کرشن دا ایہہ روپ گنوپوجا توں لیا گیا ہے۔
 تے کرشن دا دراوڑی سروپ ہے۔ کرشن تے رادھا دے پریم دی کہانی مصوری

شاعری، سنگ تراشی تے نامک واک بہوں ملاً موضوع بن گئی سی بسکرت دے
 اک شاعر جے ویو نے اپنی مشہور نظم گیتا گووندا دشح کرشن تے رادھا دے پریم دی چون
 تصدیق کھچی ہے۔ بعد دشح بھگت شاعران رادھا نوں آتا دی علامت بنا دتا جیہڑی
 اپنے محبوب (برہم یا کرشن) دی ذات دشح کھپ جاؤن لئی تانگھدی رہندی ہے۔
 کرشن دا دوجا سروپ مہا بھارت دشح ملدا ہے جس دشح ادہ ارجن دا رتھ بان ہے
 تے ارجن نوں جنگ اتے آمادہ کرن لئی اپدیشے دیندا ہے۔ مہا بھارت دا ایہہ کرشن آریا
 دا جنگجو دیوان گیا جیہڑا ہر طریقے نال دشمن نوں بھانج دینے دا ترلا کردا ہے تے دھوکھ نال
 دریودھن تے درونا اچار یہ نوں قتل کرا دیندا ہے۔

بھگتی ہر دکن توں شروع ہونی جیہڑا صدیاں توں دراوڑاں دا گڑھ سی۔ شیو، کرشن
 تے شکتی دی پوجا دوج دراوڑی ریت نوں ہر توں ٹہک پتی۔ بھگتاں نے دراوڑاں
 دی ریت تے مسلماناں دی مسادات توں اثر لے کے ذات پات دی نندیا کیتی۔
 کرشن بھگتاں دی شاعری دشح رادھا اپنے محبوب کرشن نال پریم کردی ہے اتے
 اس دے دراگ دشح بے قرار رہندی ہے۔ ایہہ شعری ریت دراوڑاں دے مادری
 سماج دی یاد تازہ کردندی ہے۔ جس دشح عورت مرد نال پیار محبت جتاؤن دشح
 پہلے کردی سی۔ ایہہ ریت صدیاں توں برصغیر دیاں لوک گیتاں دشح رشح گئی ہے
 تے ایسے نے پنجابی، ہندی، سندھی تے بنگالی شاعری دشح تاثیر دا جادو جکایا ہے۔
 برہمن مت دے پھلن مچلن نال آرٹ دیاں تن فنی علامتاں نکھریاں سن۔

(۱) ترمورتی (۲) نت راج (۳) سادھی۔ ترمورتی دا ذکر آچکا ہے کہ اس دے
 دو دیوتا شیو تے ویشنو دراوڑی دیو مالائوں لٹے گئے ہن۔ سادھی یا مراقبے دا

آسنے بودھاں دی بہت تراشی دی مشہور علامت ہے۔ گوتم بدھ توں گیانے اوہوںے حاصل
 ہویا کی جدوں اوہ گیا ہے اک مرکھ ہینٹھ ما دھی دے آسنے وش بیٹھا ہویا سی۔ ایہہ آسنے
 صدیاں توں پتھیاں تے یوگیاں دی درتوں وش ہی۔ یوگیں شیویاں مانڈیر توں ہا یوگی
 بھدے رہے ہن۔ تے اسپے لکھ چکے ہاں کہ ہرپا وش اک ویوآ دا نقشہ ملیا ہے جیہڑا
 یوگی آسنے یا ما دھی وش بیٹھا ہویا ہے۔ بودھاں تے یوگیاں دا ایہہ آسنے دراوڑاں
 دے زمانے توں چلیا آ رہیا ہے۔ تھی فنی علامت نٹ راج دی ہے جس وش شیونوں پھیا
 ہویاں دیا گیا ہے۔ ناخ دا ایہہ آسنے دراوڑاں دی پدی ہونی کاشی دی مورتی وش موجود
 ہے۔ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی ایسے لئی اوس دے پٹن دا ایہہ آسنے وی دراوڑاں کو لوں
 ہی لیا گیا ہے۔ منی پوری تے کھٹا کلی دے ناخ جنوں ہند دیاں دراوڑاں سنتھالوں
 تے بھیلیاں توں لئے گئے ہن۔ کرناٹکی نگیٹ دی ہندوستانی نگیٹ توں ہوں کچھ
 دکھرا ہے۔ ایسے نگیٹ دیاں راگیاں کا نہڑا تے اوس دا اک روپ دباری
 کرناٹکی نگیٹ دیاں خاص چیزاں ہن جیہڑیاں ہندوستانی نگیٹ وش رل مل گیا
 ہن۔

دراوڑ رکھاں پھنواں پہاڑاں تے دریاواں نوں جوڈا جاگدا بھدے سنے سنے
 کہندے سنے مرن توں پھوں بندیاں دی روج ایہناں وش وڑ جانڈی ہے۔ ایہہ لئی
 ایہناں نوں بھدے سمجھ کے پوجدے سنے۔ اسٹریلیانی جیشیاں مال غلط ملط ہو کے
 طوطم سٹ توں دی واقف ہو چکے سنے تے ناگ، کتو، ساٹھ، گکرچھ، نور، گینڈے
 نوں طوطم بھج کے پوجدے سنے۔ ایہناں جانوراں دی پوجا آریاں نے دراوڑاں
 کو لوں ہی لئی سی۔ آنا دی شیو دے ساٹھ نندھی دی پوجا کیتی جانڈی ہے۔ شیو

لے نام آتے بیہڑا مانھ آزاد چھڈ دتا جائے اوہ لوکاں دیاں رڑاں آجاڑا پھردا ہے
تے کئے نوں ہونے مُٹکن دا جگرا نہیں پیندا بگنوں نوں مانا سمجھنے دی ریت دی
دراوڑاں توں یادگار ہے۔ ایہو حال ناگ دا ہے۔ آج وی ناگ نوں دیتا سمجھ کے
اوسے نوں دودھ پیایا جاندا ہے۔ پراناں دشح ایسے ناگا دا ذکر آیا ہے جس دا اُپر دا
دھڑ بندے دا تے ہٹھلا ناگ دا ہے۔ شیشے ناگ یا آنت جس نوں دسوکی تے
کرکوتا وی اکھدے ہن۔ ساریاں ناگاں دا بادشاہ ہے۔ اوسدے اک ہزار سیر ہن۔
جنہاں آتے ساری دُنیا اُلکی ہوتی ہے۔ دیش نوں دیتا وی کدی کدھار ایسے دے پھن
آتے لیٹ کے آرام کردا ہے۔ ہندو گوگا ولی یا زہرا پیر نوں ناگ راجہ دا اوتار سمجھ
کے اوسنوں پوجدے ہن۔ ساونے بھادریں دشح بدوں ناگ دے ڈسنے دا خطرہ ہوندا
ہے ناگ پنجی دا تہوار مناندے ہن جس آتے ناگ دی مورقی دی پوجا کردے ہن۔
پنڈاں تھانواں دشح بھمیا (بھومیے دا دیتا) نوں ناگ دی شکل دشح پوجدے ہن۔
ایسے دی منڈھی بنائی جاندی ہے تے دودھ بھینٹ کردے ہن۔ بعض علاقیاں دشح بھومی
دیوی (بھومیے دی دیوی) دی پوجا کردے ہن جیہڑی دراوڑاں دی دھرقی پوجا توں
لئی گئی ہے۔

ناگ توں دکھ مور نوں دی مقدس جانندے ہن۔ دراوڑ بھانڈیاں آتے نچدے
ہوتے مور دی صورت بناؤندے ہن۔ مور نوں جانے توں مارنا ہا اپرادھ ہے۔ پراناں
دی دیوالا دشح ہر بڑے دیتا دی سواری لئی کوئی کچھنوں یا جانور رکھیا گیا ہے۔
موت دا دیتا نیم نہیں دی سواری کردا ہے، ڈرگا دی سواری شیر ہے، اگنی بھیدو
آتے گنیش چوہے آتے تے کام دیو طوطے آتے سوار ہوندے ہن۔ گدڑ ڈرگا دا
خاص جانور ہے، راج ہنس برہما دا، مور کرکھیہ دا، مولا دیش نوں دا منے پیارا ہے۔
برہماتے لکشمی دا خاص کچھنوں اُتو ہے جسے دی پوجا اوہناں دے تہوار آتے

کیتی جائی ہے۔ ہومانے باندر دیوای جس نے اپنے لاد شکر میت رام نوں باہی
 دتی ہے۔ ایس لئی باندر نوں جان توں مارنا دڈا پاپ ہے۔ باندر آزادی نال پھر ادھر
 بھجے پھرے ہن۔ کوئی ادہناں نوں ہوڑ ہٹک نہیں سکدا۔ میں شعلے وچ جاکھو دے
 مقام آتے سیکڑے باندر دیکھے سن، جہاں لئی یا تری کھلاں تے کیلے لیاؤ دے ہن
 میرے کول کوئی تے نہیں سی تے ادہناں میرے کپڑے پاڑے سن۔ جانوراں تے
 پشواں دی طرحاں رکھاں، مھلاں تے پودیاں دی پوجا دی دراوڑاں کولوں
 لئی گئی ہے۔ پیل دیشو دا مقدس رکھ ہے، بوہڑ شیو دا تے چھچھرا برہما دا خاص
 رکھ ہے۔ ہندو لوگ تے سنیا کی عام طور تے ایہناں رکھاں مہیٹھ سما دھی وچ بہندے
 ہن۔ پیل تے دوجیاں رکھاں دے نقش دراوڑاں دیاں بھانڈیاں آتے اکرے
 جانڈے سن۔ ہندو عورتاں پیل دیاں کھنڈیاں نال سوہے ساوے دھاگے بھ
 کے مراداں منگدیاں ہن، ایس دیاں جڑاں وچ دودھ روہڑاں کے پرکھا کر دیاں
 ہن۔ پیل کولوں اولاد دی منگی جائی ہے۔ پراتاں وچ یگناں تے یگنیاں
 دا ذکر آیا ہے جہڑیاں رکھاں دیاں روحاں بھیاں جانڈیاں ہن تے جہاں دے
 کارن رکھ پھلے پھلے ہن، رکھاں نوں ایس لئی نہیں دڈھدے کہ ایہہ
 روحاں مرجائے، ایس لئی مقدس رکھاں نوں دڈھنا ہا پاپ ہے۔ دیشو تلمسی
 دی پوجا کردے ہن تے راتیں اوس آگے دیوے جگاوندے ہن۔ مرن ویلے ہن
 دے مہانے تلمسی دی ٹنگھ رکھدے ہن تاکہ اوس دی جان تورت نکل جائے۔
 مندر دا پردہت پرہات سے پجاریاں نوں تلمسی دا اک اک پتر تبرک لئی
 دیندا ہے۔ برہما کنول دے پھل وچوں پیدا ہویا سی ایس لئی ایہہ پھل مقدس ہے
 دریاواں، پہاڑاں، جھیلاں، چٹاناں نے تلاواں دی پوجا دی دراوڑاں توں
 یادگار ہے۔ قدیم پنجاب دی معیشت دا انحصار دریاواں آتے سی ایس لئی اوہناں

دی پوجا کر دے سن۔ سندھ و شج ہندوواں دا اک فرقہ دریا پمتھی اکھواندا ہی چہرے
 دریائے سندھ دی پوجا اندر لال دے نام نال کر دے سن۔ سندھ دے لوہنے دی
 ایسے دریا نوں مرشد سمجھدے سن، تے دریا شاہ کہندے سن۔ پنجابی دیاں قصیاں
 و شج پنجاب پیراں دا ذکر آوند اے ایہہ پنج پیر پنجاب دے پنج دریاواں دیاں
 علامتاں ہن۔ آریا سرسوتی، گنگا، جمنا تے سر جوہر گئے تے ایہناں نوں پوجن
 لگ پئے۔ پرانے خیال دے ہندو آج دی دریا کولوں لنگھن تے اوسے و شج
 پیسے سٹ کے بھینٹ دیندے ہن۔

برصغیر دے اکثر موسمی تہوار ما قبل آریائی دور توں منائے جا رہے ہن۔ ایہناں
 و شج شیورا تری، ناگ پنچ، بسنت، لوسری، ہولی تے دساکھی دے تہوار درادڑی
 دور توں چلے آ رہے ہن۔ ہولی اتے لوکی لنگ دیاں مورتیاں لئی پھردے ہن تے
 پھٹے ہوئے گیت گاؤندے ہن ہولی نوں شودراں دا تہوار کہندے ہن۔ دساکھی
 پنجاب دا خاص موسمی تہوار ہے، چہرہ ربیع دی فصل پکنے اتے مناؤندے ہن۔
 ایسے تہوار اتے دی کالھڑا دی شکل و شج لکڑی دا بنیا ہویا لنگ پچاؤندے ہن۔
 سکھ تے مسلمان گھرو چیرے تے لاپھے بھڈ کے پٹیاں و شج آؤندے ہن تے ڈھول
 دی تال اتے بھنگڑا پاپا کے جھٹے ہو جاندے ہن۔ ایہناں نوں نچدیاں ہویاں
 دیکھ کے سہی ہوندا ہے جویں بھنگڑے و شج ساے پنجاب دی روح باہاس
 اُلا رُالار کے پٹی نچدی ہے۔

ایسے دیر دے توں بٹا ایہہ نکلیا ہے کہ برصغیر ہندوپاک دے تمدن اتے اُجے
 دی درادڑی تمدن دی چھاپ لگتی ہوتی ہے۔ پنجاب دا فیضان آریا تیکر ہی
 محدود نہیں رہیا سکوں پھول آؤن والیاں صدیاں و شج دی ملک دے سماج
 زبان، مذہب تے وسوں و شج جاری رہیا۔

آریاں نے دریائے سرسوتی تے دریائے سر جو دیاں کدھیاں اُتے شہر و سائے تے
 باہدھانیاں قائم کیتیاں جنہاں دے بارے رمانن تے مہا بھارت دیاں کہانیاں
 توں معلومات حاصل ہوندیاں ہن۔ ایس زمانے دی کوئی باقاعدہ تاریخ ساڈے بیکر نہیں
 پئی۔ ہندو تاریخ نویسی دس شروع توں کدھ رہے ہن۔ اوہناں دی قدیم تاریخ
 باہروں آؤن والیاں ایرانیاں، یونانیاں، مسلماناں تے عیسائیاں نے لکھی ہے۔
 ایسے لئی چھویں صدی قبل مسیح تیکر حدوں ایران دے سخامنشی بادشاہ داروش اول
 نے گندھارا (پشاور دے اردگرد و اعلیٰ) پنجاب تے سندھ اُتے قبضہ جمایا سی کوئی
 ملکی تاریخ لکھت نہیں ملدی۔ مہا بھارت دس پنجاب نوں لکا دیش (لکا نوں
 ترکشا دی کہندے ہن جہڑے سکیتھین یا یوہ چی قبیلے دی اولاد سن، ٹیکسلا یا
 ٹکشا ٹیلا دا شہر ایہناں آباد کیتا سی) یا ٹاکا دا دیش کہا گیا ہے۔ پرانے ناگری
 حروف جہڑے اے وی درتوں دس ہن ٹکری کہلاؤندے سن۔ راج ترنگنی
 ٹکری حروف دس ہی لکھی گئی سی۔ پانڈو بھراواں دی رانی دروپدی پنجاب دے
 راجہ دی دھی سی۔ بعض عالماں دے خیال دے مطابق پنجاب وی پنجاب اہی
 اک نام سی۔ پانڈواں اپنا بن باس جھیل کٹاس دے کنارے ہی کٹیا سی۔ کٹاس
 (تحصیل پنڈواؤں خان، ضلع جہلم) ہندوواں دے بہوں وڈے تیرتھاں وچوں
 ہے۔ ایہ جھیل اوس پہاڑی راہ اُتے ہے جہڑی کھیوٹے توں کلہ کھار جاؤندی
 ہے۔ ہندوستان دے بوارے توں پہلاں ایتھے ہر سال ۲۱، ۲۲ مارچ توں
 نانگے سا دھوا کھٹے ہوندے سن تے بڑا وڈا میلانگدا سی۔ ایہناں سا دھواں دیاں
 گپھاں ہن کھولے بن گئیاں ہن۔ نامتھ جوگیاں دا تیرتھ تے گڑھ تہہ جوگیاں (س
 ضلع جہلم) سی جتھے راجتھ نے جا کے جوگ لیا سی۔ اُتے شروع دس سوزح
 دیتا دی پوجا بانا تھ دے ناماں ہندی سی۔ فیرگور کہنا تھ نے شیرو دیوادی

پوجانوں رواج دتا چہڑا جوگیاں دا جا دیو ہے۔ کہندے ہن کہ گورکھ ناتھ شیو دی کرامت
نال گوہے چوں پیدا ہو یا کی۔ ناتھ جوگیاں دے دو فرقے ہن ادرکتے کن پانے چہڑے
کناں دوج مندے پاندے سن بھکٹا لئی ہتھ دوج کھری رکھدے سن گل دوج سیلمی
پاندے سن تے انگ آتے سواہ ملدے سن۔ ا جکل ایہہ راول اکھاندے ہن تے پنڈاں
تھاواں دوج اکھاں دے پریشان کر دے ہن، تے جن بھوت کڈھدے ہن۔ ناتھ پنہتہ
والیاں نے ذات پات دی تفریق نوں رد کر دیا تے برہمنوں توں نابری کیتی۔ اوہناں حاکم
ہستے تے امیراں نوں وی چکھیا تے سماج دیاں اپر دھی قدران دی سندیا کیتی۔ اوہناں
دے اک آپے شاعر چیت نے اپنے کلام دوج برہمنوں نال ٹھکراں کتیاں ہن تے لوکاں
دیاں تانگھاں نوں شعراں دوج بیان کیتا ہے۔ ناتھاں تے سادھا دی شاعری پنجاب چوں
پینگری تے بنگال تیکر کھل گئی۔ اوہناں دی بولی سادھ بھاشا دوج پنجابی دی شاعری دے
سب توں پہلے نمونے ملدے ہن۔ ناتھ جتی جتی سن تے لوبھ، مودہ، کام، کرودھ تے
انہکار توں بچنے دا ترلا مار دے سن۔ اوہناں دیاں ریماں رسماں نے جلائیہ، مدارتیہ،
لال شہباز تے موسیٰ سہاگ دیاں بے شرع ملنگاں آتے اتر چھڑے ہن۔

پھیویں صدی قبل مسیح دوج داریوش ہخامنشی (۳۸۶ - ۵۲۲ ق م) نے
پنجاب تے گندھارا نوں فتح کر لیا۔ ایہناں علاقیاں آتے ایرانیوں دی حکومت دو سوویس
تاقام ری تے اخیر سکندر مقدونی دے متھوں ایسے دا خانہ ہو یا۔ ایرانیوں نے بھرہ دا
شہر دسایا جہڑا ٹیکلا دا اک کچھ بن گیا۔ ایسے توں گدوں سرکپ تے سرکھ دے شہر
اُسا دے گئے۔ جہاں دی کھدائی سرجان مارشل نے کردانی کی۔ ہخامنشاں دے عہد
دوج خردشے زبان چہڑی آرمی زبان دی اک بدلی ہوئی صورت سی، گندھارا تے
پنجاب پوج رواج پا گئی۔ داریوش آول نے اپنے سنگی کتے نقش رستم دوج ایسے
علاقے دا ذکر کیتا ہے۔ پنجاب تے سندھ دے فوجی دستے داریوش سوم دی فوج دوج

شامل ہو کے سکندر سے خلاف جنگ آریلا دوح لڑے سنے۔ ایسے علائقہ بڑا خوشحال تے
 سرسبزی تے شاہ ایران نوں سب توں ود ملا خراج ایتھوں ہی ملدا سی، چاکے پاسے
 باغ سنے جہاں دی خوشبو دے ہلے آوندے سنے۔ گندھارا دا لفظی معنی ہے خوشبود والا۔
 سکندر دی فوج ایران تے خراسان نوں فتح کردی ہوئی باجوڑ دی راہیں گندھارا
 تے پنجاب دوح داخل ہوئی تے دریائے جلم دی کدھی آتے آڈیرا لایا۔ اوسدی فوج دا
 پڑاں اوسے جانی سی جتھے آج کل جلالپور شریف دا قصبہ آباد ہے۔ راجہ پورو اوسدے
 مقابلے دوح آیا۔ اک راتیں اہنیرے دوح سکندر دے رسالے نے دلاور (جلالپور شریف دے
 چڑھے پاسے دا اک گھراسے) توں دریا عبور کیتا۔ پورو دا پتر اوسے نوں دکن دے حقن
 دوح ماریا گیا۔ اچراں نوں پورو دی آگیا۔ چلیا نوالہ دے لاگے جنگ ہوئی۔ پورو بڑی
 جھڑپائی تے جگرے نال لڑیا پر اوسدی فوج نوں بھانج ہوئی۔ سکندر نے اپنے پڑاں
 تے میدانے جنگ دیاں تھانواں آتے دو شہر و سائے جہاں نوں ا جکل جلالپور شریف
 تے مونگ کھندے ہن۔ سکندر نوں فتح تے ضرور ہوئی پر پنجابیاں نے اسے لڑائی
 دوح یونانیاں دے دندھن دتے، ادھناں نال ایہو جیہا ٹاکرا آجے تیکر کسے نہیں سی
 لایا۔ یونانی مورخ کھندے ہن کہ ایسے ٹاکرے توں تو جھانے ہو کے یونانی سپاہیاں آگے
 ددھن توں نابری کیتی سی۔ سکندر دے حملے دا اک نتیجہ ایہہ وی ہویا کہ یونانیاں تے
 پنجابیاں نوں میل جول دا موقع ملیا۔ تاریخ والے کھندے ہن کہ ببت تراشی دا فن تے
 ناطک یونانیوں کو لوں ہی لئے گئے سن۔ سکندر بابل دوح فر گیا، اوسدے اک
 سردار سیلوکس نے گندھارا تے پنجاب آتے قبضہ جمایا پر اوسنوں چندر گپت موریانے
 بھجا دتا۔ چندر گپت موریانے گدھ دے تندا راجہ دا سینا پتی سی تے راجے نال رنج ہو کے

راہ : لکھاری دا وطن ۔

ٹیکسلا وچ سکندر نال ملیا سی۔ برہمن موریا خاندان دیاں راجیاں نوں آریا نہیں
 مندے سکوں شوردر کہندے ہن کیونکہ اوہ غیر آریائی ٹکی سی۔ براہمنوں دی ایسے نفرت
 واک کارن ایہہ وی ہے کہ ایسے گھرانے دے راجہ اشوک (۲۶۴ - ۲۳۲ ق م)
 نے بدھ مت قبول کر لیا سی تے اوسوں دُور دور دیاں مُکان وچ کھلاریا سی۔ اوس
 نے خودی زبان وچ دی ٹکی کتے لکھوائے تے شمال مغربی علاقیاں وچ ایسے زبان نوں
 رواج دتا۔ اشوک نے ٹیکسلا وچ دھرم راجیکا و امہور ستوپ تعمیر کروایا تے پرجا لئی بودھ
 سوامی باہریاں مُکان وچ گھلے۔ اوسناں دی کوشش نال خراسان، ترکستان تے تبت
 وچ بدھ مت پھیل گیا۔

موریا خاندان اوڑھ گیا تے باختری یونانیاں نے ۱۸۹ ق م وچ گندھارا فتح کر کے
 ٹیکسلا اتے قبضہ کر لیا۔ ایہناں دے عہد حکومت دے آثار سرکپ تے خنداں توں ملے ہن
 خنداں دایونانی مندر بڑا شاندار ہے۔ باختریاں دے اک بادشاہ میناندر نے بدھ مت
 قبول کر لیا تے سوامی ناگ سین داجلیا بن گیا۔ باختری اک سُو دے گندھارا تے پنجاب
 اتے حکومت کرے رہے ایسے زمانے وچ گندھارا آرٹ دی بنیہ رکھی گئی تے پتھر تراش
 کے بدھ مت دی تاریخ بیان کیتی گئی۔ ایہناں بتاں وچ بدھ دیاں مُورتیاں، سدھارتھ
 دی پیدائش، رانی مایا دا گھر، بدھ دا گھر تے بال بچہ تیاگ دینے تے اپنی بیوی شو دھرا
 توں پھٹنے، بودھی رکھ ہیٹھ گیان حاصل کرنے تے دوجے واقعات دیاں تصویراں پیش
 کیتیاں گئیاں ہن۔ گندھارا آرٹ نے یونانیاں دے فن سنگ تراشی توں اثر لیا ہے۔ گوتم بدھ
 دے چہرے اتے یونانی مہاندر صاف نظری آؤندا ہے۔ گندھارا آرٹ دے بڑے بڑے
 سوہنے نمونے لاہور دے عجائب گھر وچ رکھے ہن تے ساری دُنیا وچ مشہور ہن۔
 ۱۹ ق م دے نیڑے تریڑے ترکستان وچوں ہناں نے سیکتیاں (ساکا) نوں
 مار کے افغانستان دی طرف وھک دتا تے اوہ درہ خیبر وچوں لنگھ کے گندھارا آؤئے۔

سکیتھیاں باختریاں نونے شکست دے کے گندھارا تے پنجاب اوہناں کوہوں کھسے تیا۔
 ۱۵۶ ق م وچ راجہ وکرما ڈتیبہ نے سکیتھیاں نونے شکست دتی۔ پرادھناں دے
 پور قبیلے پنجاب وچ داخل ہو گئے تے اپنی حکومت قائم کر لئی۔ ایہناں واسبٹوں
 وڈا بادشاہ کنشک سی جنہیں پریشاپورا (پشاور) نونے اپنا دارالحکومت بنا لیا۔ کنشک
 دے عہد وچ گندھارا آرٹ ٹیسی تے پھیل گیا۔ پنجویں صدی (۲۸۰ - ۲۶۰ - ب م)
 وچ سفید ہنر دا ورودی دی طرحاں گھٹاں بچھ کے گندھارا آدرے۔ ایہہ نرے ڈانگری
 تے پچھ پیرے سنے۔ ایہناں ٹیکسلا تے پشکلا دتی (چار سدہ) دے شہر ڈھاتے۔
 اوہناں نونے ساڑ کے سواہ کر چھڑیا۔ بودھاں دے ستوپے، مٹھتے و ہارے دی مٹی
 وچ رک گئے۔ اوہناں دے اک بادشاہ مہرگل نے سکالا (یا لکوٹ) نونے اپنا
 دارالسلطنت بنا لیا۔

باختریاں، ساکاتے کٹانے بادشاہواں دے عہد وچ بدھ مت نونے بڑی ترقی ہوتی
 تے ایسے دامیان فرقہ چین تک پھیل گیا۔ چینی سیاح فاہ یان تے ہیون، سانگ لکھنے
 ہن کہ پنجاب وچ چار چوہیرے بودھاں دے ستوپے، چھتریاں تے مٹھ نظر آوندے
 ہن تے ٹیکسلا دے مدرسے وچ بڑے بڑے دودان پڑھاوندے ہن جنہاں دی
 شہرت سنے کے دور دور توں لوکی پڑھنے لئی ایٹھے آوندے ہن۔ پنجاب وچ ہی
 گوتم بدھ دی تعلیم تے لوکریاں وچ مرتب کیتی گئی، تے ایٹھے ہی بودھ سوامیاں نے
 جاتک کہانیاں اکھٹیاں کتیاں جہڑیاں بعد وچ دنیا جہان دے ادب وچ شامل
 ہو گئیاں سنے۔ پنجاب وچ دراوڑاں، آریاں، ساکا، باختری، پہوا، کٹان، تے
 ہنناں دیاں نسلاں گھل مل گئیاں سنے، تے ایسے جوڑ میل توں جہڑی نونے نسل
 بنی اوس نے پنجاب دی وستوں نونے اک نوٹھلا روپ دتا تے پنجابیاں دی
 سونج وچ اچ تے احساس وچ تازگی پیدا ہوئی۔ ایہہ مٹی پر و تیا اصول ہے کہ وڈا

اُدب تے دُڈا آرٹ اوسے مُک وُج ہم لئیدا بے جس وُج زیادہ توں زیادہ نسلانے ،
 بولیاں ، ریتیاں ، سماں تے تہذیبی قدرانے داتال میں ہویا ہودے ۔ پنجابی صوفیانہ
 شاعری دی نوبلی گیسٹرا دا اک کارن ایہہ دی ہے ۔ ایہہ گل دی چت دھر یعنی چاہیدے
 ہے کہ سب توں پہلاں پنجاب وُج ہی براہمنان دی چودھراہٹ تے ذات پات دی
 تفریق نوں دھکا لگای ، ایسے لئی پنجاب وُج اسلام تے سکھ مت دی اشاعت
 دودھ کے ہوئی سی ۔

پنجاب دیاں دڈیاں قومانے راجپوت جٹ ، گوجر ، آوان تے گکھڑا ساکا ، کشانک
 ہنساں ، باختریاں ، تے ایرانیان دی اولاد ہن ۔ جدوں کھشتریاں دی شاہی جاتی آپس
 وُج لڑا بھڑ کے مک چک گئی ، براہمنان نے راجپوتان دا شجرہ نسب سوزج تے چننے
 نال جا ملایا ، تے ادہن ان نوں کھشتری بنا کے اوہناں کولوں بودھانے دا قتل عام کر دیا ۔
 دوسو سالانے (۸ ویں نے ۹ ویں صدی) دے بارے ساڈے کول کوئی تاریخی شہادت موجود
 نہیں ۔ ایسے گھپ انہیرے وُج کدھرے کدھرے اوسے اگ دیاں لاٹانے نظری پونڈیاں
 ہن جہڑیاں بودھانے دیاں مٹھاں ، ستوپیاں تے چھتریاں دچوں نکل نکل کے لشکارے
 مار رہیاں ہن ۔

ولید اول اموی دے عہد وُج محمد بن قاسم نے سندھ فتح کر لیا تے ملتان دے کوٹ
 اُتے وی عرباں دا جھنڈا گڈ دتا پر ولید اول دی موت توں پھول چھب ہی اونوں
 واپس بلا کے قتل کر دنا گیا ۔ عرب سندھ تے ملتان وُج اپنے راج دانگور چنگی طرحاں
 نہ بچھ سکے ۔ سومرا راجپوتانے ۵۰ ، ۵۱ ، ۵۲ ، ۵۳ ، ۵۴ ، ۵۵ ، ۵۶ ، ۵۷ ، ۵۸ ، ۵۹ ، ۶۰
 تے ملتان اُتے ۱۵۲۶ء بم تیکر راج کر دے رہے ۔

سفید ہنساں نے سکالا (سیالکوٹ) وُج اپنی راجدھانی قائم کیتی سی ۔ ۹ ویں صدی
 وُج ابرہمنے راجپوتانے لاہور نوں اپنا مرکزی شہر بنا لیا ۔ جے پال تے اننگ پال

نوں سبکتگین تے ادس دے سپتر محمود غزنوی نے کئی وار شکست دتی۔ محمود غزنوی نے راجہ
 ترلوچنے پال کو یوں لاہور کھس لیا تے ایسے وانام محمود پور رکھیا پر ایہہ نام چل نہ سکیا۔ مسعود غزنوی
 نے (۱۰۹۸-۱۱۱۴ء بم) لاہور نوں اپنا دارالسلطنت بنا لیا۔ غزنوی خاندان دا آخری
 بادشاہ خسرو ملک سی جنہوں نے ۱۱۸۶ء وچ قتل کر کے غوریاں پنجاب اتے قبضہ کر لیا۔ غزنویاں
 پنجاب اتے ڈیڑھ سو درہیاں توں زیادہ حکومت کیتی سی۔ اوہناں وسطی ایشیا دے سلجوق
 ترکاں دے خلاف لڑان لئی پنجابیاں نوں دھڑا دھڑا اپنی فوج وچ بھرتی کیتا تے ہندو مسلمان
 اک دوجے دے پہوں کچھ نیرے ہو گئے۔ غزنوی ترکی بولدے سن تے فارسی اوہناں دی
 درباری زبان سی۔ ایہہ زبان پنجابی زبان وچ گھل مل گیاں تے اک نویں بولی نے جنم لیا۔
 قطب الدین ایبک، تید خضر خان، بہلول لودھی، جلال الدین فیروز تے فیروز تغلق اپنی
 پنجابی شکریاں نوں دلی لے گئے۔ تے ایہہ ملی جلی بولی وی اوہناں ماں دکن تیکر جا چکی۔
 لے ملی جلی بولی وچ فارسی دیاں ترکیباں تے محاورہ شامل کر کے تے ایسے وچوں پنجابی دے
 الفاظ کدھ کے اُردو دی بُتر بنائی گئی سی۔ ایسے طرماں اُردو نوں پنجابی زبان دی ہی
 اک بدلی ہوئی صورت کہیا جا سکدا ہے۔ ایہہ گل دکھری ہے کہ پنجابی روزمرے تے محاورے
 نوں اُردو وچوں کدھ کے اُردو نوں ادس مٹھ تے رس توں محروم کر دتا گیا ہے۔ جیہڑا
 لوک گل بات دا سمبندھ کسے زبان وچ پیدا کردا ہے۔

غزنویاں تے غوریاں دے ہمہ وچ خراسان، ایران تے ترکستان وچوں صوفی بزرگ
 پنجاب وچ آئے، تے ایہیے اسلام دی تبلیغ کیتی۔ شیخ علی مخدوم جمہوری تے خواجہ
 معین الدین چشتی جمہوری دی پیار تے صلح کل دی تعلیم نوں اثر لے کے ہزاراں ہندو
 نے اسلام قبول کر لیا۔

۱۲۰۶ء وچ قطب الدین ایبک لاہور دے تخت اتے بیٹھا پر پنجاب اتے دو سو
 ذرے حکومت کر کے مسلمان بادشاہ دی قدیم آریاں وانگر گنگا جمن دے دو آبے دی

طرف گونج کر گئے۔ اکتیس توں لے کے علاؤ الدین غلی نے عہد تیکر منگلاں تے تاتاریاں
 نے بار بار پنجاب آتے حملے کیتے پر پنجابی جواناں اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ شہزادہ محمد
 تے تلغر خان لے پنجابی سورییاں نے منگلاں نوں گٹ گٹ کے منج کر دتا۔ ایہہ گل یاد
 رکھن ہوگی ہے کہ چنگیز خان، منگوحان، باطوحان تے ہلاکو خان نے چینی توں لے کے
 عراق تے ایران توں لے کے روس، پولینڈ تے ہنگری تیکر سارے ملک فتح کر لئے سن
 تے اوہناں نوں رنج رنج کے اُجاریا سی۔ مصر تے ہندوستان ایہناں دھشیاں توں
 پچے رہے۔ مصر وچ ممالیک نے اپنے ملک نوں منگلاں دی غارت توں بچایا تے ہندستان
 نوں چاؤن دا سہرا پنجابیاں دے سر ہے۔ ہندستان دی فتح وچ دی پنجابیاں نے
 ودھ ودھ کے حصہ لیا۔ بابر دی فوج وچ گھر خان دا چابی لشکر دی شامل سی بگھر خان
 رانا سانگا لے خلاف لڑوا ہویا ماریا گیا۔ شیر شاہ سوری نے ہمایوں نوں مار کڈھیا، تے
 گگھر خان اوس نال اڈھالا دتا۔ شیر شاہ نے اوہناں نوں قابو کرن لئی رہتاس (جہلم) دا
 قلعہ بنوایا، ہمایوں داپسے آیا تے گگھر خان اودا سنگ کیتا۔ اکبر دے عہد وچ شہزادہ وچ
 آدم خان گگھر خان نے منگلاں لے خلاف بغاوت کر دتی تے ہیلان (تحصیل پھالیہ) دے قریب
 منگلاں لے سپہ سالار خواجہ کلاں میرٹھ خان دا مقابلہ بڑی بے جگری نال کیتا پر اوس دی بار ہوئی
 اکبر اپنے متزے شہزادہ حکیم مرزا دیاں جلیاں نوں ڈکن لئی چرداں دے لاپور بھیجا رہیا۔
 اوس نے لاپور دا قلعہ تے شہر پناہ تعمیر کروائی۔ پنجاب دے جٹ تے راجپوت ڈھیر چر
 منگلاں نال ویر ویاہندے رہے تے دے جٹ جیسے سوری اوہناں نوں لکھ دے
 رہے۔ ایہناں نے جس اجے وی واراں تے ڈھولیاں وچ گائے جانڈے بنے۔ اکبر
 کثیر جاندا سی تے اوس دے لشکر نوں جٹ، وڑائیچ تے گوجر لٹ لیندے سن۔ اکبر
 نے اوہناں نوں ڈکن لئی کجرات دا قلعہ بنوایا سی۔ منگلاں نوں زوال آیا تے سکھان دیا
 دی طرحاں جیسی حال منج رانگھڑ نے دوآبہ بالندھرتے جنگ پناہ بھٹی نے سن ابدال

توں لے کے راوی نیکر بغادت سے جھنڈے گاڑ دیتے۔

ادرنک تریب عالمگیر دی موت (۱۶۰۶ء) توں پھپھوں منگلاں دی ٹوسر ختم ہو گئی تے ملک سے چارے چارے فٹور پے گیا۔ جنوب وچ مرہٹے، وچکارے اتے راج بٹ تے پنجاب وچ سکھ اٹھ کھلوئے۔ دلی دربار وچ تورانی سنی جہاں داسر در نظام الملک سی تے ایرانی شیعہ جہاں دا آگو سعادت علی خاں سی اک دوجے دے خلاف سازشاں وچ رُجھ گئے۔ بادشاہ امیراں دے ہتھ وچ کھٹ پتلیاں بن گئے تے ملک دی حالت سواراں دی جانی عیش عشرت وچ ڈُب گئے۔ جہاندار شاہ تے فرخ سیرنوں قتل کر دتا گیا۔ شاہ رنگیلے دے عہد وچ نادر شاہ افشار نے حملہ کیا، ۱۷۲۱ء تے پنجاب تے دلی نوں راج کے کٹیا۔ اوہ منگلاں دی بادشاہی دیاں تبراں وچ پانی دے کے بھیس گیا تے احمد شاہ ابدالی دے حملے شروع ہو گئے۔ پٹاناں پنجاب نوں پنج کے رکھ دتا تے منگلاں دی رہی ہی سفید پوشی دی ختم ہو گئی۔

عالمگیر ثانی دے عہد وچ پنجاب ہمیشہ سنی منگلاں دے ہتھوں اکل گیا۔ منگلاں دے سیاسی زوال دا اصل کارن اوہناں دی اندلی کراوت و۔ بدی مسلماناں دے منزل دے بارے کہندا ہے

زری پری آج مسلماناں دی چادر پھرتے چانی
ہور اسلامی نو نہیں رہ گئی وچ اسٹے کافی
ڈڈیاں داناں ڈوبنے والے نبت بکرمے جتے
اصلی مطلب کوئی نہیں لہجدا جھگڑے پھرتے نکمے
کم برے تے بریاں تھانواں لیاں مسلماناں
تھان چنگے تے کم چنگیرے ملے ہور زماناں
وارث شاہ دی اپنی بہر وچ ایہو کاڈھ کڈھی ہے۔

پنجاب دے تاریخ و تہذیب تن بہوں وڈے یاست دانے ہونے ہنے ،
 ۱۱۔ علاقہ فہائی سدا اللہ خان شیوٹی شاجہان دا وزیر سی ۔ اوں دے یاست تے
 تہذیب تے شاجہان دے عہد نوں شاندار تے شہرا بنایا سی ۔
 ۱۲۔ اویٹہ بیگ نان شرف پور دے اک کنگال اڑیے چوکے دا پتر سی جہڑا رُلدا
 کھلدا اک منفل ایہ دا پیادہ بن گیا ، تے اپنی عقل تے ہمت نال بالندھر دا صوبہ دار
 ہو گیا ۔ دینا نگر دا شہر اوں نے اپنے نام آتے ویسایا سی ۔ اویٹہ بیگ بہوں چڑھا
 سی ۔ اوہ منگلاں ، سکھاں ، مرہٹیاں تے ابدالیوں نوں اک دوجے نال لڑا لڑا کے
 اپنا ٹیٹھ ٹھیلدا رہیا ۔ پہلاں سکھاں نوں گٹیا ، فیر اوہناں نال رل کے ابدالیوں دے
 خلاف سازش کیتی ، فیر مرہٹیاں نوں لاہور بلا کے ابدالیوں نوں ایتھوں
 کڈھا دتا ۔

۱۳۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ سکر چکیہ مثل دے اک سردار مہاں سنگھ دا پتر سی جس
 نے اپنی عقل تے جٹ پانی نال پنجاب وچ اک شاندار بادشاہ قائم کیتی تے صدیاں
 توں بعد پنجابیاں نوں نویں سردوں اپنی نویگی چھانے کروائی ۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ منگل شہنشاہ اکبر دی طعان پٹا آن پڑھی پر اوں ہار
 سو بھوان تے دانا دی سی ۔ اوں نے شاہ زمانہ دانی دیاں کچھ ڈگیاں ڈھکیاں
 توپاں کڈھوا کے بھجواں تے شاہ نے ادسوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا ۔
 مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۹ء وچ لاہور دیاں تہذیبی سرداراں گوجر سنگھ ، لہنا سنگھ
 نے سو بھجواں کڈھ کوہوں لاہور کھسے لیا تے بولی بولی کشمیر توں لے کے بہاول پور
 تیکر تے پشاور توں لے کے دریائے ستلج تیکر اپنی حکومت کئی پئی کر لئی ۔

اک واری کمپنی داک انسر ملکان مہاراجہ رنجیت سنگھ نون ملن امترس آیا۔ اینہاں دمال
 وٹج محرم آگیا تے کمپنی دے مسلمان سپاہیاں مائی بلوس کڈیا۔ چھوٹا سنگھ اکالی تے
 ادہریاں سنگیاں جلوس اُتے گولی چلا دی تے تعزیے تابوت بھرنے ترورٹے۔ ماتیاں
 اکالیاں کولوں ہتھیار کھوہ لے تے مورچے سنبھال کے لڑانے لگ پئے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ
 دی ایہ لڑائی دیکھ رہیا سی۔ کھدا کیہہ ہے کہ کمپنی دے مُٹھ کو سپاہیاں نے کالیاں
 نون مار مار کے اوہناں دے کھننے بھننے دتے تے اوہ ڈگدے ڈھیندے نس بھج
 گئے۔ ایٹھوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایہہ سبتے سکھیا کہ فوجی تربیت ہوں ملتی ہوئی
 ہے۔ اوس نے مئی گورے انسر نوکر رکھ لے تے اک تڑی تربیت یافتہ فوج تے
 توپ خانہ تیار کروایا۔ ایہو کارن ہے کہ ادہری جیاتی وٹج انگریزاں نون پنجاب اُتے
 حملہ کرن دی جرات نہیں سی ہوئی تے اوہ مہاراجہ دی موت دی اڈیک وٹج چھاندر
 لا کے بیٹھے رہے۔ مہاراجہ دی موت نون پچھوں برچھا کر دی شروع ہو گئی تے سکھ
 سردار آپے وٹج لڑانے بھڑانے لگ پئے۔ اوہ پنجاب جس نون مہاراجہ رنجیت سنگھ
 نے دن رات محنت کر کے اک طاقتور بادشاہی بنا دتاسی، انگریزاں دے
 ہتھیں چرٹھ گیا۔

سید محمد لطیف ہورال اپنی تاریخ پنجاب وٹج مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد دے
 حالات کھول کے لکھے ہن تے مہاراجہ دی سیاسی بصیرت، سوچھ تے تدبیر نولے بڑا
 سلا گیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ مہاراجہ اُن پڑھ تے ضروری پر فالماں واقعہ والے
 وی سی۔ ادہری اگو اکھ سی پر اوہ دی مثال ہارنگھدی سی۔ اوہ دے سکھ اُتے بڑا
 زعب تے ودبہ جھلکارے مار واسی۔ یورپ نے سیاحاں تے خیرال ملکان ،
 نور کرافٹ، بٹرس، جیکوٹے ماں وغیرہ نے مہاراجہ دی ذہانت دی بڑی تعریف
 کیتی ہے تے کہیا ہے کہ مہاراجہ اوہناں کولوں والے چھپتی کے اوہناں دی

نت مار دینا سی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ بڑا دلادر سی تے لڑائیاں فتح و دھ و دھ
کے دھارے کردا سی۔ اوس دے کئی دن گھوڑے دی کاٹھی اُتے ہی بیت بانے
سنے، تے کئی داری کاٹھی اُتے بیٹھا بیٹھا ہی کھا پی لیندا سی، اوسدا دل کھلا تے
بے تعصب تی۔ اوسدے دربار تے فوج و فتح کئی مشیر تے افسر مسلمان سن جنہاں
اُتے اوسدا پورا بھروسہ سی۔

۱۸۴۹ء و فتح انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ جما لیا۔ کپنی بہادر دی جیہڑی فوج پنجاب
اُتے حملہ آور ہوئی سی اوس و فتح وادی گنگ جمن دے اُردو والے دی بڑی تعداد و فتح
شمال سنے۔ انگریز پنجابیاں اُتے بھروسہ نہیں سن کرے ایسے لئی ادہناں انتظامی
عہدے اُردو والیاں دے سپرد کر دتے تے ادہناں دے کہنے تے پنجابی دی تھاں
اُردو زبان نوے پنجاب دیاں مدرساں و فتح رواج دتا جسے نال پنجابی زبان تے
ادب نوے اجہا دھکا لگا کہ ادہ اُج تیکر اپنیاں پیراں اُتے نہیں کھلو سکی۔ ایہ تعصب
کہ پنجابی اُجڈو انگریزاں دی زبان ہے ادہناں دناں توں چلیا آ رہیا ہے۔ انگریزاں
دے قبضے نال پنجاب دا نو لیکلا تاریخی تے یاسی مقام ہی ختم نہیں سی ہویا سگوں
ادہناں دے نو لیکلے کلچر، سماج، ادب تے سوجھناں دی وڈا دھروہ ہویا سی۔
ایسے تاریخی کچھو کچھ توں ایسے جان سکے ہاں کہ پنجاب دی تہذیبی تے تمدنی
دینے بھوٹتی ہے۔ برصغیر ہندوپاک و فتح کھار دے چک، آدی، بھانڈے بناون،
داہی جی، گدا رٹھا، نہیں پالنے، کنڑک، گنا، جوں، منجی، کپاہ، سیلاں دے
یج گڈن، پھٹن نوں تھیرے، ولینے، پنجنے، کتھن تے بننے توں لے کے سماج
دیاں ریتاں رسماں، لوک جیون، لوک گیتاں، لوک گلے بات، لوک کہانیاں، گاؤن
پختے، جاتک کہانیاں، موہی میلے، زبانان تے بولیاں، بھگتی شاعری، یوگ
پنتھ، اُساری تے چترکاری دی کلا، تنزمت، ویدانت، شیو بھکتاں، ویشنو بھکتاں

تے شاکتوں دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسماں درادراں توں یادگار ہن۔ برگ وید دے منتر
 پنجاب وٹا ہی اکھٹے کیتے گئے ہن۔ ایسے دیس وٹا شیخ علی مخدوم جھویری تے شیخ
 فرید الدین گنج شکر نے صلح کلی دا درس دتا سی، تے ایسے دھرتی تے گورو باباناںک
 نے لوکاں دوتے نئے آدرش واپارنے کیتا سی۔ پنجاب نے اسلامی ہندوؤں اُردو
 زبان دتی جہڑی پنجابی دی ہی اک لگ رہے۔ پنجابیاں ہی چنگیزی منلاں توں
 ہندوستان نوں بچایا سی۔ پنجاب وٹا ہی یونانی ہریت، ویدانت تے تصوف
 دا گھنا تال میل ہویا جس نے پنجابی سونیاں دی شاعری نوں ادہ نوکلے کھینچ تے
 گبھیتر دتی جسے دا دیروا کرن لئی ایہہ کتاب لکھی گئی ہے۔

ہندی ریت

ہندی فلسفے دے چھ درشن ہن: اتر میمانسا، پر وایمانسا، یوگا، نیا یا، سانکھیہ
تے دیششکا۔ ایہ درشن آسک ہن، ایسے لئی نہیں کہ اوہ شخصی خدا نولے مندے ہن
بلکہ ایسے لئی جے اوہ ویداں نولے سد جاندے ہن۔ ہندی فلسفے وچ آسک اوہ اے جہڑا ویداں
نولے سد جاندا ہووے تے موت پھپھوں جاتی دا قائل ہووے۔ میمانسا تے سانکھیہ وچ سد دا
انکار کیتا گیا اے۔ کپلاتے جے مئی خدا نولے کائنات دا خالق نہیں مندے پر ویداں نولے
سد جاننے دے پاروں اوہناں نولے آسک کہیا جاندا اے۔ چارواک، گوتم بدھ تے مہا ویر
نے ویداں دی سد نولے رد کر دتا سی ایسے لئی اوہناں نولے آسک کہیا جاندا اے
ایہ گل دی جت دھرمینی پامیدی اے کہ چارواک نولے سوا باقی دے سارے مت
تے درشن، بدھ مت، جین مت سمیت آواگونے یا سنسار چکر دے قائل ہن، چارواک
ناستک یا لمحد سنے کیوں جے اوہناں نے خدا دی تہی، ویداں دی سد تے آواگونے نولے
ساف انکار کر دتا سی۔ دیششکا نیا یا، یوگا تے میمانسا دا رواج نہیں رہیا۔ آج کل دے اکثر
ہندو وودوانے ویدانت دے قائل ہن، جس صورت وچ شکر تے رامانج نے اولے نولے
مرتب کیتا سی۔ نام لوک چار ویداں تے اوہناں دے دیوتا دیویاں، اندر، اگنی، پرتھوی

وغیرہ نولے کھلا چکے ہنستے اور ہنساں دا دھم پراناں دیاں دیو مالائی قصے کہانیاں تے پوجا پاٹھ دیاں ریتیاں رسماں دی بستر سمجھیا جانداں۔ لوکانی شیوتے ویشنو دیاں اوتاراں رام تے کرشن نولے پوجدی اے یا نکتی مت تے منتر مت دی صورت وچ بنگ تے یونی دی پوجا کردی اے۔ ہندی فلسفے دے مڈھلے اصول ایہہ ہنستے۔

(۱) کائنات برہمنے (حقیقت مطلقے یا وجود مطلقے) وچوں نکلی اے تے آخر فنا ہو کے اوے وچ کھپ جاسی۔

(۲) مادہ غیر حقیقی اے تے مادی دنیا دی ظاہری اکثریت ساڈیاں نظراں دا دھوکھا اے۔

(۳) بُرائی یا شر کائنات دے خمیر وچ شامل اے تے ایہہ آواگون، سنار چکرتے انسان دے ساریاں دکھاں درواں دا کارن اے۔

(۴) انسانی زندگی دا سبھ نولے وڈا مقصد ایہہ اہا کہ رُوح یا جیونوں مادے دی آلائش نولے پاک کر کے برہمنے وچ کھپا دتا جائے جوئے بھننے وکھینے کہیا سی۔
 ”مکتی نولے کھپوں کسے منکھ دا شعور باقی نہیں رہندا۔ جز جہڑا کھلے
 نولے عارضی طور تے وکھ ہو یا سی، دوبارہ اوے وچ کھپ جاندا اے جوئے
 وگدے ہوئے دریا سمندر وچ غائب ہو جاندا ہنستے“

ہندوواں مکتی یا نجات دے تنے مارگ (رستے) دے نہیں۔

(۱) جنانا مارگ، علم دی راہ۔

(۲) کرم مارگ، عمل دی راہ۔

(۳) بھگتی مارگ، عشق دی راہ۔

اپنشدیاں وچ جنانا مارگ، یوگا وچ کرم مارگ تے گیتا وچ بھگتی مارگ دا رنگ چیا
 ہو یا اے۔ ہندو علم دے دو ماخذ تسلیم کردے ہنستے: سمرتی، سمرتی۔ سمرتی الہامی اے، ویدازلی

تے ابدی ہونے۔ ویدیاں دی طرح اُنکشدوی سمرتی وُج شامل ہونے تے آد توں انت تک موجود ہونے۔ گیتا، مہا بھارت تے منو شاستر توں سمرتی وُج شمار کیتا جاندا اے۔ ویدیاں دیاں منتر اں توں سمیتا (نغدی معنی مجموعہ) کہندے ہونے۔ ایہناں توں کچھوں برہمنے (ایہہ ذات نہیں کتاباں ہونے) لکھے گئے تے پڑھتاں ایہناں وُج پوجا پاٹھ دے طریقے بیان کیتے۔ آریکا براہمنے تے اُپنڈاں دے وچکار واسطے ہونے۔ آریکا اوہناں ریشیاں نے لکھے سنے جہڑے دُنیانوں ترک کر کے جنگلاں وُج بسیرا کر دے سنے۔ اُپنڈاں وُج فلسفے دے مائل بارے بھناں ملدیاں ہونے۔ ایہہ تعداد وُج اک سو دے نیڑے تر پڑے ہونے تے کئی سوجھواناں دے افکار اُتے مشتمل ہونے۔ ابتدائی دور دیاں اُپنڈاں وُج ایتریا تے گوکی دا تعلق رگ ویدناں اے۔ کینا تے چناندوگیہ واسمبندھ سام ویدناں اے، ایسا تے تیتریا دا رشتہ یجر ویدناں جہڑوات، پرناتے مٹھکا اتھرو ویدناں متعلق ہونے۔ رگ وید وُج کئی دیوتا دیویاں دی مناجات وُج منتر ملدے ہونے، جہتوں سہی ہوندا اے جیہے پہلے دورے آریا قبائل دا مذہب کثرت پرستی سی۔ سب توں وڈے دیوتا اندرا، اگنی تے سوریا سنے۔ اندر گرج چمک دا دیوتا سی جہڑا مینہہ دساندا سی، اگنی اگ دا دیوتا سی تے سوریا سورج دیوتا سی۔ سوریا دی پوجا بڑی عقیدت نال کیتی جاندی سی، ایسے توں دوست، سوتری تے دشمنو دی کہیا گیا اے۔ ویدیاں واسبجہ توں متدسے منتر گائیتری اے جسے وُج سورج دیوتا کو یوں عقل دی روشنی منگی گئی اے۔ گھوڑے دی قربانی سوریا دے نال اُتے دتی جاندی سی۔ ایسے گھوڑے دا گوشت کھانڈے کرے شادی دیاہ تے گنوزج کر کے اوسے دا گوشت کھانڈے سنے۔ دیویاں دی حیثیت معمولی سی۔ پرتھوی دھرتی دیوی سی، ادشا شج دی تے سہ سوتی دریاوی دیوی سی جہڑی بعد وُج علم تے خوشالی دی دیوی بنے گئی۔ رگ وید وُج سندھو دیوی (دریا تے سندھ) دا ذکر دی آیا

اے۔ آریا گھلے میدانے دُج اگ باک کے تے اودے دُج گھیو جلا کے پوجا دے منتر پڑھدے
سنے، اودہ درجہ گھاہ (ڈبھہ) دی دی ماننا کردے سن تے سوم لوئی دازن بڑے شوق
نالے پوندے سنے۔

کثرت پرستی دے نال ویداں تے براہمنوں دُج اگ وجود مطلق دے تصور وی ملدا
جھیلے پرشے یاں اِکم کہیا گیا اے خالق کائنات دی حیثیت دُج ادسنوں پر جاتی کہندے
سنے جھنے کائنات نوں بنایا۔ ڈاکٹر تارا چند دے الفاظ دُج :-

”ابتداء دُج ست تے است دونوں غائب سنے بس اگ اتھاہ تے
گھورا انہیرا چھایا ہو یا ہی جس دُج اِکم ساہ لے رہیا ہی پھر اِکم دے منے دُج
خواہشے پیدا ہونے جس دے کارن ست تے است دُج سمبندھ ہو گیا
تے ایہہ خواہشے کائنات دے بننے دا سبب بن گئی۔“
رگ وید دُج اِکم دا ذکر ایویں کیتا گیا ہے۔

”اگ اگنی جھڑی بہوں ساریاں تھانواں نوں روشن کر دی اے
اگ سوزج بیہڑا چارے پائے منور کر والے۔ اگ اوشا جس دے نال
ہر شے چمک پندی لے۔“

برہمن تے آتما دے الفاظ رگ وید دُج ملدے ہن، پر اوہناں دے معنی اودہ نہیں
جیہڑے اپنشاں دُج اگھڑ دے ہن۔ رگ وید دُج آتما دے معنی اے ساہ، پتھر دے زمانے
دا بندہ ساہ نوں اے جیونے سمجھدا سی۔ صاف سدھی گلے لے کہ جڑتیک بندہ ساہ لیندا ہو

ط ۱ : Being

ط ۲ : Not-Being

ط ۳ : Influence of Islam on Indian Culture

ادہ ہوندا لے تے ماہ نکل جانے نال مر جاندا لے۔ یونانی زبانے وڑ ساکی۔ اٹھنیس وٹح
 ایہما، عبرانی وٹح رواج تے عربی وٹح رُوح لے معنے ساہ یا ہوا د اُبلّا لے۔ بعد وٹح سوچھو
 ایہ الفاظ رُوح لے مذہبی مفہوم وٹح ورتن لگ پئے، جس وٹح رُوح ہوا د اُبلّا یا ساہ
 منہیں سگورے قد بُت والی پلدی کھردی، شخصیت د اُردپ یا پرچھانوالے لے، جیہڑا
 موت توں پھپوں وی باقی رہندا لے۔ تے اپنی اصل شکل صورت برقرار رکھدا لے۔
 رگ وید وٹح برہم والفظ عبادت، دُعا یا سبوت لے معنے اُج ورتیا گیا لے۔ اُپشداں
 وٹح برہم آفاقی تو انائی بنے کے اُبھریا جیہڑی، ساری کائنات اُج رچی بسی ہوئی لے۔ آتما
 یا جیو آتما ایسے آفاقی تو انائی د اُفیاقی پہونے گھتے، جد اظہور انسانے وٹح ہوندا لے۔
 برہم تے آتما اک دوجے توں وکھ نہیں، دوہاں وی اصلے اکو لے تے دونوں اکو
 وجود مطلق لے دو کچھ ہونے؛ برہم آفاقی تے آتما شخصی۔ آتما مادے وی قید وٹح آکے
 پھسے جاندی لے تے آدمی اپنی بہالت، (اودیا) لے پاڑا ایسے توں برہم توں وکھ
 سمجھنے لگ پیندا لے۔ جدوں کسے آدمی توں ایسے حقیقت دا گیان ہو جاکے کہ اودی
 آتما برہم توں وکھ نہیں تال ادہ کھتی پائیدا لے۔ چھاندوگیہ اُپشدا وٹح لے۔

” ایہ ساری کائنات بالجوبہر ادہ لے، ادہ حق لے، ادہ توں ایسے “

آتما برہم ایٹمادی طرحاں آدا گونے (لُغوی معنے میں آونے جادونے) یا سنار چکر وی
 اُپشداں د اُٹھلا خیال لے۔ رگ وید وٹح کہیا گیا لے کہ موت توں پھپوں بندے دھسے کون
 پانی وٹح چلی جاندی لے، جزا سزادی شکل وٹح کرم د اُلونی تصور ویداں وٹح موجود نہیں۔
 اے لے میکڈونلڈ دا خیال لے کہ سنار چکر یا آدا گونے د نظریہ آریانے ایسے ملک لے

اصلے باسیاں در اوڑاں کے کوہوں لیا سی۔ در اوڑاں سے وُج اروح دامت رانج سی۔ ایسے دی رُو ناک دُنیا دی ہر شے وُج رُو ج موجود اے، آدمی، حیوان، چند پزند، پہاڑ دریا، رکھ پھلے، چنے مارے سب دی رُو ج سے تے موتوں بعد آدمیاں دیاں رُو جوں رکھیاں، پہاڑیاں ڈھوڑنگراں تے پھیاں وُج جانڈیاں ہن، ایسے لئی در اوڑاں اینہاں نوں مقدر منے کے اینہاں دی پوجا کر دے سنے تے چڑھا دے چڑھاندے سنے۔ اُپنڈاں دیاں لکھاریاں نے در اوڑاں سے ایسے مت آتے جڑا سزا داپنڈا لاتے سنا رکھن یا کرم دے نظریے دی تہتر بنی۔ ادہناں کہیا کہ انسان ایسے جنم وُج اپنے کھلے جنماں دے کرم دا پھل بھوگدا اے۔ لفظ کرم دے دو معنے ہن (۱) قانون (۲) اوہ قوت جیہڑی کے فعلی نوں ظاہر ہوندی اے تے اوہ کجھ پھل دی ہوند اے۔ دُو بے معنے وُج کرم دیاں تے کہاں ہن،

(۱) سوچت یا پھلے زمانے دا جمع شدہ کرم جیہدا اثر اُبے ظاہر نہ ہو یا ہووے۔

(۲) پرار بدھ : مافی یا آج کل دے فعلی جیہدا پھل ظاہر ہو جاوے۔

(۳) ساچی مانی، ادہ کرم بیہرا ایسے حیوانے وُج کیتا جا رہیا اے۔

مایا دا تصور سب توں پہلاں شوتیا شوتیر اُپنڈ وُج نظریے آوند اے۔ مایا کثرت اے

جیہڑی ظاہری اکھیاں نال دسدی اے، مادہ کوئی حقیقی وجود نہیں۔ ایسے اُپنڈ وُج

خدا نوں مانے (مداری) کہیا گیا اے جیہڑا سانوں مادی عالم دا تاشا دکھاند اے تے اپنے

جادو دے زور نال کھینڈو کھینڈی ظاہری عالم نوں بناوند اے۔ ایسے ظاہری عالم یا مایا دے

پرے پچھے حقیقی وجود برہم دا اے۔ لوک اپنی اودیا (جہالت) دے پاروں مادی عالم نوں

Animism : ۱

An Introduction to indian Philosophy Chatterji & : ۲

Datta

حقیقی سمجھ لیندے ہن تے اہل تحقیقت یا برہم نوں بھلے جاندے ہن۔

آپری بھٹ نوں پتہ لگیا کہ اُپنڈاں دے دھلے اصول تہن ہن۔

(۱) آتما برہم ایکنہ۔ جو آتما یا شخصی رُوح تے آفاقی رُوح یا برہم دی اصل اکو اے۔

(۲) ساڈیاں دُکھاں دی جڑ سناں چکرا لے جس توں پچھا چھڑاؤن لئی آتما برہم ایکنہ

دا گیان ضروری اے۔

(۳) مادی عالم یا کثرت دا عالم گورل، ساڈیاں نظراں دا فریب اے، لوک اپنی ناہنجی

دے پاروں ایسے مادی عالم نوں حقیقی عالم سمجھنے لگ پیندے ہن۔

ویدانت دی ساری عمارت ایہناں تہناں اصولاں اتے آساری گئی اے پر ویدانت

دے ذکر توں پہلاں سانوں بدھ مت دا تجزیہ کرنا پوسی کیوں جے ایسے مت نے ویدانت

نواشرافیت تے مسلماناں دے تصوف اتے ڈونگھے اثرات چھڑے سنے۔

بُدھ مت

بُدھ دا اہل ناک سدھارتھ سی۔ اوہ چھویں صدی قبل مسیح وچ ساکیا قبیلے دی دے اک ریاست کپل دستورے راجہ سدھوونے دے گھر جمیا۔ اوہی ماں داناک رانی مایا سی۔ سدھارتھ ماں پیو دا سکواں بالے سی تے بڑا لاڈلا سی۔ راج محل وچ اونوں دُنیا جہانے دیاں نمٹاں میسر سنے۔ جوانی چڑھیا تے اوہا ویاہ راجکاری یشودھراناک کر دتا گیا جس دی لکھوں اوہا اک جاتک رہو لاجم پیا۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے سدھارتھ اپنے مخلوں باہر گاتے اہنے اک روکے نوں تکیا جیہڑا اڈیاں گوڈے رگڑوا پیا سی۔ اگے گتے تے اک بڈھا نظریے پیا، جیہڑا کنب رہیا سی تے ڈوگ ڈوگ پنیا سی۔ کجھ چر پھوں اوہنے اک اٹھی ڈٹھی جنوں ساڑن بھوکنے لئی لوگ سانے نوں چکے جانڈے سنے۔ روگ بڈھیا تے موت دے ایہ نظائے تک کے سدھارتھ گوہ کرنے لگ پیا کہ ایسے دُنیا وچ کوئی بندہ سکھئی نہیں رہ سکدا۔ روگ بڈھیا تے موت ہر بندے دے نال لگے ہوتے نیں۔ اوہ سوچے پے گیا کہ ایسے ڈوگے توں کیوں چھٹا چھڑایا جا سکدا لے۔ سدھارتھ کئی دیہاڑے ایسے سوچ وچ ڈبیا رہیا پر ایسے سوال دا کوئی جواب نہ سچھا۔ آخر زنج ہو کے اوہ راج محل تے بیوی بچے نوں چھڈ چھڈا کہ جنگلاں وچ نکلے گیا تے ایہی تپ کیتے جے سک سک کے گزنگ ہو گیا۔ آخر گیا دے اک رُکے بیٹھ ساڈھی وچ بیٹھیاں ہویاں اونوں پج دی رتنی نظریے پے گئی تے اوں نے ایہ رتنی لوکائی نوں دکھاوے لئی رچار شروع کیتا۔ لوکائی تنٹری بچھ اوں کول آونے لگ پئی تے سدھارتھ داناک بُدھ (دانش مند) پے گیا۔ ایہ زمانہ اجیہا سی کہ چار چوہرے بھٹاں

دا رولا مچیا ہویا سی۔ چارواک (کھوے معنی ہونے پتر چلاک) کھلم کھلم مذہب دے خلاف تقریراں کر رہے سن۔ ایہہ برہمنی دے پیلے سن تے لوکایت (مادہ پرست، ایٹھے لوک داسی مارہ لے) مئے جانڈے سن۔ چارواکال نے کہیا کہ چارے وید مکرے ٹھکرے پرہتاں نے لوکائی نوں ٹھکنے لئی لکھے سن تے پوجا پاٹھ، یگ، ہون، شرادھ دیاں رساں اپنے ڈھڈ بھرنے لئی گھڑ لیاں سن۔ لوہیے نڈت، پردہست تے پانڈے دھرم دے ناں اتے لوکائی نوں تھک لاڈتے پھرتے سن۔ چارواک کہندے سن کہ آدمی اتفاق نال ایسے دنیا وٹھ آجاندا لے۔ آواگونے یا سنا چکر سب گور لے۔ موت دے نال ایسے آدمی مٹی دے ڈھلے کے مٹی ہو جانڈے۔ جیو آتما مادی جسم دا اک لازمی حصہ لے جہڑی موت نال ایسے لٹھ ہو جانڈی لے۔ ادہناں دا علمی نظریہ ایہہ سی کہ علم دے اصلے ماخذ حیاتیات تے مدرکات ہن۔ ایہناں توں دکھ ہور کوئی وسیلہ اجیا نہیں جسے توں عالم حاصل کیتا جاسکے۔ مادہ واحد حقیقت لے جہدا ادراک پنج حواساں نال کیتا جاندا لے۔ ایسے نئی جہڑی شے مادی نہیں اوہ تقیتی نہیں ہو سکدی۔ اوہ خدا دی ہتی دے وی منکر سن تے کہندے سن نئی شعور انسان دے مادی جسم دی اک صفت لے۔ جہاں دے میلے جول نال نویاں نویاں صفتاں پیدا ہونداں ہن ایسے گلے دا ویرا کردیاں ہویاں اوہ مثال ایہہ دیندے سن کہ پانے دے پتے نوں چھاپیہ تے چونے نالے ملا کے چھپا جائے تے سورا رنگ پیدا ہو جاندا لے، جہڑا دکھو دکھو ایہناں وٹھ موجود نہیں ہوندا۔ ایسے طرحاں جہانی ترکیب تے حیاتی دے ملنے نال شعور پیدا ہو جاندا لے تے جسم دے مٹ جانے نال ایہہ شعور وی مٹ جاندا لے۔

۱ : Sensations

۲ : Consciousness

۳ : Perceptions

۴ : Indian Philosophy. Radhakrishnan

بُدھ نے دی چار واکاں دا اثر لیا سی۔ اوہنے چار واکاں دی طرحاں ویداں نوں کے رد کر دتا، یگیہ، ہونے تے شرادھ دیاں رسماں نوں باہمنناں دا مکر قرار دتا تے خدا دی ہستی، روح دے وجود تے موتوں بعد حیاتی توں انکار کیتا ایسے ہی پنڈتاں نے یے چار واکاں نالے بُدھ نوں دی ناستک کہیا اے۔ رامائنے وُج بُدھ نوں ناستک آکھیا گیا اے، پر اک گل ضرور اے، بُدھ نے آواگونے نوں قبول کر کے ہندومت نال اپنا سمبندھ برقرار رکھیا۔ اوہ اُپنشاں دے برہم دا منکر اے تے آتما نوں ایسے وُج فنا کرنے دا قائل نہیں کیوں جے اوہ آتما دے وجود نوں ہی نہیں مندے۔ پر اوسدا نروانے اُپنشاں دی گنتی نال بلدا جلد اے۔ نروانے حاصل کر کے سنار چکر نوں ترور دین دا جتن وی اُپنشاں وچوں ای لیا گیا اے۔ ایہی نال نفس گشتی، تپ تیاگ تے ایسے جگ نوں دُکھاں دا گھر سمجھنے دا خیال وی اُپنشاں توں اتنا کیتا گیا اے۔ ایسے پھوں پنڈت رادھا کمرشنے بُدھ مت نوں ہندومت دی اک لگر تھج دے نیسے۔ اوہناں دا ایہ خیال اک حتمی حجت لگدا اے جس طرحاں مسلمانے کلمے بیانی صلیب تے یہودی سبت توں چھپانے باندھے ہن۔ ایسے طرحاں سنار چکر نوں مننے والا ہندو اکھواندا اے، نواہ اوہ خدا دی ہستی یا ویداں دا منکر ای کیوں نہ ہووے۔ بقول رہس ڈیو ڈز، گوتم بُدھ ہندو ای پیدا ہویا سی تے ہندو ای ہویا سی۔ اوس نے سنار چکر دا خیال اُپنشاں وچوں لیا سی۔ بدھ مت تے اُپنشاں دی تعلیم وُج فرق ایہہ ہا کہ اُپنشاں وُج ایکم یا برہم دا تصور اے تے بُدھ برہم دا قائل نہیں... جیوں دے دکھ ہونے دا خیال وی بُدھ نے اُپنشاں وچوں اخذ کیتا سی جنھاں وُج کہیا گیا اے پی ایکم یا برہم ای شانتی اے باقی سب دُکھ ای دُکھ اے۔ اولڈنے برگ نے بدھ مت تے ہندومت وُج فرق کر دیاں ہویاں

ایہہ کہیا اے =

”ہندو اے خیال وُج ہر قسم دیاں تبدیلیاں دا انحصار وجود اے ہے پر بدھ مت وُج

ظاہری وجود بلدیاں ہویاں حالیاں اے مختصر اے“

باہمنان نے بدھ نال ایسے لے آئے لایا ہے اوتے نے ذات پات و فرقے بنا کے باہمنان
 دیے ڈڑائیے توں پگھیا سی۔ بدھ نے کیا کہ کوئی بندہ پیدا نشی باہمنان نہیں ہوندا۔ لگوں پچھ
 نیک عمل کرے ادھی باہمنان اس۔ باہمنان نے بدھ دا ایہ تصور کدی دے معاف نہیں
 کیتا۔ اوہناں نوں پتہ ہی نہی بدھ مت بندوستانے ڈج جڑاں چمٹ گیا تے اوہناں دے بدھ
 پودھراہٹ تے ٹہنیں ختم ہو جاسیے ایسے لے اوہ اندر خانے بدھ مت دے خلاف سازشاں
 کر دے رہے تے آخر بندوستانے دچوں اوبہ کٹھ اکٹھ کے چمڈیا۔ ایسے سلسلے ڈج اک جوہر گل
 دیے یاد رکھن چاہیدیے لے جی بدھ نسل دا آریا نہیں تے۔ ساکا قبیلے دے فردی ایسے لے
 اوتوں ساکیا مٹی ساکا داواناں کہندے ہن۔ ساکا لوگ ذات پات دے فرقے دے
 قائل نہیں ہن تے باہمنان دی سرداری نوں چمڈے ہن۔ اوہناں دے اولاد جہاں
 تے جڑاں دی کدی باہمنان دے پرواہ نہیں کیتی۔ جیہڑے لے باہمنان دے اوہناں دے
 کھور پتے رہندے ہن۔

شوک نے مہاراجا بدھ مت دے دراز ملکاں دے پھیلے گیا۔ اوہ دے نیچے جوسے
 پچا کر افغانستان، ہرمان، تبت، بنگولیا، چین، جاپان، لنڈا، سیم تے سکندریہ تک جا
 پیئے۔ کٹھک دے زلمے ڈج بدھ مت دے فرقیاں دے ڈنڈا گیا۔۔۔ مہایان اوڈا پکڑ تے
 مہایانے (نکا چکر)۔ مہایانے اک بدھ سوامی ناگ ارجن توں یادگار لے۔ مہایانے فرقیاں
 ڈج دوا اختلاف نروان دے مسئلے آتے پیدا ہو جاسیے۔ مہایانے والے کہندے ہن
 جی نروان دے حصول دا مقصد انسان دیاں دکھاں دے درداں نوں ختم کرنا لے۔ مہایان
 والیاں دا خیال سی کہ نروان کسے بناوے دا اپنیان دکھاں نوں ختم کرنا نہیں لگوں دانش
 دا حصول لے جیہڑی مدد نال لوکاں دا دکھ دور کیتا جا سکدا لے۔ مہایان دے دو فرقے

۱۔ ساکانوں (Seythian) کیا جاندا لے۔

بنے گئے: یوگا چار تے مدھیامیک۔ پہلیاں دی دو جماعتاں ڈچ وڈیا گیا: سہ بھاشک تے سوترینیکا۔ ایہناں وچوں مدھیامیک جنھوں شونیا واد دی اکھدے ہنے ایسے لہی مشہور ہویا جے بعد شکر نے شونیا یا مایا و انیال ایسے وچوں لیا سی۔

باہنے بدھ مت دی اشاعت نوں دیکھ دیکھ کے کلیدے رہے تے چھاندر دلا کے بیٹھے رہے۔ پہلی صدی بعد از مسیح گپتا راجیاں دے عہد ڈچ برہمن مت پھیر زور پکڑ گیا۔ مہایانے والیاں نے بدھ دی مُورتی بنا کے اوسے نوں پوجنا شروع کر دیا سی تے اوہناں ڈچ ہندو دیومالا دے قصے کہانیاں تے ریتاں رسماں شامل ہو گیاں سن۔ ہونڈیاں ہونڈیاں بدھ مت تے ہندو مت دا فرق مٹ گیا۔ باہناں اک چلا کے ایہہ کہتی سی اوہناں بدھ نوں دیشو دیوتا دا اوتار بنا دتا تے انگریزی دے اک محاورے دے مطابق رچھ دے ایسے چتھے نے ہندوستان وچوں بدھ مت دا خاتمہ کر دتا۔

گوتم بدھ دی اسی تعلیم تری پٹاکا (تن پوکریاں) ڈچ محفوظ اے جیڑیاں سن ۲۴۱ قبل از مسیح پالی زبانے ڈچ لکھیاں گیاں سن۔ جو ایہہ ہن۔

- ۱۔ ڈنایا پٹاکا: ایسے ڈچ عمل دے طریقے بیان کیتے گئے ہن۔
 - ۲۔ سٹا پٹاکا: ایسے ڈچ تمبیلاں دی شکل ڈچ دغظ اکٹھے کیتے گئے ہن۔
 - ۳۔ ابھی دھما پٹاکا: ایسے ڈچ فلسفے دیاں بحثاں شامل ہن۔
- بدھ دیاں چار آریاں صداقتاں نوں اوسے دی تعلیم دا عرف مجھیا جاسکدا اے۔
- ۱۔ جیونے دکھ اے۔
 - ۲۔ دکھ دا اک کارن اے۔

ط. اناری دالفظ بت بدھ دی بدلے ہوتی شکل اے۔

۲ - ایسے دکھ نولے دور کیتا جا سکدا اے ۔

۳ - دکھ نولے دور کرنے دا مارگ (راہ) موجود اے ۔

ایہناں نولے کہندے ہن : دکھ ، دکھ سموایا ، دکھ نرودھ ، دکھ نرودھ مارگ ۔

گو تم بدھ کہندا سی جی بندہ ایسے تھی دکھی اے جے اس نے ایسے جگ وشج جمن لیا اے

اوہ نہ جہدا نہ دکھی ہندا ۔ دکھ دے ابا ب دی جہڑی زنجیر اے اس دیاں بااں کڑیاں

ہن ۔ ایہنوں بھاو چکر کہندے ہن ۔ بوہالے تھی ایہناں کڑیاں دے علاقے چکر نولے گھماونا

عبادت اے ۔ دکھ نرودھ مارگ دے اٹھ پچھ ہن :

۱ - درست خیال ۔

۲ - درست ارادہ ۔

۳ - درست گل بات ۔

۴ - درست کردار ۔

۵ - درست روزی ۔

۶ - درست کوشش ۔

۷ - جیونے دے فانی ہونے دا درست شعور ۔

۸ - درست دھیانے جہڑا نرودانے تیک لے جاوے ۔

ایہناں ساریاں دا حاصل اے : علم ، عمل ، دھیانے ، بدھ نے اپنی ساری تعلیم نرودانے

دونقطاں وشج بیانے کر دتا سی ۔

۱ - دکھ

۲ - دکھ دا خاتمہ جہڑا صرف خواہش نولے مٹاؤننے نالے ای ممکن ہو سکدا اے ۔

ایتنوں سہی ہویا کہ بدھ مت بڑی گورنری یاسیت^ط داسک اے ۔ اوہ آپ

وہی اپنی زندگی بسر کرے۔

”انسانے وٹھ، سمندر دی تہہ وٹھ، پہاراں دیاں گھنڈراں وٹھ، دُنیا وٹھ

کہہرے دی کوئی ایہی جاہ نہیں بلدی جھنڈے آدی موت توں نرسے کے
پناہ لے کے۔“

موت دی و مہشت نے بدھ توں جیونے دیاں روشن پھلو وائے توں دی بزار کہ
دنا سے۔ اوہ جیونے داصف تاریک پہلو ای ویچھ سکدا اے۔ اوہ کہندا اے کہ خواہشے خاص طور
تے جیونے دی خواہش (منظر با) ساڈے دکھ دا اصلے کارن اے۔ ایسے تھی ایسے خواہشے توں
مٹا دینا ای دانتندی اے۔ بدھ لئی نیک عملے اوہ ہن جہڑے خواہشاں تے جذبیان دے
فریب توں بچاندے ہن۔ اوہ دے خیالے وٹھ جذبیانے توں مٹا دینا چاہیدا اے کیوں جے ایہہ
آدی توں ذہن تے اخلاق روگ لگا دیندے ہن۔ بدھ توں ایہہ خیال نہیں ہی آیا کہ خواہشاں
تے جذبیانے توں دبایا تے باسکدا اے پر مٹایا نہیں جاسکدا، تے دبا تے ہوتے جدے آدی
توں اخلاق تے ذہنی روگ لا دیندے ہن ایہناں جذبیانے توں دبا کے نہیں ایہناں
دی مناسب طریقے نال تسکین کر کے ایہناں اتے قابو پایا جاسکدا اے۔

”بدھ مت نہ کوئی مذہب اے تے نہ کوئی فلسفہ اے۔ گوتم بدھ نے اخلاق توں مذہب
توں دکھ کرنے دا ترہ ضرور ماریا سی، پر اس دا اخلاق انفرادی بن گیا، جس وٹھ سماج دی
اصلاح دا کوئی پہلو نظر نہیں آندا۔ جس بندے دے مارے چارے تے تر لے ایسے گل لئی
وقت ہو جانے کہ اوہ اپنیانے خواہشاں تے جذبیانے توں کچلے کے جیونے دے دکھ توں
نکلے پالوے اوں توں سماج یاں لوکانے دی بہتری دا خیال نہیں آسکدا۔“

”بدھ کے ایہے متے دا قائل نہیں جھنڈے کائنات توں بنایا ہوئے نہ اوہ روح تے
موت پھولے جاتی توں ایہے مندا اے، ایسے لئی اس دے مت توں مذہب دی نہیں
اکیا جاسکدا، مذہب دا مذہب عقیدہ ایہہ ہے کہ موت توں پھولے بندے دی روح اپنے

ممالک کے مطابق بڑا سزا بھوگدی ہے۔ بودھ کہندے ہیں کہ مردے دا جسم فنا ہو جاندا ہے تے ایسے دے مال اسی اوسے دا شوروی میٹ جاندا ہے صرف کرم باقی رہندا ہے، جسے توں اک نواں آدمی جنم لیندا ہے، اوہ ایہہ ایسے اعتراض دی پروا نہیں کرے جی بد بندے دی رُوح یا ایغو اسی باقی نہ رہے تے اوہ پچھلے جنم دا مسکو دکھ کیوں بھوگ سکدا ہے۔ زوان دا معنی "بچھ جانا" ہے۔ بودھ سوامی ناگ سینے کہندا ہے کہ مردانے کاملے فنا ہے۔ اولڈن برگ تے رہے ڈیوڈز ناگ سینے دے ایسے خیال نوں درست جاندے ہن۔

گوتم بُدھ فلسفی دی نہیں کیوں ہے اوس نے مابعد الطبیعیات دی بندیا کیتی ہے۔ تے کہندا ہے کہ ایسے دے مسئلے فضول ہن۔ اوہ بار بار ایسے گل اُتے زور دیندا ہے کہ آدھ نوں جیون دے دکھ توں خلاصی پاؤن دا ترلا مارنا چاہیدا ہے۔ اوہ مثال ایہہ دیندے ہیں کہ اک بندے دے بدنے وچ تیر گھب جاتے تے اوسنوں سب توں پہلا تیر نوں کڈھنا چاہیدا ہے ایہناں سوچاں وچ نہیں پینا چاہیدا ہے کہ ایہہ تیر کتھوں آیا ہے تے اوہ کس لکڑی دا بنیا ہویا ہے یا اوسنوں کھنڈ کئے لگے ہوتے ہیں۔ دوجی مثال اوہ ایہہ دیندا ہے کہ اک بندہ آگ دیاں لمبواں وچ پھنس جاتے تے نٹھ کے جان بچاوی ایہہ سوچنے نہ بہہ جاسی کہ آگ کس طرحاں لگی ہے۔ ایہو ایسے جگ وچ بندے دی حالت ہے۔ اوہ دکھ وچ پھنس گیا ہے۔ اوسنوں منطقیوں یا فلسفیاں دی طرحاں والے دی کھل لائے یا چونکے چنانچہ کرنے دی تھاں ایسے دکھ توں اپنی جان بچاوی چاہیدی ہے۔ فلسفے تے منطوقے والے گنجلک آدمی نوں اپنی حیاتی دے اصل مقصد توں بھٹکا دیندیاں ہن۔ آدمی دی منزل ایہہ ہے کہ اوہ ہر قسم دے دکھ توں آزاد ہو کے ارہنت بنے جائے یا جگ دی بے شباتی

ط : Ego

ط : Metaphysics

ط : بودھالے دا اولی یا سنت

دا شعور پیدا کر کے بوچی ستوا اور تہہ حاصل کر لوے۔ گوتم بدھ دامت اک نظام اخلاق اے۔ جس سے دیاں قدران شخصی تے منفی نہیں۔ ایسے ذبح سماج دی اصلاح یا بہتری دا کوئی سامانے نظریے نہیں آندا، اوس سے دی اخلاقیات تپ تیاگ اتے مبنی اے۔ چہرہ باندہ دنیا نوں ترک کر کے گھٹھے جا لگے اوہ کے دی کیہ بھلائی کر سکا اے۔ گوتم بدھ نے عورت دی دی تندی اکتی اے۔ پراچین بھارت دے تپویاں دی طرحاں اوسے دانیال دی ایہہ ہے کہ عورت بندے دی گمراہی دا سبب بن جاندی اے۔

گوتم بدھ اک فلسفی نہ سہی پر جھوٹا ضروری۔ ادھرے اکھاناں ذبح بعضے ڈونجھے منگتے نظریے آندا ہے۔ مثلاً اوہ برگاں دی طرحاں حرکت تے تغیر نوں مڈھلی حقیقت منداں تے کہندا اے کہ ایسے جگ ذبح ہر شے ہر سچے بدل رہی اے، تے صرف کرم حقیقی اے۔ ایہدی مثال دیندیاں ہویاں کہندا اے کہ ظاہری اکھیاں نال سانوں شعلے دا اپنا مستقل دیوہ نظریے آندا اے، پراسل ذبح ایہہ شعلے بن دیاں مختلف حالتاں دا اک سلسلہ اے ایہدا اپنا وجود کوئی نہیں۔ اوس دے خیال دے مطابق چہرہ جگ سانوں نظریے آندا اے اوہ تشریح تے کے خدا دیستی دا محتاج نہیں۔

گوتم بدھ دی بہو مٹی دینے ایہہ ہے کہ اوس نے دنیا دی تاریخ ذبح پہلے داری اخلاق نوں مذہب دیاں ریتیاں، رسماں، وہماں، دیو مالا دیاں قصیاں کہانیاں، جادو دیاں ٹونیاں ٹونکیاں تے باہنناں دی چورسرا بٹ توں نجات دوا کے اوسے نوں نویں سرورے مرتب کرنے دی کوشش کیتی سی۔ ایسے اگے جا کے دیکھاں گے کہ بدھ مت نے کسے طرحاں عیسائی راہباناں مسلمان سونیاں تے ہندو بھگتاں نوں متاثر کیتا سی۔

ط : Negative

ط : Ethics

بُدھ مت نے تری تری (دین مرقی) مشہور ہونے (۱) گوتم بُدھ (۲) قانونے (۳) سنگھ (۴) برادری (۵) بُدھ مت مشرقی دیاں اکثر ملکوں وچ پھیل گیا۔ بُدھوں نے باقی باقی اپنے سنگھ قائم کیتے جہاں وچ بُدھ سوامی تے بھکشو بل جلی کے رہندے سنے۔ اوہ اپنے ارہنت رشتہ والی ادی موت پھولے اوہے والے، وندنا، خننے تے ٹہریاں تبرکات بنا کے دینے کرے سنے تے اوہناں اُتے ستوپے اُسا رے سنے، جتنے لوک آکے منیاں مندے تے چڑھاوے چڑھاوندے سنے۔ اوہناں عبادت دی جگہ چھتری سی۔ بُدھ سوامی اپنے لئی شہراں توں دُور ٹھکانے بناوندے سنے جہاں توں دہارا کہندے سنے۔ اوہناں دے دڈ کے نوں پرکھ آکھیا جاندا سی۔ کئی بُدھ سوامی پہاڑاں دیاں گھنڈراں وچ ڈیرے لاوندے سنے۔ ایہ گھنڈراں اینیاں اُچیاں ہونڈیاں سنے جے اوہ ٹوکریاں وچ بہہ کے تے اوہناں نوں کھجوا کے ہندے چڑھدے سنے۔ انفا تان دی اک وادی ہامیان وچ اے دی بُدھوں دیاں چھتیاں، ستوپے تے گھنڈراں موجود نیں۔ مہایانے والے بُدھ دیاں مورتیاں بنا کے پوجدے سنے۔ بُدھوں دے آسنے دیاں بڑیاں بڑیاں سوہنیاں مورتیاں ڈھالیاں گندھارا تے گپتا عہد دیاں مورتیاں ساریں دنیا وچ اپنی نوں لکھی سندرنا لئی مشہور ہونے۔ انجٹا دیاں کھولیاں وچ بُدھوں دی پترکاری دے بہو اُتلے نمونے موجود ہونے۔ ادبیات وچ جاتک کہانیاں بُدھوں توں یادگار ہونے۔ ایہہ کہانیاں دنیا بھر دے ادب وچ شامل ہو گئیاں۔ الف یلہ ولیدہ، کنتھا سرت ساگر، کزٹنک دمنک ستے ایسپ دیاں کہانیاں وچ بے شمار جاتک کہانیاں دا کھوج کڈھیا باسکدا اے۔ کزٹنک دمنک

۱ : ٹوپ، ٹوپا، ٹوپے دے الفاظ ستوپ دیاں بدلیاں دیاں شکلاں ہونے۔

۲ : پرکھ نوں عرب برہم کہندے سنے۔ عباسی دور دے برہم وزیر۔ نوادہارا (نوبہار)

دے اک پرکھ دی اولاد سنے۔

نوں نوشیروان سے واک ذریعہ ہندوستان چلے آئے پہلی زبان سے واک ادس
 دا ترجمہ کیا۔ بعد واک ابن المقفع نے کلید دمنہ کے سزانوں سے نال ایہناں نوں عربی واک
 اُلہیا۔ شطرنج (چترنگ) دی ایجاد دی اک بدھ سوامی سے نال منسوب ہے۔

ویدانت

ویدانت سوتر باور اینے توں یادگار اے۔ کچھ ودوانے کہندے ہن کہ دیاں جی دا اک
 نالے باور اینے وی اے۔ ویدانت سوتر نوں برہم سوتر وی آکھیا جاندا اے کیوں جے ایس
 وٹج برہم ذات مطلق برہمنے وی ذات اتے بحث کیتی گئی اے۔ ایسے سوتر دے چار باب
 ہن۔ پہلے وٹج ازلی تے ابدی برہمنے دا ذکر کیتا گیا اے۔ دو جے وٹج اوہناں ائمہ اخصاں دا
 جواب دتا گیا اے جہڑے پہلے باب اتے کیتے گئے ہن۔ تہجے وٹج برہمنے ودیا یا برہمنے
 نوں جاننے دے علم دا ویرا کیتا گیا اے۔ چوتھے وٹج برہمنے ودیا دے اثرات اتے بحث کیتی
 گئی اے۔ ویدانت سوتر دے مطابق پڑھنے تے پرکرتی دا دکھ وکھ کوئی وجود نہیں۔ ایہہ اکو
 اکائی دیاں دو صورتاں ہن۔ ایہہ اکائی برہمنے اے جہڑی سب توں وڈی تے مد علی
 حقیقت اے جسے دا ذکر برہم نے نالے نالے اپنشاں وٹج کیتا گیا اے۔ باور اینے کہندے
 ہن کہ برہمنے تے کائنات اصل وٹج اک ہن جسے طرحاں کوزہ مٹی توں وکھ نہیں ہوندا۔
 یا انکارہ اک توں وکھ نہیں ہوندا۔ ایہہ جگ برہمنے دی لپلا اے۔ جہڑی اوں نے اپنشا
 آپ نوں خوش کرنے لئی رچائی ہوئی اے۔ باور اینے احدیت واقف اے۔ اپنشاں
 دی طرحاں باور اینے دی تحریر وٹج دی خیالات کھنڈے ہونے ہن۔ ایسے ہی ودواناں
 ایسے دی شرح اپنے اپنے خیال دے مطابق کیتی اے۔ بشنکر نے اپنشاں تے ویدانت

سوتر نوں منطقی ترتیب دتی تے ادویت ویدانت نوں اک پکا پٹیا نظام نکر بنا دتا۔
 شکر مالابار دے نمبودری برہمن دے اک گھر جمیا سی۔ اس دے جنم ون دے باسے
 اختلاف اے۔ پروفیسر کیتھ، میکس ملر تے میکڈونل دی کھوج دے مطابق شکر ۸۸ء وچ پیدا
 ہویا تے ۸۲۰ء وچ کدار ناتھ (کوہ ہمالیہ دا اک تیرتھا) دے مقام آتے اکھیاں نوٹ گیا۔ ایسے
 مے ہندوواں وچ پراناں دے قصے کہانیاں رواج پاگیاں سن تے برہمن نے بودھاں
 دے خلاف آڈھالایا ہویا سی۔ شکر نے اپنڈیاں تے گیتا دی تعلیم نوں نویں سروں پھیلایا۔
 ویدانت سوتر دی شرح لکھی تے بودھاں نال مناظرے کیتے۔ شکر دے نظریے نوں ادویت واد
 (دونہ ہونے دا علم) دی کہندے سن۔ اس توں پہلاں گوداپا نے ادویت دا دی شرح
 کیتی سی۔ شکر ایسے شرح توں اپنے گرو گونداد دی راہیں واقف ہویا سی۔ ادویت دا معنی
 اے "دونہ ہونا" ایسے وچ دوتی یا کثرت ہی کوئی گنجائش نہیں۔ حقیقت مطلقے یا برہمن
 اک اے۔ اس توں دکھ کسے شے دا حقیقی وجود نہیں۔ کائنات برہمن اے تے برہمن کائنات
 اے۔ دنیا وچ چہڑی کثرت نظریے آندی اے اوہ مایا اے، گوڑا اے، سادیاں اکھیاں
 دافریب اے۔ شکر ایسے گل دا نکھیرا نہیں کر دا کہ حقیقی برہمن تے
 غیر حقیقی عالم دکھو دکھ کیوں ہوتے سن۔ اوہ کہندے کہ ایسے گل دا جواب ای نہیں دتا جا
 سدا کہ غیر حقیقی عالم حقیقی برہمن دا حصہ کیوں بنے گیا۔ اوہ مایا تے ادویا (جہالت) دا اکو
 مطلب لیندا اے تے کہندا اے کہ جیوں برہمن تے جیو آتما اک نہیں ایسے طرحاں مایا تے
 ادویا وی اکو اے۔ برہمن دا شعور مایا نال جوڑیا جائے تے اس نوں ایسے ای شور (شخصی
 ندا) اکھاں گے تے ادویا (جہالت) نال گنڈھ دتا جائے تے اس نوں جیو آتما (شخصی روح)

۱ : Duality : کائنات دے اصل اصول دو نیں۔ جسے طرحاں پرشے

تے پرکرتی یا مجوسیت وچ ہر مزد تے اہرہمنے۔

داناس دیوالے گے۔ اوس نے مایانوں ایشور دی شکرتی دی کہیا اے جسے مال ادہ مادی عام نوں سرحد اے۔ مایا ایشور ڈنچ ایوں چھپی ہوئی اے جیویں اگ ڈنچ گروں ہندی لے۔
 شکرے دیاتی نظریے وچوں جہڑی اخلاقیات بکھر دی لے اوس ڈنچ خیرتے شکرے
 دا فرقے مٹ باندا لے۔ بھوں جے ایہہ دونوں ساڈیاں نظراں دا دھوکا میں۔ جھتے خیر
 تے شکر ڈنچ نہ کیتا جا سکے اوتے کے قسم دیاں اخلاقی تدرال دا تصور دی نہیں کیتا جا
 سکدا۔ بدھ مت دی طرحاں شکر نے دی یاسیت دی تعلیم دی سی۔ اوہ کہندے کہ روگ تے
 موت دے سامنے بندہ ہیناں تے بے دس لے۔ دنیا دی کوئی شے ایہی نہیں ہونے
 حاصل کرنے لئی ہتھ پیر مارے جانے۔ ایسے صورت ڈنچ سماج تے شہری فزوں ادا کرن دا
 سوال ای نہیں پیدا ہندا۔ جے دنیا گھوڑا لے۔ ذریب لے، یا اے تے سماج نوں بدھنے دا
 چارہ کیوں کیتا جائے۔ لوکاں دی حالت سدھارنے لئی ترلا کیوں ماریا جائے، سیاں تے سماجی
 اصلاح تے پتروں دی کوشش کیوں کیتی جائے۔ شکر لئی جیوں دا اکو مقصد اے، ایسے
 بگ دے فریب تے طلسم نوں نجات پانا یا کیتی حاصل کرنا۔ اوہ بار بار ٹھیلانے مال واضح
 کر دے کہ جس طرحاں رتی دی اصل دا پتہ لگ جاتے تے اوس اتے سپ دا شبہ دور۔
 ہو جاندا لے۔ جس طرحاں جاگ کھلے جائے تے سفنے غائب ہو جاندا لے ایسے طرحاں
 کھتی حاصل کرن توں پھپوں سنار چکر ختم ہو جاندا لے شکر کرم نوں دی ادریا یا جہالت
 ای دا پھل سمجھدا لے۔

شکرے بدھان دا مخالف ہونے لے باوجود بدھ مت توں متاثر ہویا لے۔ اوسے داکھتی
 دا تصور بدھان لے نروان دا ای دو جانان لے تے مایا دا خیال بدھان دی شونیا
 (مستی، خلا) دی ای بدلی ہوئی صورت لے۔ بدھان دی طرحاں اوسدے نیالے ڈنچ

دی ایسے جگہ و جگہ مطلقے سچا پیا سے دا کوئی وجود نہیں ہو سکدا۔ شکر نے بدھیاں دا ایہہ خیال
دی قبول کر لیا اے کہ دنیا دی ہر شے ہر شے بدل دی رہندی اے۔ ایسے کارنے
بعضے پندتاں کہیاں کہ شکر اصل و ج اک بدھ سی، جنھنوں بھیسے بدل کے
لوکاں نوں گمراہ کیتا سی۔ شکر دی ادویت واد تے بدھ مت و ج سب توں وڈا
فرق ایہہ ہے کہ شکر برہمن نوں حقیقتِ مطلق سمجھدا اے تے اوں نوں آتما نال اکو
کچھ جاندا اے۔ اوہ ایہہ دعویٰ دی کردا اے کہ برہمن شخصی خدا دی صورت و ج ایشور
اے۔ ایسے لئی اوہ کوئی دلیل نہیں دیندا۔ کئی دے بارے بحث کر دیاں ہوئیاں شکر
کہندا اے کہ جد گرو اپنے چیلے نوں آکھے "تت تو م اسی" (توں اوہو ایسے اے تے
چیلے نوں پتہ لگ جائے گا کہ برہمن تے آتما دی اصل اک اے تے اوہ جواب دیسے
گا " اہم برہم اسی" (میں برہم ہاں) ایسے نال ای اوں نوں کئی حاصل ہو
جائے گی۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور ہمدانی وی انا الحق اے
نعرہ ماریا سی۔

شکر دی شخصیت دے کئی پھولے۔ اوہ فلسفی اے، شاعر اے، مہکت اے۔ اوہ
آتما برہم ایکن ثابت کرنے لئی منطقی دلیلاں دیندا اے تے ایہہ وی کہندا اے کہ عقل
نال کئی حاصل نہیں ہو سکدی۔ اوہ غیر شخصی زگن (بے صفات) برہمن نوں حقیقت
مطلق دی مندا اے تے سگن برہمن (باصفات ایشور) نوں شخصی خدا دی آکھدا اے
جس دنیا نوں پیدا کیتا اے۔ اوں نے شیو، وشنو، سوریا تے شکتی دیوں دی مناجات
و ج پوجن بھجن دی لکھے سن۔ ایوں جا پدے کہ ودداناں لئی اوں نے ادویت واد
نوں مرتب کیتا سی تے لوکاں لئی بھجن لکھے سن۔ ادسنوں پتہ سی کہ نام لوکیں کے غیر

شخصی نرگن برہمنے مالِ محبت پیار۔ را جذباتی رشتہ نہیں رکھ سکدے، جیہڑا مذہب لئی
 ضروری ہوندا اے، ایسے لئی ادس نے ایشور دا ذکر وی کیتا تے شیو، شکتی، ویشنو وی مناجات
 وچ بھجنے دی لکھی سن۔ ڈنمارک نے مشہور فلسفی کیرک گرد نے وی جیہڑا موجودیت ^{حق} دے
 فلسفے دا بانی سی، خدا تے بندے وچ شخصی جذباتی رشتہ قائم کرنے دی دعوت
 دتی سی۔

ویدانت دا دوجا مشہور شارح رامانجھی جنھیں شنکر دے ادویت واد اکھنڈنے کیتا
 تے شخصی خدا یا ایشور تے زور دتا۔ اوہ ایشور نوں کائنات دا خالق بھدا اے جس دی ذات
 کائنات توں دکھ اے۔ اوہ کہندا اے کہ ایہ فرق کیتے بنا بندہ ایشور مال عقیدت تے
 محبت دا سمبندھ قائم نہیں رکھ سکدا، نہ اوہ نیکی دی راہ آتے چل سکدا اے۔ رامانج بندے
 نوں فاعل ممتا کہندا اے جیہڑا نیکی تے بدی دے فرق نوں بھیر سکدا اے تے نیکی
 دی راہ آتے چلے کے نجات پا سکدا اے۔ ادس نے شکر دی احدیت دی جانی وحدانیت
 دا درس دتا، تے کہیا کہ اک غیر شخصی نرگن برہمن کے دکھی بندے نوں سہارا یا پناہ
 نہیں دے سکدا، نہ ادس نوں بدی دی راہوں بھاک کے نیکی دے رتے آتے یا
 سکدا اے۔ رامانج نے شنکر دے مایا و تسور وی وی مخالفت کیتی سی تے کہیا سی
 کہ ایہ جگ نظر اے دا دھوکھا نہیں، ایسے نوں ایشور نے اپنی قدرت مال پیدا کیتا سی
 تے بندے نوں اختیار دتا سی کہ ادہ نیکی کرے یا بدی دی راہ آتے چلے۔ رامانج کہندے
 کہ کتھی یا نجات دا مطلب ایہ نہیں کہ بندے دی جیو آتما برہمن دی ذات وچ فنا

Existentialism : ۱

Free Agent : ۲

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

ہو جائے، سگوں نے خدا دیاں صفوں سے نولے اپنے اندر سمو کے اسی بندہ ثنائی یا سکونے حاصل
 کہ سکدا اے۔ ایہہ صاف ہدی و حد آیت اے۔ راجن نے اک عجیب دعویٰ ایہہ دی
 کیتا کہ ایشور کائنات تولے دکھ دی اے تے ادسے وچ ریادیا (انتریا می) ہو یا دی
 اے۔ ایہہ کسے طرحاں ہو سکدا اے۔ منطق دی روناں ایہہ گل ممکن نہیں ہو
 سکدی کہ اک اسی مے وچ خدا کائنات تولے دکھ دی ہووے تے ادسے وچ
 ریادیا دی ہووے۔

برہمن مت تے بھکتی لہر

پھیویں صدی بعد مسیح تک بڑھ مت اوڑھ گیا سی۔ گیتنا راجیاں دے عہد چ برہمن مت
 نویں سرے توں ٹھہک پیا تے سنسکرت ادب دے نال ہندو دیو مالا دے قصے اٹھاراں
 پُراناں تے تہن تنتراں دی شکل دچ اکٹھے کیتے گئے۔ ایہناں قصیاں وچ تہن پورے مارے
 تھتے درادڑی دیو مالا دے دی شامل ہو گئے سن۔ لکھن ویدیاں نوں جہلے چکے سن تے
 ادہناں دی تھانویں ترمورقی (تن میرتیاں اک دھڑ آتے؛ برہما، شیو تے دیشو دی
 شکل وچ) دی پوجا رواج پا گئی سی۔ ترمورقی دا مڈھلا خیال ایہو سی کہ برہما پیدا کر دا اے
 دیشو پانا کر دا اے تے شیو فنا کہ دیندا اے۔ شیو دا ذکر ویدیاں وچ نہیں سی آیا۔
 کہندے ہن کہ ویدیاں دا دیوتا روضر بعد وچ شیو بنے گیا سی۔ نویں کھونج دے مطابق شیو،
 کرشن (یعنی معنی میں کالا) تے کالی دیوی جہڑی دیرگا، اما، چنڈی، ستی تے شکتی
 دی صورت وچ شیو دی تھن اے۔ درادڑاں دی دیو مالا وچوں لے گئے ہنے جو تھوڑو
 دیاں کھولیاں وچ ٹہراں ملیاں ہن، ادہناں وچ اک دیوتا سماڈی دے آکھ دتھن پیا
 ہویا اے۔ اوہ دے سمجھتے آتے پہلی رات دے چننے دا نشانے لے تے چارے پاسے پھیر
 کھلوتے ہوتے ہن۔ ایہو نقش شیو دی اصل اے جہڑا ہندوواں وچ آکے مہالوگی تے
 پشو پتی بنے گیا اے۔ یوگ پنڈے ایسے تہلے چلیا سی۔ کالی یا دیرگا درادڑاں دی مہامیا (وڈی
 مال، دھرتی دیوی) سی۔ کرشنے یا کالا ظاہر اے کہ گوے چٹے آریا دا دیوتا نہیں سی ہو سکدا
 کرشنے دے دُرُوپ ہن؛ گیتنا دا ددوانے تے بندہ بنے دا گوپال جیہڑا گوپاں تال

رنگ ریاں مچاؤ مذہبی تے اگ گوپ آنے گھوشے دی سوانی رادھا دا عاشقے ہی۔ ایہہ دو جا روپ
 دراوڑی اے۔ بعد وچ بھگتی لہر چلی تے ایہہ کرشن محبوب ازلی بنے گیا جیہڑے فراق وچ رادھا
 یا رُوح تڑپدی تے کر لاندی اے۔ برہما تے دیشنو دا ذکر ویاں وچ آیا اے۔ برہما پر جا پتی
 دی صورت وچ خالقے کائنات اے تے دیشنو سورج دیوتا واک نال اے۔

پرانال وچ ایہہ خیال پیشے کیا گیا اے کہ سنسار چکرتوں چھٹکارا پاونے لئی بھگتی (عشق)

مردوں اے۔ شیو، دیشنو تے اوس دیان اوتاراں رام تے کرشن

نال عقیدت تے محبت نون بھگتی کہندے ہن۔ یارہویں صدی وچ شیو مت دا فلسفہ اگھڑ
 کے سامنے آیا جسے نون شیو سدھاننا کہندے ہن۔ ایسے دا مذہب خیال ایہہ ہے کہ شیو ازلی
 تے ابدی حقیقت اے۔ اوہ اپنے آپ نون اپنی شکتی یا توانائی نال ظاہر کردا اے۔ شیو
 سدھاننا وچ جگ نون حقیقی منیا جاندا اے جسے وچ اک باقاعدہ اخلاقی سنا بط موجود اے۔

لوکی شیو دی مہربانی نال نجات پاندے ہن۔ تے اپنی آتما نون مادے دی قید وچوں رہائی
 دواندے ہن۔ تری مورتی وچ برہما دی پوجا زیادہ نہیں پھیلے گئے۔ اوسدا سب توں وڈا
 تیر تھو اچیرتے کوں پشکر وچ پھیلے اے۔ شیو دی پوجا لنگ پوجا دی شکل وچ تے دیشنو دیاں اوتاراں
 رام تے کرشن دی پوجا سارے ملک وچ رواج پا گئی۔ وکنے وچ شکتی پوجا دا رواج ہويا۔ کینا
 اپنشد وچ شکتی نون امایا مہامیا کیا گیا اے۔ مہا بھارت وچ اوہ کرشن دی بھینے بنے گئی
 تے شیو مت دایاں اوسنوں شیو دی تپنی بنا دتا۔ پرانال وچ اوہ اناں کاٹی پے گیا

ہونڈیاں ہونڈیاں اوسے دی پوجا مہامیا دی صورت وچ ہونے لگ پتی۔ ایہہ بابت جیہڑا
 ادب پیدا ہويا اوسنوں تتر کہندے ہن۔ انھویں صدی وچ شیو تے دیشنو دیاں پوجا دیاں
 نے بھگتی لہر دا آغاز کیا۔ اہناں نے خیال وچ بھگت دا رشتہ شیو تے دیشنو نال اوجوں
 جیہڑا تپنی دا اپنے تھی نال ہوندا اے۔ بھگت کوياں دیاں بھیناں وچ بار بار آندا اے

"یکے اپنے بھگوان نال دیاہ کراں گی" یا "میں اپنے بھگوان دی

کسی بنے جاواں گئی ۔

بھگتی لہر دکن وچوں اٹھ کے سارے ہندوستانے ذبح پھیل گئی ، جسے طرحاں ہرظہوا
 پانی چارے پائے دھا جانداے بشیومت تے دیشنومت و شح وحدائیت واجہراقتسور
 اگھڑیا سی اوہ ڈاکٹر ناراجند دی کھوج سے مطابق اسلام دی دینے لے ڈاکٹر ہورال نے
 چوڑی بحث کر کے ایہہ سٹا کڈھیا کہ بھگتاں نے شخصی خدا نال جس پر جوش عقیدت دا
 اظہار کینا لے اوہ مسلماناں دی صحبت دا اثر ہے ۔ اوہ کہندے ہن کہ مالابار دیاں ساحلی تہیاں
 نال سدیاں توں سرباں دے تجارتی تعلقات قائم ہن ۔ مسلمان سوداگر تجارت لے نال اپنے
 مذہب دی تبلیغ دی کر کے سنے چہدے نال مالابار دا اک راجہ دی مسلمان ہو گیا سی ۔ بعد وچ
 مالابار دیاں مسلماناں انڈونیشیا تے ملایا وچ اسلام پھیلا یا سی ۔ بھگتی لہر اتے اسلام دے اثرات
 دا ذکر کردیاں دیاں ڈاکٹر ہوری کہندے ہن کہ اک تے بھگت شیو ، رام تے کرشن دی
 شکل وچ اک شخصی خدا نوں مننے لگ پئے ۔ دودجا اوہناں اسلامی مساوات توں سبق لے
 کے ذات پات دا فرق اڈا دتا ۔ تیجا اوہناں برہمن دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسماں نوں رد
 کردتا ۔ اسلام لے ایہہ اثرات بھگت کویاں خاص طور تے کبیر تے گورونانک دے کلام
 وچ گورھے نظر آندے ہن ۔ بنگایت شیواں دا اک فرقہ اے ۔ ایسے اتے دی اسلام لے
 دو تھکے اثرات ہوتے ہن ۔ بنگایت ذات پات دے قائل نہیں تے برہمن تے اچھوت
 نوں اگوجھیا جانداے ہن ۔ اوہ نابالناں دا دیاہ نہیں کردے ۔ میت نوں شل دے کے
 ارسنوں دفن کردے ہن ۔ سنسار چکر نوں نہیں منداے تے شرادھ دیاں رسماں دی ادا نہیں
 کردے ۔ بنگایت مل کے روٹی کھاندے ہن تے آپس وچ آزادی نال دیاہ کردے ہن ۔ شیو
 بھگتاں دا اک فرقہ دیسیوادی مساوات دا قائل اے ۔ اوہ کہندے ہن کہ بنگم نے سب

لوکال نوں اکو کجھ بنا دتالے ۔

بھگتی ہر شکر تے رانج دیاں بھجناں توں شروع ہوئی سی، پر ایہہ زیادہ نزدیک
 دتھ ایس محدود رہی۔ پندرہویں صدی دتھ بڑے بڑے شاعر تے بھگت پیدا ہوتے جنہاں
 ایسے لہر نوں سارے ملک دتھ پھیلا دتا۔ پہلاں پہلے دیشنو بھگت دیشنو دی پوجا کرشن دی
 شکل دتھ کرے رہے۔ بعد دتھ رام دی پوجا وی شروع ہو گئی۔ ایسے صدی دے اخیر تک
 دیشنو بھگت تے دھراں دتھ دتھ گئے۔

(۱) کرشن بھگت ۔

(۲) رام بھگت ۔

(۳) جیہڑے دیشنو نوں تے پوجدے سنے پر رام تے کرشن دی پوجا نہیں سنے کرے۔

کرشن بھگت کرشن تے رادھا دے پیار دا ذکر بڑے جوش دتھ کرشن نال کرے لگ پنے۔

سب توں پہلاں بارہویں صدی دے اک شاعر جے دیو نے سنسکرت زبان دتھ گیتا گووند لکھی
 سی۔ جس دتھ کرشن تے رادھا دے پیار نوں لکھے تے سوہنے انداز دتھ نظم کہتا سی۔ پندرہویں

صدی دتھ کرشن بھگتاں نے ایسے ریت نوں نوں ہر یوں چک لیا تے بنگالی، بہاری تے

بھارتا دتھ کرشن رادھا دے پیار دا راگ اپنا شروع کیا۔ ۱۴۵۰ء تے ۱۴۸۰ء دے درمیان

اک گجراتی شاعر نسنگھ مہتا نے اپنی زبان دتھ کرشن رادھا دی عاشقانہ زندگی اتے بھجے لکھے۔

ودیاپتی نلے در بھنگہ دا رہنے والا سی، رادھا دے چلے اپنے گرو دے بھجے پنڈ پٹا کاوتن لگ پنے

تے سارے بنگال دتھ پھیل گئے۔ ودیاپتی نے بہاری زبان دتھ بھجے لکھے سنے، جیہڑے

بنگالی زبان دتھ اُلتھے گئے تے ہر من پیارے ہوتے۔ چتینیہ شانتی پور (بنگال) دے

اک بھجے بگن ناتھ مشرا دا پتر سی تے ادھی مال دانالے سچھے سی۔ اس نے ایہہ تسلیم

دتی کہ سنا پکڑ دے بندھنے توں خلاسی پاؤن لئی کرشن بھگتی ضروری اے۔ آج کل بنگال دے

اکثر ہندو اس دے مت اتے چلے ہن۔ کرشن بھگتاں دتھ سورداں گووند اس

تے میراں مہوں آپے شاعر بنے۔ اونہاں دے بھجنے بڑے ذوقے شوقے نال گائے بانہ سہ بنے۔
میراں دا ذکر آگے جا کے ایسے تفصیل نال کراں گے کہ کوشن بھگتی دا آغاز اسلے دن کیتا توں
ہویا سی، جسے وش کوشن نے آکھیا سی کہ بندہ بھگوان نال بھگتی دا مہ بندھ قائم کر کے اس
بھگتی پاکدا اے۔

”جے شخص بھگتی یوگ سے میری خدمت کرتا ہے وہ ان تینوں گتوں سے
رہا ہو کر برہم کو پانے کے قابل ہو جاتا ہے۔“

”تو سب دھڑوں کو چھوڑ کر میری پناہ میں آجا، میں تجھ کو تمام پاپوں

سے رہا کر دوں گا۔“

بھگتی بہر دا بنگالی تے ہندی شاعری آتے اودھوای اثر ہویا جہڑا نسوں دا فارسی
شاعری آتے ہویا سی۔ بھگتاں نے اپنے معبود نال پر جوش و محبت دا اظہار کیتا جسے نال اونہاں
دی شاعری وش تاثیر دی کاٹ تے مٹھاں پیدا ہو گئی تے اوہ لوکاں دی وس روح وش
متر گئی۔

رام چند (۱۳۰۰ء - ۱۳۶۰ء) نے رام بھگتی نوں انشلاخ متخذہ آگرہ و اودھ وش
پھیلا یا بقول ڈاکٹر نار چند اوہ بنارس دیاں صوفیاں تے عالماں دی صحبت وش اٹھدا بہندا
سی ایسے لئی اوہ ذات پات دی تمیز دا مخالف ہو گیا تے چوالے جاتیاں نوں اکو جہیا بھگتی
دا پرچار کرنے لگ پیا۔ اودھے مت نوں رام نندی کہندے ہن۔ رام بھگتاں دا سب توں
آچا شاعر تلمی واسے (۱۵۸۳ء - ۱۶۲۳ء) سی۔ اوس نے ویدیاں سے دیوتاں دی
نندیا کیتی اے۔ اوہ اندر دیوتا نوں نشی گتا کہندا اے جہڑا دو جیاں آتے اپرا دھ کر کے
اپنی ہوس پوری کر رالے۔ ایتھوں بھی ہوندا اے کہ ترمور رقی دی پربانال ہندوواں اپنے

تقدیم مذہب نولے بھلا دتا ہے۔ کسی داسے دے خیال و شح عرف رام پوجاناں اوی مکتی مل سکدی لے
 رام نند داس نولے مشہور چھپلا کبیر (۱۴۴۰ء - ۱۵۱۰ء) لے۔ اوہدی ماں اک بیوہ باہنی
 سی تہڑی بدنامی نولے ڈردی اپنے بانگ نولے جمیاں اوی بارے دے اک تلماکولے سٹ
 کے نٹھ گئی سی۔ اک مسلمانے پاوی نور علی نے اوسے نولے چک لیا، اپنا بال بنا کے اوسے نولے
 پردانے پڑھایا تے اوسے دانائے کبیر رکھیا۔ کبیر وڈا ہویا تے پیراں فقیراں کولے بہنے کھلونے لگ
 پیا۔ اوسدے دماغ آتے مسلمانے صوفیاں تے عالماں دا گہرا اثر ہویا سی۔ اوسے نے ہندو فلسفے دے
 چھ درشناں نولے رو کر دتا۔ اوہ ذات پات دی تمیز دا قائل نہیں سی، تے مذہب دیاں
 ظاہری ریتاں رماں دا وی منکر سی۔ اوسے نے اپنی سدھانتا دیپکا و شح صوفیاں خاصے طور
 تے حسین بن منصور حلاج دی زبان کھلی ڈھلی ڈرتی لے۔ اک جانی کہندا اے۔

”ناسوت ابتداء اے، ملکوت فرشتیاں دا عالم لے، جبروت و شح نورِ جلال

رودن لے، لاہوت و شح نورِ جمال لے، تے ہاہوت خاصے حقے دا

ٹھکانا لے۔“

کبیر نے ماگر نسلع گور کھپور و شح دم دتا سی۔

گورداننگ (۱۴۶۱ء - ۱۵۳۸ء) پنجاب دے سب نولے اپنے بھگت شاعر تے سنت

ہن۔ ادہناں تلوڈن نولے ضلع شیخوپورہ و شح مہتا کالو دے گھر بنم تے ہوش نبھالیا تے صوفیاں

ستان کولے بہنے کھلونے لگ پئے۔ باپ ادہناں کولوں و شح دیار کرنا چاہندا سی پر اوہ

مایا دے لوبھ لاپ نولے بے نیاز ستے، کہنے لگے۔

بابا مایا ساتھ نہ جائے انے مایا جگ موہیا

در لاجھے کوئے

ناننگ ہر وقت سوچاں و شح ڈبے ہندے سنے۔ ہونڈیاں ہونڈیاں کھانے پینے دی

چھٹ گیا۔ مہتا کالو چننا کرنے لگ پیا کہ میرے پترنوں تے کوئی روگ لگ گیا لے۔ اک

دیہاڑے کے سیانے نولے سد لیا یا۔ یانے نے نانک دی نرسے ٹوی تے اوہناں آکھیا میرا سر ریتے
نویا لے پر روج دن پوچھ سہی ہوندی لے۔

وید بلایا وید کی پکڑ ڈھنڈو لے بانہہ
بھولا وید نہ جانی کرک کچے مانہہ

باپ نے اوہناں نولے گرمست دا پھاہ چا پایا کہ شاید ایسے طرحاں نانک دنیا داری
دج رچھ باؤن۔ نانک نے گھر ڈو جاتا کہ دی تم پنے پے اوہناں دا جیوڑا دنیا توں اچاٹ
ای رہیا۔ اک دیہاڑے کے بندے نے آکے دیا کہ نانک مان دج بیٹھے کھیے جاے ہنسے:
" نہ کوئی ہندو نہ مسلمان "۔

ایہ گل ہندو وواں مسلماناں دوہاں نولے کٹوری لگی۔ مسلمانے اوہناں نولے پھڑکے
تافضی کول نے گئے۔ نانک نے تافضی نے سامنے سچے مسلمانے تے سچی نماز دی آہیے عالمانہ
تے چت لگدی تشریح کیتی کہ لوک سنے کے واہ واہ کرنے لگ پئے۔

جہم ساکھی توں پتہ لگدا اے کہ گوردانک چارواری دور دراز ملکاں تے علاقیاں
دی سیاحت کیتی سی۔ اوہ ہندو وواں دیاں تیر بھٹاں تے مسلماناں دیاں زیارت گاہاں
تے گئے تے صوفیاں، عالماں، جوگیاں، بودھاں، جیناں تے دشنواں نال ملاقاتاں
کیتیاں، شیخ نرف پانی تے شیخ ابراہیم نولے دی ملے تے بھگت کبیر کولوں دی
فیض حاصل کیتا۔ اوہناں ملّا قطب الدینے کولوں فارسی پڑھی سی۔ اوہناں لے کلام
دج فارسی دیاں ملکاں دی بلدیاں تیرے۔

گوردانک شروع توں مذہب دیاں ظاہری رسماں ریتاں دے خلاف سنے تے
کہندے سنے کہ سچا مذہب لوکاں نال پیار کرنا سکھاؤندا اے، نفرت دے کندھے

منہیں کھلا رہا۔

گورونامک ذاتِ پاتِ دی تمیز دی دنیا کیتی تے لوکانی ددتی داورے دتا۔ مول
منتر وچ ادہناں خدا دی کامل وحدانیت دا ذکر کیا اے۔ ایسے وچ کہندے ہن کہ اللہ
انسان دے فہم توں بالاتر اے، قادرِ مطلق اے، کریم اے، رحیم اے۔ ایسے منتر توں
بکھاس وچ اوہو مقام دتا جاندا اے جیہڑا ہندو اوم تے مسلمان کلمے توں دیندے ہن۔ ادہناں
اپنے کلام وچ بار بار خدا توں نعمتِ رکل، خالقِ حقیقی تے قادرِ مطلق آکسیا اے جسے تک
انسانی عقل دی رسائی منہیں ہو سکدی کہندے ہن۔

اللہ اکبر اکم قادر کرن ہر کریم سبھو دنی آون جادن مقام اک رحیم
ایہہ صاف صاف اسلامی وحدانیت اے۔ دوجی تک قرآن دی اک آیت دا
ترجمہ اے کہ دُنیا دی ہر شے فانی اے، سولے اللہ اے۔ اوہ کائنات وچ خدا دے طاری
ساری (آنزیاں) ہوتے دے دی قابل ہن۔

آپے رے آپ رے آپے راونے ریا آپے ہوئے تو لڑا آپے سچ بھتا۔۔
آپے ماچھی مچھلی آپے پانے جالے آپے جالے منگڑا آپے اندر لالے
گورونامک پوبا دیاں ظاہری سماں دی جاتی دل دی صفائی نیکی تے حلالِ ذری
توں مذہب دی اصل جاندا ہن۔ سچے مسلمان دی تعریف ایوں کر دے ہن۔

۱۔ عقل تے فہم دی رسائی توں باہر قادرِ مطلق۔

۲۔ رے پونے والا۔

۳۔ مزے کھانے والا۔

۴۔ ناری۔ ۵۔ دُلہا۔ ۶۔ منکا۔ ۷۔ طمہ

۸۔ نکلتے شے پالکتے آلا وخبہ۔

مہریت صدق مصلحتی حلال قرآن سرم سنت سیں روجا ہوہ مسلمان
 کرنی کسبہ بیح پیر کلمہ کرم نواج تہی ماتس بھاؤ سی نانک رکھے لاج

ایک رنگ ڈنچ ہندوواں دے باسے کہندے ہن

پڑھ پتاک سندھیا بادنگ بسل پوجسے بگل سما ڈھنگ
 مکھو جھوٹھ بھو کھن سارنگ ترے پال نہال بچا رنگ
 گل مالائیک رگا ٹنگ دور دھوتی بستر کیا ڈنگ
 جے جانس برہنگ کر منگ سبھ چھو کٹ نسو کر منگ
 کہہ نانک پنچو دھیا دے ون ست گر واٹ نہ پاوے

تمام دیلے مذہبی کتاباں پڑھدے، بگلے بھگت وانگ مورقی پوجا کر دے تے مونہوں
 جھوٹھ بولدے ہن۔ ون سونے کپڑے پاکے گائتری منتر پڑھدے ہن، گل ڈنچ مالا سمھتے
 آتے تلک لگاؤندے ہن۔ بے ایہہ جانندے کہ برہم نون نیک اعمال پسند ہن تے ایہہ
 فسول سماں نہ کر دے۔ نانک سدق بقیں نال ذکر کیتیاں بنا سدھی راہ نہیہ سے
 بچ سکدے۔

ایتھوں ظاہر ہوندا اے کہ گورو نانک دکھاوے دی پوجا تے عبادت نون پنکا نہیں
 سنے جانندے۔ ایہہ مضمون ادہاں دے کلام ڈنچ کثرت نال ملدا اے۔

اندرہ جھوٹھے پیچ باہر دنیا اندر پھیل

اٹھ سٹھ تیر تھ بے ناوہ اترے ناہیں میل

اندر پلٹت ہودے تے بھاویں ۶۰ تیر تھاں تے جا کے نہایتے میل نہیں لہندی۔

طا : اخلاص - طا : روزہ - طا : نیک کماں - طا : عمل -

نک : رضا -

دستر پچھال پچھالے کا نیا آپے ختم ہو دے
 انتر میل لگی نہیں جانے باہر دل مل دھومے
 لوک کپڑے تے بدن دھو کے صاف کر لیندے ہن پر اندر دی میل نہیں آتو دی
 اک جانی ظالماں دا ذکر کر تے ہن
 جے رت لگے کپڑے جام ہو پلپیت

جو رت پیسے مانسا تے کیوں نر مل چیت
 ایہناں دو دکاں ڈج اک بہوں دڈی نسیاتی صداقت نظری آندی اے کہندے
 ہن کہ لہو کپڑے نال لگ جائے تے اوہ پلپیت ہو جاندے، جیہڑے ظالم لوکاں دا لہو پیسے
 ہن اوہناں دا اندر کیوں پاک صاف رہ سکدا اے۔ ایہہ سچ اے۔ ظالم دا دل کدی
 سکھی تے صاف نہیں رہ سکدا۔

گورونامک کہندے ہن کہ ایہہ سنسار جھوٹھا اے اوہ بندے مورکھ ہن جیہڑے مل
 دولت دے پچھے پچھے جھجھکدے پھرتے ہن۔

ساجیے ترکی سونا رپا کپڑے کے اے بھارا
 کسے ہی نال نہ چلتے نامک جھڑ جھڑے گوارا

نہوئے سانگ بنایا بازیے سنسارا
 کھن پل بازی دکھی اے اے اجھرت نہی بارا

مسلمان صوفی کہندے سنے موتو قبل ان تموتو (مرنے توں پہلاں مر جا) تے
 گورونامک کہندے ہن۔

ط : تازی گھوڑے . ط : مورکھ مر کے رہ گئے . ٹ : انٹ . ص : کھنڈ .
 ر : جھٹ لئی . ط : اُجڑ جاسی .

جیوندیاں مرادیں کھپتائی اے جھوٹھا ایہ سنار کنے بجائی اے
 (جیوندیاں ای مر جا نہیں تے پھپھول تائیں گا۔ کہنوں سمجھائیے کہ ایہ سنار
 جھوٹھا اے)
 گوردانک سوئی دی زبانی اپنے شوہیاں محبوب حقیقی نے اگے اپنی گنہگاری تے عاجزی
 دا اظہار کردے ہن:

سبھ ادنّے میں گنے نہ کوئی کسو کر کنت ملاوا ہونی
 نہ میں روپ نہ بنکے نینا نہ کل ڈھنگ نہ میٹھے بیٹھا
 سچ سیکار کا من کر آوے تا سہاگنے جاتے بھاوس
 مجاز دے رنگ دتت عشق حقیقی دا ذکر کردیاں ہویاں گوردانک فرمیدے ہن۔
 موری رنّے چھن لایا بھنے سادنے آیا

تیرے منڈھ کمارے جوڈا تین دیکھی ہوبھ لہایا

تیرے درنّے وڑ کھنی اے دنجان تیرے نام رٹہ قربانوں

جان آوں تان میں مانے کیا ہے تھہ بنے کہیا میرا مانوں

چوڑا بھنے پلنگ سنوں مندے سن باہی سنے جاہا

ایتے دیں کوئندے منڈھے سہہ راتہ او راہا

۴ : عیب - ۵ : شوہر - ۶ : وصال - ۷ : بانکے -

۸ : اکھیاں - ۹ : سلیقہ - ۱۰ : بول - ۱۱ : سنگار -

۱۲ : حسینہ - ۱۳ : مور - ۱۴ : پچھنے - ۱۵ : بھیناں -

۱۶ : پہلی - ۱۷ : کٹلے - ۱۸ : ترچھے - ۱۹ : موہ لیا - ۲۰ : ناوند -

۲۱ : مزے لٹے -

نہ مَنیا نہ پوریاں نہ سے دنگڑی آبا^ط
 جو سوہ کنتھ نہ لگیا جلنے سے باہڑی آبا

بھہ سیلیاں سوہ راونے گیاں ہوں واڈھی کے گھر جاوا

عمالی ہو کھری سچے تے سہہ ایک نہ بجاوا

ماڈ گنڈائیں پٹیاں بھریئے مانگ نہھورے

اگے گئی ناں مینیاں مرو دسور دسورے ...

سینے آیا بھی گیاں جل بھریا روئے

آتے نہ سکاں تجھ کنے پیائے بھیج نہ سکا کونے

اڈ بھاگی نینڈیئے مت سوہ دیکھاں سوئے

تے صاحب کی بات جے آکھے کہو نانک کیا دیجے

(بھیناں! سادنے آگیا اے، مور پنجن لگ پئے ہنس، اوس تے بھیاں نیناں والے مینوں

فرنیۃ کر یا اے۔ میں تیرے دیدار تے تیرے نام تے قربانے جاواں۔ مینوں تیرے سنگ

تے مانے اے۔ تیرے بنا میرا آکھا کونے منے گا۔ پوڑا پلنگ دی باہی تے بھنے دتا۔ اد

شکار کرنے والے سوہنیئے تیرا بھنے تے دو جیاں ناریاں ناں عیشے کر رہیا اے۔ سب سیلیاں

پیناں بھناں نے دھال ناں خوش ہنے میں کبھدھے ور تے جاواں۔ وال گنڈائے، مانگ دیج

شدھور بھریا پر بھن مینوں قبول نہ کیتا، تے میری حسرت نہ مٹ سکی۔ ادہ سینے دنج میرے کول

آیا تے فیڑم گیا۔ پیار یا نہ میں تیرے کول آکھنی ہاں نہ کسے نول ٹور سکھنی ہاں۔ بھاگوانے

نیندرے! آمیں سینے دنج اپنے پیارے نول مل سکاں نانک! بیہڑا صاحب دی گل

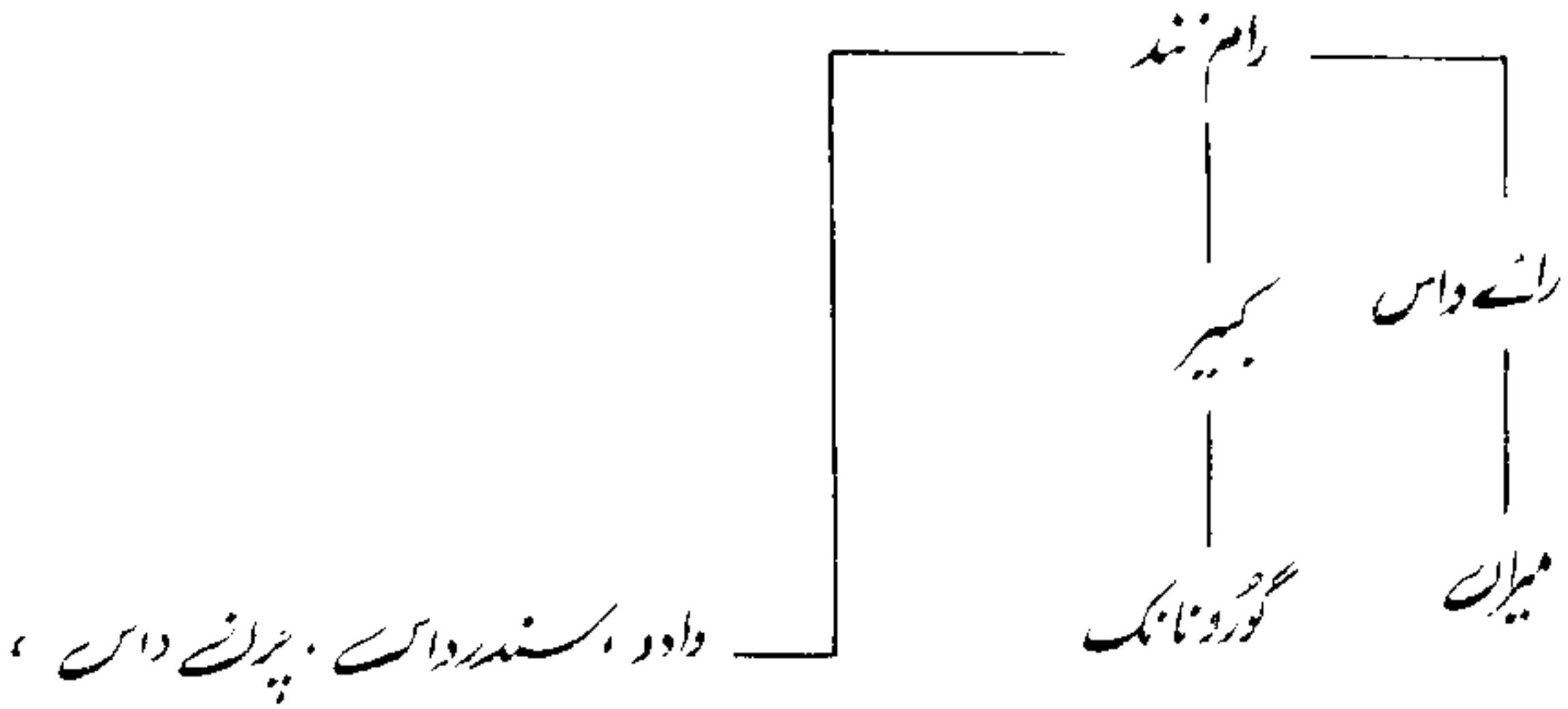
۱۔ گلے ناں نہ لگیا۔ ۲۔ مینڈھیاں گنڈیاں۔ ۳۔ بھورا۔

۴۔ نیک بخت، مبارک۔

تیرے اگے کرے توں اونہوں کیہہ دیویے گا)

اسیں اگے جا کے دتاں گے کہ ایہو رنگ پھوپ آونے والے پنجابی صوفی شاعران دے
کلام ڈچ اکھڑا یسی۔ خاص طور تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے رنگ ڈچ بھنیاں
ہویاں نہیں۔

شمالی ہند ڈچ بھگتی لہری شامت تے بھگتاں دے ملے نوں بھنئی لئی ایسے جدول دا
مانے رکھنا ضروری اے۔

سہجوبائی، دیا بانی۔

کوشن بھگتاں دی سب توں اچی شاعرہ میراں ۱۵۰۴ء ڈچ میراں دے راجہ رتن سنگھ
راٹھور دے گھر جی سی۔ اس دی رگانی کنور بھینج راج نال ہوئی جیہڑا چوڑے راجہ رانا سانا
داپت سی۔ میراں دا دیاہ ۱۵۱۶ء ڈچ ہویا۔ دیاہ توں پھوپے اوہ کوشن دی مورتی اپنے
ساہورے گھر لے گئی جیہڑے درگا دیوی دے پجاری سن۔ اوہناں میراں نوں کہیا کہ توں
دی درگا نوں پوجیا کر۔ میراں انکار کر دتا۔ اوہ اپنی تخت تے بہنے توں پہلاں ای
پورا ہو گیا۔ میراں نوں اوردے دیور نے جیہڑا راجہ بنیای تنگ کرنا شروع کر دتا کہ توں
کوشن دی پوجا چھڈ دے۔ میراں چوڑے توں نرس کے رام نند دے اک پیلے رانے داں چھار
دی چلی بن گئی۔ ایہ گل اپرت لے کہ اوہ کوشن بھگت ہو کے اک رام بھگت دی
چلی کیوں بنی سی۔ پھیر اوہ بنما بنے تے دوا کا پئی گئی، جتھے کوشن نے اپنا جیون

گزاریا کی۔

میراں نے بارے اک ردایت پئی آندی لے۔ کہندے ہن کہ میراں اُبے جاکڑا ہی
سی حدود اک دیہاڑے ادہناں دے محلے پٹھوں اک جج گزری۔ محلے دیاں رانیاں تے
راجکاپاں جالبیاں دچوں دیکھ رہیاں سن۔ لاڑے نوں دیکھ کے بختی میراں نے بڑے بھولپن
نال اپنی ماں کو لوں پھیا :

”ماتا جی! میرا لاڈا کون لے؟“

ایہ سُن کے ادس دی ماں ٹاہ ٹاہ کر کے ہسے پئی تے ہاسے ڈنچ ای کرشن دی مورتی
دل اتارہ کر کے بولی :

”تیرا لاڈا گر دھر گوپال لے“

بس ایسے گلے نے میراں نے سارے جیونے نوں بدل کے رکھ دتا۔ میراں نے نویں
ویاہی ہوئی ددھی دا نکوں اپنا مکھ دپٹے نال کجھ لیا تے آکھیا :

”میرے تو گر دھر گوپال دوسرا نہ کوئی“

ادس دن توں میراں نے کرشن گوپال نوں اپنے من مندر ڈنچ دسا لیا۔ جوان
ہوئی تے پھینے دی ایہ بختی بختی ددھدی اگ بھانہ بڑ بنے کے پج پئی تے میراں ایسے ڈنچ
بھسم ہو گئی۔

میراں نے اپناں بھیاں ڈنچ بڑے جوشے خردش نال اپنے پریم دا اظہار کیتا لے۔ ادہ
کرشن نوں اپنا پریم تپے بھدی تے ادس نے دھال دی خواہشے ڈنچ کلیدی رہندی سی۔
بزند بنے جا کے ادس دی سُدھ بڈھ ماری گئی۔ ادس نوں چوالے پاسے اپنے پیارے ست گرد
دا جلوہ نظری آدن لگ پایا۔ ادہ کدی تے کرشن دی جدائی ڈنچ گونج دا نکوں گولاندی

ص : میراں کے گیت، بے کرشنے پردھری۔

تے کہی اوس دی مورتی دے سامنے بیج بیج کے بھلی ہو جاندی۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے
 اوہ کرشن دی مورتی اگے جنھوں نے پھوڑا کھدے ہن دیوانہ دار تھیدی پئی سی کہ مورتی شوق
 ہو گئی تے میراں اوس دسج ساگئی۔

میراں دے بچن عشقیہ شاعری دے پہوں اچھے تے سرے نمونے ہن۔ ایہناں دسج
 اک تھے پئی دے دل دی دھڑکنے سانی دیندی لے۔ جذبے دے خلوص تے اظہار دے
 جوش لئی ایہناں بھجناں دی مثال سیفو دے کلام، پٹراکا دیاں ساتھیان، عمد نامہ قدیم
 دی غزل الغزلات تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں توں بناں کدھرے نہیں ملدی۔ میراں
 دا کرشن نال عشق حقیقی سی، پر اوس دے انداز بیان دسج مجاز دارنگ غالب لے۔ اوہے
 بھجنے پڑھریاں ہو یاں کلیسائے روم دیاں اوہ تارک کنواریاں یاد آبا ندیاں ہن جھڑیاں
 یسوع مسیح نول اپنا آسمانی لاٹرا بھج کے اوہے نال عشق دا اظہار کردیاں ہن۔ سپانیہ دی
 مشہور ولیہ تریا دے مکاشفان دسج دی میراں دیاں بھجناں دا رنگ موجود لے۔ اکثر بھگت
 شاعراں نے لوک گیتاں دی ریت دے مطابق اک برہما دی ماری ہوئی ناری دی زبان دسج
 اپنے دکھ درد تے پیار دا اظہار کیتا لے، جھڑی اپنے پر ویسی شوہر دی یاد دسج تڑپ رہی ہوئے
 پر میراں تے آپ ناری سی جیہی جوانی دیاں طوفانی آماں دا مرکز کرشن بنے گیا سی۔
 ایں لئی اوہے کلام دسج جھڑی تڑپ تے اگ لے اوہ کسے روج بھگت شاعر دی کویتا دسج نظری
 نہیں آوندی۔ ایں اوس دی شاعری دے کچھ نمونے پیش کراں گے۔

میراں پریت ملے دی تاں کھ دسج کہندی لے :

پیارے درے دیکھو آئے

تم بنے رہیو : جائے

بلے بنے کنول چند بنے رجنے

ایسے تم دیکھیاں بنے رجنے

آکلے دیا کلے پھیراں رینے دن

برہ کلیمو کھالے ! !

درسے نہ بھوک نیند نہیں رینا

لمکھے کتھت نہ آئے نینا

کہا کہوں کچھ کہت نہ آدے

ملے کھر تپت بجھاوے

کیوں ترساؤ انتر یا محے

آکے بلو کھر پا کھر سوا محے

میراں دا محے جنم جنم کی

پڑی تہارے پاسے

(پیاریا ! آکے مینوں دشنے دے . میں تیرے بناں رہ نہیں سکدی ، جویسے پانی

بناں کنوں تے چننے بناں رات ہندی لے . ایسے طعان تیری بھجی بے تاب لے . رات

دش گھرائی ہوتی بھلتی بنے کے پھردی رہندی لے . ہاں تیری جدائی میرا کلیجہ کھالیا اسے

نہ دہیں بھکھ لگدی لے نہ راتیں چننے آؤندا اسے . مہنوں کوئی گل نہیں نکدی ، کچھ کہہ

نہیں سکدی . توں میں تے میرے دل دتہ ترہ دی بھراک بھجے . او انتر یا محے (خدا جہڑا جگ

دش ریا ویا ہویا لے ، ایتھے کمرشن مراد لے) مینوں کیوں پیا ترسانا ایسے . میرے مالک !

مہر دی نظر کھر . میراں تیری جنم جنم دی لٹھی لے تے اوہ تیرے پیرے پے

رہی لے)

شری گودھر کے آگے ناچوں گی

ناچ نایح یورسک رجاڈس

پریمی جنے کو باچوں گی

پریم پریت کے باندھ گھڑنگو
 سرت کی کھنٹی کھچوت گی
 لوک لان کل کی مر جاوا
 یا میں ایک نہ رکھوں گی
 پایا کے پلنگا جا پڑھوں گی
 میراں ہری رنگ باپوں گی

(میں کرتی دے آگے نچاں گی، اپنے نایح نالے اورے نوے رجبواں سے گی تے اورے
 پریم دی آزمائش کراں گی۔ اپنیاں سے پیراں دتھ پریم دے کھنکرہ ہنہ لوانے گرتے اورے یاد
 دی بھوچنی ہرتے لے کے نچاں گی۔ دنیا دی شرم تے خاندانے دی عزت دانیال اک پات
 رکھ دیاں گی۔ میراں! میں اپنے محبوب دے پلنگ اتے چڑھ جاواں گی تے ہرے دے
 رنگ دتھ رکھی جاواں گی)

آلی! سانورے کی ورٹی مانو

پریم کی کٹاری ہے

لاگت بے حال بھٹی!

تن کی سُدھ بڈھ گھٹی!

تن منے سب دیا پو پریم!

مانو متواری ہے

پنڈ کو پکور چا ہے!

دیپک پتنگ وانے

جلے بناں میں سے جیسے

تیسے پریت پیاری ہے

سکھی! مانو لے کر تیرے دیئے نظر پریم کٹاری لے جہدے لگنے نال میری سدھ بدھ ماری گئی
 اے تے تیرے بے حال ہو گئی ہارے میری رگ رگ وچ پریم شرح گیا اے جنہیں مینوں متوالا بنا
 ویا اے۔ مینوں ادھ ایویں اے پیارا اے جو پیرے چکیر نوں چنے، پروانے نوں شمع تے مچھی نوں
 پانی پیارا ہوندا اے)

اگے جا کے ایسے دیکھاں گے کہ پنجاب دیں صوفی شاعراں کستی دی زبانے ایسے
 جو شے خروش نال اپنے پنلے یا محبوب ازلے نال پیار دا اٹھار کیتا اے۔

بھگتاں دیئے شاعری بارے کچھ کلاں چت دھر لینییاں چاہیدیاں نہیں۔

(۱) بھگت شاعراں ہندومت تے اسلام وچ مضامیت کرانے دا ترلا ماریا اے۔ ادھ کہندے
 سنے کہ ہندو مسلمانے اک دوجے توں نفرت کرنا چھڈ دینے، اوہناں نوں پیار دیئے
 بنا آتے اکٹھا ہو جانا چاہیدا اے۔

(۲) اصل مذہب ایہہ نہیں کہ ظاہری پوجا پاٹھ یا عبادت دیاں رہناں دیئے پابندی کیتی
 جانے، سگولے ایہہ ہے کہ دلاں نوں لاپچ، نفرت، حسد تے غصے توں پاک کر کے
 اک دوجے نال پیار کیتا جاتے۔

(۳) بھگت شاعراں نے سنسکرت نوں چھڈ کے بنگالی، بہاری، گجراتی، بھاشاتے پنجابی
 وچ نظماں تے بھرنے مکھے، جہدے نال بھگتی لوکاں دیئے رگ رگ وچ دھا گئی۔

(۴) بھگتاں ذات پات دیئے تفریقے نوں چھپیا تے انسانی مساوات دا پیغام دتا۔ ایہدے نال
 اُپیاں ذاتاں دیئے وڈیاں نوں دھکا لگاتے نیچ ذاتاں وچ اپنا صدیاں توں کھویا
 ہویا مقام حاصل کرنے دا دلولہ پیدا ہو گیا۔

(۵) بھگتاں دیئے اکثریت لوکاں وچوں اٹھی سی۔ ایہناں وچوں کئی بندے نیچ ذاتاں وچوں
 آئے سنے۔ رائے داس چمار سی تے کبیر پاڈلی دا کم کردا سی، ایسے لئی اوہناں لوک
 کہانیاں، لوک گل بات، لوک گیتاں تے لوک علامتاں دیئے زبان وچ شاعری کیتی

جسے نالے شاعر نے درباراں سرکاراں وچوں نکل کے بھوئیں وچوں ننگرنے لگ پئے۔
 (۶) شیو پویا دارواج امیراں، جاگیرداراں تے پردہتاں تیکر محروم رہیا پر ویشنودے اوتار
 رام تے کرشنن غریب کماناں تے سینیاں دے دیوتا بن گئے جس دے کارن ویشنودے
 بھگتی ماہک دے اک سرے توں لے کے دوبے سرے تک پھیل گئے۔
 بھگتی لہر دے کچھ منھی پھدی ہن۔ مماشئی تے سماجی کھیتراں وچ بھگتی لہر اک انقلابی
 تحریک دی بن سکدی سی پر بھگت سنا رکھو وچ پھسے رہے۔ اپنے پیدائشی گناہ گار ہونے
 دا خیال اوتہاں توں لیہا بنے کے چمڑیا رہیا تے اوہ تپ تیاگ وچ ڈبے رہے۔ تپ تیاگ
 بندے نئی چنگا ہووے تے ہودے پر سماج دی جڑاں وچ پانی دے دیندا اے۔ جس
 سماج دے سوجھوان گھٹے لگ کے بہ رہن اوسدی اصلاح یا بہتری دا چارہ کون کریں۔
 ساڈے زمانے دے دانے آکھدے ہن کہ جرم دا احساس مذہب دی جڑاں تے بندے
 نوں سماج دے فرائض توں غافل کر دیندا اے۔ بھوئیں جے ایں دے کارن بناوے دے
 سارے ترے اپنی ذاتی نجات یا کئی لئی وقف ہو جاندے ہن۔ بودھاں تے ویدانتاں
 دی طرحاں بھگت وی ایسے جگ نوں مایا تے جیونے نوں دکھ سمجھدے رہے۔ ظاہر اے کہ
 جیہڑا بندہ اپنے جیونے نوں دکھ سمجھے تے جگ نوں کوڑ تے فریب آکھے اوہ اپنے سماج نوں
 بدل کے اوس وچوں نا انصافی، اپادھ تے ظلم نوں دور کرنے دے بارے کیویں سوچ
 سکدا اے۔ ایسے وچ کوئی شک نہیں کہ بھگتاں لوکاں دوتی دی دعوت دتی ہے۔
 پر ادہناں دی لوکاں دوتی تصوراتی سی۔ ادہ کہندے سن کہ سر بندے نالے پیار کرنا چاہیدا

ط : Guilt-Feeling

ط : Humanism

ط : Idealistic

اے۔ ایک سچا لوگ تجھ کے اپرا دھی، ظالم تے لوکائی دا لہو پینے والے نال کیوں پیا کر سکدا
 اتے۔ جہڑا بندہ ایہہ آکھے کہ میں بھگیاڑتے بھئیڈ دوہاں نال پیا کر دا ہاں اوہ بھئیڈ دا بھن
 نہیں ہو سکدا۔ سچی لوکائی دوتی ایہہ ہے کہ بھئیڈ نوں بھگیاڑتوں تے منگوم نوں ظالم دے پنچے
 دچوں چھڑاؤن دا ترلا ماریا جانے۔

ہنہ ایسے ایہناں گلاں دی صراحت لئی بھگت شاعران دے کلام دچوں کجھ نوٹنے
 دیوں گے۔ بھگتاں اسلام دے رنگ دتھ وحدانیت دا پرچار کیتا سی۔ ٹکارام ابھنگا
 دتھ کہندا اے۔

” ناداں دتھ پہلا نال اللہ دا اے، ایسے نوں چپنا نہ بھلتیں
 بے شک اللہ اک اے، بے شک نبی اک اے
 میریا بھنا توں دی اک ایسے، توں دی اک ایسے، توں اک ایسے
 نہ میں آں، نہ توں ایسے“
 ظاہری پوجا پاٹھ دا کوئی فائدہ نہیں۔

پتھر پوجنہ جائے	سادھو دنیا بادری
پتھر سے کیا کام	بولنے ہارا پوجیو
ٹھیس لگے پھٹ جائے	کرم دیو نہ پوجیو

(ملوک داس)

وید تے پُرانے پڑھ پڑھ کے لوکی گمراہ ہو گئے ہنہ ؛
 کہا کردوں تیرا بید پُرانا جنہ سے سکل جگت بھرانا

۱ : Humanist

۲ : ہتھ نال بنائے ہوئی مورتی ۳ : دنیا نوں فریب دتا اے۔

کہا کر دل تیرا مانگھ اور بوگ رام بناے سب بندھنے رنگ
بید پڑھے ناہیں ہومے بڑائی پتھر پوجے جو تھک کافی

(دریا صاحب بہاری)

کہتے حج انسان کے اپنے دل و شمع موجود ہیں۔

کہ حج بیتے میں دیجیا پورا مرشد پایا

(ملوک داس)

دنیا دار باہمن کو یوں محبت چمار چنگا اے۔

ساکت برہمن ناہیں بھلا بھگتی بھلا چمار

(دسرنی داس)

خدا صرف پریم و شح ای ملے سکا اے۔ سچ

پر بھو کو پا دیے کیوں پریم میں

(ہری چند)

موت توں کھوں رُوح ایس بدن نال کدی نہ مل سکی۔

تنے چھٹت جی ملنے کہی ہیں سوسب جھوٹی آسا

(کبیر)

دنیا کافی اے تے جیوں چار دن دی گوری کھڈاے۔

پانی یچ بتا سا دھو تنے کا ہی تما شا ہے

(پلٹو سانب)

صمٹھی باندھے آیا بندہ ہاتھ پارے جاتا ہے

نہ کچھ لایا نہ کچھ لے گا ناحق کیوں کھیتا ہے
(پلٹو صاحب)

کلے لوکی ایہہ نہیں جاندے کہ مٹی تے مٹی وشح ای ملے جاتے۔
سب خاک در خاک لے کچھ سمجھ گنوارا
(دادو صاحب)

ماٹی کی دیہہ ماٹی میں ملے جانا

(کبیر)

دنیا گڑ اے ، مایا اے ، بڈھ پیے تے موت توں کوئی بچ کے نہیں جاسکدا۔
یہ سنار پھول سٹیمر کے سندر دیکھ بُھانے
چاکھن لاکے روئی اڑانی ہاتھ کچھو نہ آٹے

ناتک کہے جگت سب متھیا جیوں سنا رینانی
(گورو ناتک)

جیسے پختی زینے بسیرا بے برچھ کی چھانی
بھیر بھٹے سب آپ آپ کے جہاں تہاں اڑ جانی

کایا بھیتر بنا بولے کوئی کر کلے کو
جب یہ ہینا نکل جائے گا مٹی جنگلے کو (کبیر)

ط : کیاہ دے پھلے - ط : روح ، جیو آتما -

سیت روم سب ہو گئے سوکھ گئی سب دیہ
سجودہ کھ نہ رہا اڑنے لاگی کھبہ

سجوبانی

مردنگ کہے دھک دھک منجرا کہے کن کے کن کے
تہاں ہاتھ اٹھا کے نادی کہے انکے ، انکے ، انکے

بھگتاں نوں اپنے گناہی ہونے دا شدید احساسی جھپڑا کرم والا زمی نتیجہ اے
ادہ اپنی نجات لئی بھگتی دا لڑ پھڑوس کرنے۔

ماتا پالنے وار کرد معاف گناہ جیسے

(جگ جیونے واس)

تل تل کا اپرا دھی تیرا رتی رتی کا چور
پلے پلے کا میں گناہی تیرا بخشو ادگنے مور
مہا اپرا دھی ایک میں سے سارے یہی سنار
ادگنے میرے اتی گھنے انت نہ پاسے پار
بے مرہاومتے نہیں سے ایسے کئے اپار
میں اپرا دھی باپ جی میرے تمہیں ادھار
میں کئے اپرا دھ سب تم تھے چھانا ناہیں

۱ : سفید بال ۲ : بدن

۳ : تباہ ہو ، تباہ ہو - سزاں دیاں آوازاں دی ہن۔

۴ : بچنے آلی عورت - ۵ : مجرم

۶ : قصور ۷ : پناہ دی جا

گنہگار اپراہی تیرا
مجاہد کہاں ہم جائیں
دادو دیشیا سوڑھی سب
تم بنے کاہے نہ سمائیں
مہر کرو تو چھٹے
نہیں تانے ناہیں ٹھوڑے

(دادو صاحب)

سورداں دا اک مشہور بھجن ایسے تک توں شروع ہوندا اے

پر بھو میرے ادگنے پت نہ دھرو

میراں دے ذکر ایسے دیکھیا سی کہ ادس نے پر بھو یا کرشن دی پریت نوں مجاز

دے رنگ وچ بیان کیتا اے۔ دادو صاحب کہندے ہن:

" او دادو! میری رُوح پریم ترنگ وچ اپنے پریم کولے جاندی اے

تے ادس کنواری دی طرحاں مرنے لٹدی اے جیہڑی اپنے پریمی کولے جاٹے

کنواری تے ادسدا پریمی سہاگ دے دھونے اُتے اک دوجے وچ مٹ جانے ہن

او دادو! اوہ کیڈا بھاگوانے اے جیہڑا پریم دی مٹھاسے چکھدا اے۔

بلتھا صاحب (اعلیٰ نالے بلاتی داس سے) کہندے ہن:

" میرا جیونے ہونے پھلے ہویا اے

کیوں جے میرا پریمی میرے کولے سٹنا پایا اے

اوہ اک پل دی میرے کولوں دچھڑا دا نہیں

میںوں اپنے مالک نالے پیار اے

اوہ میںوں ہر پلے اپنے پیار وچ مست کردا اے تے جاندا اے

کہ میرا پریم سچا اے

میری رُوح نے تڑپنی رے کنارے اُتے سہاگ دھپونا دھپایا سی،
دولت تے جوانی دس دنوں ذی کھیلے۔ خدا دا ذکر ای آدمی نولے امر کرے

زیندا لے۔

جب لگ جیوے ہری گزنی گاؤں دھن جو بنے ہے دن دس کارے
گورونانک کھنڈے ہن کہ جسے طرحاں اک کسبی دا پت اپنے باپ دے نہ ہون
نال کیرا ہو جاندا لے ایسے طرحاں آدمی دا دل وی خدا دے ذکر بناں ہولتے
پینا ہو جاندا لے۔

دیشا پتر پتا بنے پینا جیسے منے ہری نام بنا

بھگتاں نے بڑے سوئے پیراے دج لوکانی نولے متاں دیاں ہن۔ غریب داس
ادس مورکھ نولے جھڑا اپنی قدر نہیں جاندا ادس سہٹ نال تشبیہ دتی لے جیہدی کنڈ اُتے
مُنقہ لڈیا ہودے پر اوہ لکڑے کنڈے کھا کے گزارہ کرے۔ کبیر کھنڈے ہن بندیا! توں
اپنے نفس دے فریب دج آگیا ہوں جیویں شیش محل دج جا کے گتا بونتر جاندا لے تے
اپنی شکل دیکھ دیکھ کے ایدھر اودھر بھجدا لے، تے بھونکدا لے۔ فیر بندے دی غفلت دا
ذکر کہ دیاں ہو یاں کھنڈے ہن کہ توں ایسے جگ توں ایویں جاویں گا جیویں ماریا ہو یا
جواری اٹھ جاندا لے۔ ظالم نولے مخاطب کر کے اکھدے ہن کہ توں کسے اُتے رحم نہیں آویں
کیتا تیرے اُتے وی رحم نہیں کیتا جائے گا۔ تلمسی داس کھنڈا لے کہ زانیے کلامے خدا
واناں چننے دا کچھ فائدہ نہیں، کھیوں جے انہیرے کوٹھے دج ادھی راتیں دیوے دا ذکر
کیتا جائے تے چاننے نہیں ہو جاندا۔ سور داس نے کہیا لے کہ جیہڑیاں بندیاں نولے جیویں
دا بھید لہج جائے ادہ سب گھڑپ ہو جاندا ہن جیویں گنگا مٹھیانی کھا کے ادسا سواد
نہیں دس سکدا۔ دولم داس لکھدے ہن کہ گتے نولے نہایا جائے تے ادہ دچھا نہیں ہن
جاندا، ایسے طرحاں کمینہ آدمی اپنی کمینگی نولے نہیں چھڈ سکدا۔

مگر دھوٹے ہوئے نہ باہچا تجے نہ بیچ نیچائی
 مسلمان کے دے تصوف دا اک ٹڈھلا خیال ایہ ہے کہ جد خدا نے رُوحاں نوں پیدا کیتا
 تے اوہناں توں پھیا الست بسو یکمہ امیں تہا ڈار ب ہاں کہ نہیں اقالو بلی اوہناں
 جواب ونا " ہاں"۔ ایٹھوں رُوحاں تے رب دُخ عشق دا قول قرار ہو گیا، جنہوں نے سونے
 میثاق کھندے بنے۔ پر جدوں ایہ رُوحاں دنیا دُخ آوندیاں بنے اوہ اویں قول قرار نوں
 بھل جانڈیاں بنے۔ ایہو خیال بھگتاں دے کلام دُخ وی نظری آندا اے تے اوہناں دے نیامات
 آتے تصوف دے اثرات دا اک ثبوت اے۔ بھگت کبیر کھندے بنے :
 " ہنسنا اپنے دیں ول منہ موڑ

ایتھے آکے توں اپنی بدھی تے علم گنوا بیٹھا ایس
 ہننے وی جاگ پو، گرو دا آکھا منے تے اپنے اصل دیں نالے پیار کر
 ہنسنا! توں بھل گیا ایس کہ تیرا اصل دیں کبیر ایس
 توں خواہش دے پھندے دُخ پھس گیا ایس
 ایتھے آونے توں پہلاں توں کبیر دودہ کیتا سی تے ایتھے کبیر کر داپیا ایس
 لگانے دیں دُخ دکھے پیا کھانا ایس
 او کبیرا! او ہنسنا! او تھے اڈ جا تھے کوئی نوالے ہم نہیں لیندا۔
 کبیر تے خیر عالماں تے صوفیاں وی صحبت کیتی سی ایس میثاق دا ذکر دو جیاں بھگتاں
 وی کیتا اے۔ دیا بائی کھندی اے۔

ط : گتا
 ص : ایتھے رُوح مراد اے
 ص : مقام عیش میسر نہی شود بے رنج بلی بکرم بلا بستہ اند روز الست
 (حافظ شیرازی)

زور یہی دیوں جھے کینے کوئی قرار
بھگتی قبول ادی میں جگت میں ہے بہار

(ازل و نوح بندے نے کئی قرار کیتے سن، بھگتی دا قول دتا سی، چہڑا دنیا دتھ آ کے

بھوٹھ ثابت ہویا)

دکھ دا مضمون اکثر بھگتاں لے کلام دتھ بلدا اے۔ اوہ بدھ دی طرحاں دنیا نوں
دکھ دا گھرتے ہون نوں دکھ سمجھدے ہن۔ کوئی بندہ سکھی رہا ہی نہیں سکدا۔ کبیر
کہندے ہن۔

”کوئی بندہ سکھی نہیں، سب دکھی ہن

راجے، رعایا، غریب، امیر، کمین، مکھیا

سب لوگ دکھی ہن، کوئی بہتا کوئی تھوڑا

گھر ہستی دی دکھی اے، تیاگی دی دکھی اے، جوگی دی دکھی اے، جنگم

دی دکھی اے

تپسوی نوں دونا دکھ اے

مخلاں دی ہوسے تے آنا دے مارے ہن

ہیں سچ کہنا والے پر میری سدا کوئی نہیں۔“

یونانی ریت

تقدیم یونان توں دو نکرے ریتاں یادگار ہن :

(۱) عقلیت پسندی -

(۲) سہریت تے باطنیت -

عقلیت پسندی دی ریت طائیس توں شروع ہوئی تے دیموقریٹس، ابقورس،
مکریٹیس دے واسطے ناک ہاں، ویدروتے کارل مارکس تیکر آلیں۔ سہریت تے باطنیت
دی ریت دا آغاز فیثاغورس توں ہویا تے اوہ افلاطون تے فلاطینیوں دی راہیں سلا تراخ
تے ایوکن تیکر پئی۔ ارسطو تے کانٹ نے ایہناں دوہاں ذہن مفاہرت کرانے دا ترلا
ماریاوی۔ ایہھے ایسے یونانی سہریت تے باطنیت دا ویردا کران گے جنہاں دے اثرات
فارسی تے پنجالی دے صوفی شاعران تے بڑے ڈرنکھے ہوتے سن۔

یونانی ریومالا وٹح دیونیسس - رومی ایسے لوں بے کس کہندے سن۔ انکور تے
شراب دا دیوتا سی۔ ادسے دی پوجا دی اک لگر آرفی مت توں جنہوں پھریسے دی اک نیم
تاریخی شخصیت آئیڈیس نہیں رواج دتا سی کہندے ہن کہ آئیڈیس راگ رنگ راگنی سی۔
ادس نے اپنی اک نظم وٹن کہیا اے کہ ادس نے پاتال دی سیر دی کیتی سی۔ آرفی مت وٹن
سنا چکے لوں مندے سن، تے کہندے سن کہ دوت توں پھولے بندے دی رُوح اپنیاں
نیک یا بد عملان دے مطابق لوں بنم لیندی اے۔ ادہناں دا عقیدہ سی کہ بیونے دکھان
تے ایہ جگ بندے خانہ اے جس وٹن انسان دی رُوح آکے پھیر گئی اے۔ ادہ گوشت۔

نہیں سنے کھاندے تے تپ جب ڈبے رہندے سنے۔ کدی کدھار دیوہیں دے پجاری
 شراب پی کے گٹ ہو جاندا تے اوس دے لورے وٹج سمجھدے کہ دیوتا دیوہیں ادہناں دے
 اندر حلول کر گیا اے۔ اونہاں دا خیال سی کہ نشے وٹج آدمی اپنے آپ توں باہر ہو جاندا ہے۔
 میری علم تیک پج جاندا اے تے خدا ناں رل مل کے جنم چکر توں آزاد ہو جاندا اے جان بڑن
 لکھدے ہن کہ آرفی مت دایاں دے بہوں مارے خیال اوس زمانے دیاں ہندوواں نال
 بلدے جلدے ہن۔ پڑھ لکھے آرفی کہندے سنے کہ بندے دی روح مادے دی آلائش
 توں پاک ہو کے ایسے قابل ہو جاندا اے کہ اوہ دھیان یا مراقبے وٹج چلی جائے تے مادے
 دیاں بندتاں توں آزاد ہو کے جنم چکر توں خلاصی پاوے۔ یونانی سیریت تے باطنیت دا
 بانی فیثاغورس آرفی مت دا اک مصلح سی۔

فیثاغورس (۵۰۰ - ۶۲۲۰ ق م) نے آرنیاں دے دو عقیدے قبول کر لئے۔
 اک تے ایہہ کہ انسان دی روح موت توں کھپوں باقی رہندی اے، دوجا ایہہ کہ روح
 نیک یا بُرے عملاں دے کارن نواں جنم لیندی اے۔ فیثاغورس نے مصر، بابل تے
 ایران دی سیاحت دی کیتی سی تے اوتھے دیاں سوجھواناں کوں فیثاغورس نے پایا سی
 شہنشاہ ایران کبوجیہ منخامنشی نے اوس نوں قید کر لیا تے اپنے نال شام نوں لے گیا۔
 کبوجیہ دے مرنے توں کھپوں اوس نوں رہا کر دتا گیا تے اوہ بابل چلا گیا جتھے اوس نے

Enthusiasm : ۱

ایہہ معنی اے خدا دے اندر حلول کر جانا

Fecstasy : ۲

ایہہ معنی اے آپے توں باہر ہو جانا

Early Greek Philosophy : ۳

Mysticism : ۴

Esotericism : ۵

ریاضی تے جوتش دے علم سکھے۔ یونان واپس آکے اوس نے اک مجلس بنائی تے اک مدرسہ کھولیا جس دے وچ مردان تے عورتاں نوں اکٹھا پڑھاوندیسی۔ اوس دے طالب علم دو جماعتاں وچ وندے گئے :

(۱) ظاہریہ : جسہڑے صرف رسی رواجی علوم پڑھدے سن۔

(۲) باطنیہ : جنہاں نوں نیشا غورسے پردے نال کول بٹھا کے سہریت دی تعلیم دیندا سی۔

نیشا غورسے تے اوس دے پیرو جیم چکرنے قائل سن۔ اک دیہاڑے نیشا غورسے کدھرے

جا رہیا سی۔ اوس نے دیکھیا کہ اک بندہ اپنے سکتے نوں مارن لگ پاتے گتا پیر نال ٹوں ٹوں کرن لگ پیا۔ نیشا غورسے اوس بندے کول گیا تے اوس نوں آکھن لگا :

" او بھائی میاں ایسے گتے نوں نہ مار، ایسے دیاں چیکاں وچ مینوں اپنے اک مونے

ہوٹے بھن دی آواز آرہی ہے "

نیشا غورسے دے مت وچ بویا تے گوشت کھانا، سفید مرغے نوں مہو لانا، پوری روٹی نوں

تورے بنا چک مار کے کھانا، راتس دیوے دے چانے وچ آئینہ دیکھنا، بلدے آگ نوں لوہے

نال چھیرنا منع سی۔ نیشا غورسے دے مت وچ بابت جانے بڑٹ لکھدے ہن،

" نیشا غورسے دے خیال وچ ایسے کوں ایسے دنیا وچ پروسی ہاں، جسم

روح دے قبر لے، پر اسات نوں ایسے نوں آزاد ہونے لئی خود کشی نہیں کرنی

چاہیدی، کیوں جے ایسے غلام ہاں، ساڈا مالک زب اے جہدے حکم بناں اسانوسے

ایسے جگ وچوں رہائی نہیں مل سکدی۔ ایسے جگ وچ تہن قسم دے لوگ ہن

جسے طرحاں المپک کھیلاں وچ آدنے والے تہن دھراں وچ وندے جانے

ہن۔ سب توں مہیٹھلا طبقہ دکانداراں دا ہے۔ ایہناں توں اپر اوہ ہن

جہڑے کھیلاں وچ حصہ لیندے ہن تے سب توں اچا طبقہ تماشا دیکھنے
والیاں دا ہے۔ نفس توں پاک کرنے دا طریقہ ایہ ہے کہ آدمی علم حاصل کرے تے
اپنا سارا جیون ایسے گل لئی وقف کر دیوے کیوں جے اک فلسفی ای عم چکر
توں آزاد ہو سکدا اے۔“

فیثاغورس دے پیر و روح توں بدن دی قید و چوں آزاد کران لئی فلسفہ پڑھدے سن۔
اونہاں نے موسیقی، ریاضی تے جوتش دے علوم توں بڑا نکھاریا تے نالے فیثاغورس دے اعداد
دے نظریے توں فروغ دتا۔ فیثاغورس راگ دیاں سرائے وچ اوہو ترتیب تے سوچ تلاشے کروا
کے جہڑا اعداد وچ پایا جاندا اے۔ اوس نے کہیا کہ عدد سارے وجود دی اصل اے تے کائنات
وچ جہڑا تناسب نظری آؤندا اے اوہ وی اعداد نال ای اے کیوں جے اعداد ای ہر شے
دی بنیاد ہن تے صد جہڑی طاقت تے جفت اعداد وچ موجود اے اوہ ای اشیا دا جوہر
اے۔ ایسے صد تے توانق نالے نچر وجود وچ آئی اے۔ اوسدا دعویٰ سی کہ محبت، دوستی، عدل
نیکی تے تندرستی دی تہہ وچ دی اعداد دا تناسب موجود اے۔ ۸ دا عدد محبت تے دوستی
دی علامت اے تے ۱۰ دا عدد کامل اے۔ طاقت اعداد سد ہوندے ہن تے جفت نحرے
ہن۔ فیثاغورس دے پیر و کہندے سن کہ کائنات دے توانق تے راگ دیاں سرائے دے توانق
دی اصل اگوا اے۔ ساڈے زمانے وچ آنے شٹان نے دی کہیا اے کہ راگ دے توانق
دی روشنی وچ اوس نے کائنات دے توانق دا کھونٹ کڈیا سی۔ فیثاغورس نے سب
توں پہلاں زمینے نوں سیارہ کہیا۔ ارسطو نے اوس دے ایسے خیالے نوں رد کر دتا۔

۱ : فلسفہ دی ترکیب فیثاغورس نے وضع کیتی سی، ایسے دا معنی "دانش دی محبت"

۲ : Harmony

۳ : Contradiction

پر افسردہ دہی تحقیق توں پھوپھو نیشا غور سے واقعات ان دست ثابت ہو یا۔
 نیشا غور نے ریاضی توں مرتب کیا۔ اوسے دہی ریاضیاتی فکر واسطے توں ڈوٹھھاڈر
 افلاطون تے اوسے توں پھوپھو آونے والے عقلیت پسنداں تے مناسبت پسنداں آتے ہو یا تے
 ایسے طرحان فلسفے واسمندھ شروع توں ریاضیات مال پکا پٹیا ہو گیا۔ برٹنڈرسل کہندے ہن
 کہ ریاضی دہی منہ آتے ایہ گل فرض کر لئی گئی ہے فکر واسطے توں ہر تہ لے احیات بدلے
 رہندیاں ہن پر فکری صداقتاں پکیاں پٹیاں ہندیاں ہن تے ایہاں دہی
 ریاضیاتی صداقتاں واپکت ملدے۔ ایہ عقیدہ ہے کائنات دہی کجھ آزلے ابدی صداقتاں ہندیاں
 پھڑیاں حیات توں بالاتر ہن ریاضی دہی راہیں فلسفے وچ آیا ہے۔ نیشا غور نے آکھیا کہ ایہ
 حقیقی ہن آزلے ابدی ہن۔ بعد توں افلاطون نے ایہاں اعداد توں امثال و مال و ما تے
 ایہ دعویٰ کیا کہ امثال آزلے ابدی ہن تے ایہاں آزلے حیات دہی نہیں عقل دہی ریاضی
 ہو سدی لے۔ ایہ خیال افلاطون توں لے کے ہیکل تک مناسبت پسندی واسطے خیال
 لے۔ برٹنڈرسل ٹھیک ای کہندے ہن کہ افلاطونیت نیشا غور سے دہی ای بدلے ہوئی
 صورت لے لے

وحدت وجود یا ہم دوست و فلسفہ نیشا غور سے دے اک پر پارمی ناندیس نے پیشے کیا
 ہے۔ پارمی ناندیس ایلیا دہی ریاست و اوسنیک ہے۔ ایسے لئی اوسدے فلسفے توں ایہاں
 کہندے ہن۔ ایہو فلسفہ بن وچ تصوف دے نظریے وحدت وجود دہی شکل و شہانہ
 خیال شروع توں سوچھواناں توں پریشانے کیر ریاضی کہ کائنات و اسٹھلا اسلے کہے لے

A History of Western Philosophy

Sensation : ط

Thought : ط

Ideas : ر

نے اکیسا پائی ہے، ہیر تقابلیت سے کہا نہیں آگ ہے۔ ایسی دکھیں و اذیاں سے کہ کائنات
 چارغدا ہو، آگ مٹے تے پانی توں نہیں ہے۔ دنیا قریط سے و دعویٰ سے کہ ایم کائنات
 دی اصل ہے۔ پارمی نامدیس نے اکیسا کہ کائنات و امد صلا اصول وجودات ^{حدا} ہیرا واحد حقیقت
 ہے۔ ایسے وجود یا واحد حقیقت توں ایسے عقلم تے فکر مال ایسے جان سکدے ہاں۔ حواس دا
 عالم کثرت و عالم ہے، گوڑا ہے، دکھا دا ہے، غیر حقیقی ہے، وہم ہے۔ ایاطی فلسفہ پہلی
 اعزیت ہے جسے و مطلب ایہ ہے کہ ایسے شرح کائنات توں اک اصل اصول نام
 بھننے و تیرا کہ آیا ہے۔ پارمی نامدیس دی حمایت کردیاں ہویاں زینو ایاطی نے کیا
 کہندا تے کائنات اکو کچھ ہے۔ ایہہ نینہہ سی جسے اتے بعد وشن آونے والیاں وجود
 دویاں نے وحدت الوجود دی شاندار عمارت اُساری کی۔ ارسطو نے ایاطی فلسفیاں دا ایہ
 نظریہ قبول کر لیا کہ کوئی شے عدم و چوں پیدا نہیں ہو سکدی، ایسے لئی کائنات توں خلق نہیں
 کیتا گیا، ایہہ ازل توں موجود ہے تے ابد تک باقی رہوے گی۔

پارمی نامدیس دی دلیل ایہہ سی کہ جس شے اتے فکر نہ کیتی جا سکے اوہ موجود نہیں
 ہو سکدی تے جہڑی شے موجود نہ ہووے اوسے اتے فکر نہیں کیتی جا سکدی، ایسے لئی فکر
 تے وجود اکو کچھ ہے، اوہ کہندا ہے کہ وجود حقیقی اک تے ایسے شرح کوئی حرکت یا تبدیلی نہیں ہو
 سکدی۔ کائنات وشن جہڑی تبدیلی یا حرکت سانوں نظری آوندی ہے اوہ ساڈیاں نظراں دا
 فریب ہے۔ زینو ایاطی نے پارمی نامدیس دی تائید کردیاں ہویاں حرکت و خلاف اپنے
 مشہور دلیل ایہہ دتی کہ ازان ویلے تیرا اک ای وقت دو تھاں تے موجود نہیں ہو سکدا، اک

Being : لا

Monism : ط

Nothingness : ص

خاص وقت وُجوح کدھرے نہ کدھرے ٹھہرایا سویا ہوگی۔ ایتھوں بٹا ایہہ نظیا کہ اوہ شروع توں لے کے اخیر تک ساکنے ہووے گا۔ ایسے ہی حرکت یا تبدیلی ممکنے جے نہیں ہو سکی۔

افلاطون نے فکر وُجوح عقلیت تے سمیت دیاں دونوں ریتاں موجود سن۔ اوسوں مشابہت ظاہر تے باطن نے وقت اتے قائم اے۔ ایہہ تفریق فیثا غوریاں تے ایاطیاں کولوں لئی گئی اے۔ دیدانت وُجوح ایہہ تفریق حقیقی برہمن تے غیر حقیقی یا ا وُجوح نظری آندی اے۔

پچی گل تے ایہہ ہے کہ دنیا جہان دیاں توں دے تصوف تے عرفان وُجوح ظاہر تے باطن دا ایہہ فرق موجود اے۔ دیدانتی، اشراقی تے صوفی شروع توں ایسے گل دے قائل رہے ہن کہ ظاہری عالم توں الگ اک ایہا عالم دی موجود اے جس تے یک عقل تے حواس دی رسائی نہیں ہو سکی تے جہڑا کشف، اشراق یا باطن دیاں اکھیاں روشن ہون توں مگردوں اسے نظری آسکا اے۔ ایسے پاروں سائنس تے تصوف وُجوح بھندی چلی رہی اے۔ سائنسدان کہندے ہن کہ حقیقی عالم ادبہ اے جہڑا شاید تے تجربے نال معلوم ہوندا اے۔ صوفی آکھدے ہن کہ ظاہری عالم گور اے۔ حقیقی عالم ادبوں نظری آوندا اے جس تے تپ تیاگ نال اپنے باطن توں روشن تے پاک کر لیا ہووے۔ دو جہاں نفعال وُجوح دیدانت، اشراق تے تصوف دے مطالبے پنج حواس توں الگ دی کوفے اجیے وجدانی قوت موجود اے۔ سچائی حقیقی عالم تیک سچ بانڈی اے۔

افلاطون نے ۴۲۷ ق م وُجوح بمیا۔ اوہ ایتھوں دے اک امیر گھرانے دا پندتر ہی تے اوسے دا اصل نال ارسطو کھیسے۔ ہوانی وُجوح اوسوں پہلوانی دا شوق ہے۔ بڑا دوسرا

Observation ۱ ۱

Experience ۱ ۲

Intuition ۱ ۳

گڈھیالائے سترائٹرا جوانی سی۔ اوس دے موڈھے بڑے چوڑے نے ایس لئی اوس دانانے پلاٹو پے گیا جسے وامعنی اے چوڑیاں موڈھیاں دالا۔ رچی راجی علوم گھر ڈیج ای پڑھے تے نظام لکھنے تک پیا۔ اک دیہاڑے اوس دے ملاقات سقراط مال ہوئی۔ اوہ سقراط دی درویشی تے کبھی باتوں ایسا متاثر ہویا کہ سارے مشغلے چھڈ چھڈا کے سقراط دے حلقے وچ شامل ہو گیا۔ اپنے اک مکالمے وچ افلاطون کہندا اے کہ خدا دالکھ لکھ شکر اے جنہیں مینوں سقراط دے زمانے وچ پیدا کیتا اے افلاطون دس ورے اپنے استاد کول حاضری دیندا رہیا۔ سقراط نوں زہر دے شہید کر دتا گیا تے افلاطون نموجھان ہو کے دو جیاں ملکاں دی یاست نوں نکل گیا۔ اوہ بارہ ورے مصر سفلیہ تے اطالیہ وچ بھوندا پھریا۔ ۳۸۶ ق م وچ اتھنز واپس آیا تے اک باغ وچ جس نوں اکیڈمی کہندے سن اپنا مدرسہ کھول دتا۔ اپنی موت تیکر اوہ ایسے باغ وچ درس دیندا رہیا۔ اوہنے ساری عمر دیاہ نہیں کیتا تے اپنا سارا جیون پڑھنے پڑھانے لئی وقف کر دتا۔ اوہ دیاں مکالمیاں وچوں جمہوریہ، قوانین، ضیافت، نجومیاس، اپالوجی، فیدو، طیلاس، فیدرس تے کیرٹولیس بہو ملے ہن۔ اک مکالمے وچ اوس نے اک مثالی ریاست داتصور دی پیشے کیتا اے جسے وچ اشتالی معاشرے دی پہلی جھلک نظر آندی اے۔

افلاطون اپنے مثالی دے نظریے لئی مشہور ہویا۔ اوہوں مثالییت اک پیدا منطقی نظام اے۔ اوستوں اشراق دی ریت دی یادگار اے جس نوں افلاطونیت یا اشراقیت دی کہا باندا اے۔ اسیں ایسے اشراقیت دا دیروا کراں گے پر اسے نوں سمجھنے لئی دی اوسدی مثالییت نوں سامنے رکھنا ضروری اے۔ افلاطون دے امثال آزلے تے ابدی ہن، غیر مخلوق ہن

Utopia : ۱۷

Platonism : ۱۸

Ideas : ۱۹

اوہ مادی عالم دیاتے تبدیلیاں توں متاثر نہیں ہوندے۔ مادی عالم دیاتے بنیاں چیزاں ہن اوہ سب ایہناں امثال دے ساتے ہن۔ اوہ نام مواد اے جس اتے امثال دی چھاپ لگدی رہندی اے، تے ایس جگہ دیاتے چیزاں بنیاں ہن۔ افلاطون کہندا اے کہ حقیقی عالم ادبے ازلیں امثال دا عالم اے جسے نوں عقل ائی جان سکدی اے جسے ظاہری عالم دا علم مانوں جو اس نال ہوندا اے اوہ غیر حقیقی اے نظر دا دھوکھا اے۔ افلاطون دی عقلیت دے نال اوہیاں مکالمیاں وچ ایسے خیال دی بلدے ہن جیہڑے فیثاغورس تے اوسے دیاں بانکیاں کولوں اخذ کیتے گئے ہن۔ افلاطون سنا چکر دا وی قائل اے تے کہندا اے کہ نیک بندے دے روح موت توں پھولے اپنے اصل دیں نوں چلی جاندی اے۔ ہر روح دو جاتم لیندیاں ہن مثلاً بے پرواہ آدمی پھٹی بنے کے اٹھن گئے تے نوں مورکھ مچیاں بن جانے لگے۔ افلاطون کہندا اے کہ ہر بندے وچ دو روحاں ہوندیاں ہن؛ اک فانی وچی غیر فانی۔ غیر فانی روح نوں خدا نے پیدا کیتا اے تے فانی کھے دیوتا دی تخلیق اے۔ فانی روح لذت تے شہوت دے ریا ہوندی اے تے غیر فانی روح نفس دے خواہشات نوں مٹا دیندی اے۔ غیر فانی روح سر وچ رہندی اے تے فانی سینے وچ ہندی اے۔ روح دی ایہ تقسیم بعد وچ ارسطو دے راہیے مسلماناں دی سوج وچ وی دھاگنی سی۔ اگے جا کے ایسے ایسے گل دے تفصیل بیان کراں گے۔

افلاطون کہندا اے کہ صرف فلسفی ایسے امثال دے حقیقی عالم دی اصل نوں پاسکدے ہن۔ نام بندیاں دی نظر مادی یا ظاہری عالم وچ ایسے کھجھ کے رہ جاندی اے جتھیں تے تھیں ظاہر تے باطن دا فرق اوس نے اپنی غار دی مشہور تشیل وچ ٹھہرا کے دیا اے۔ اوہ کہندا اے کہ عام لوک ایہناں قیدیاں دی طرحاں ہن جنہاں نوں کھسے غار وچ جکڑ کے بہاوتا جاے۔ اوہ ایوں جکڑے ہوئے ہوں کہ اوہ صرف سامنے ایسے دیکھ سکے جنہاں دی نظر ایدھر او دھر نہ جائے۔ ایہناں قیدیاں دی کجڑ مگر اک دا بجا ہر طرف رسیاں تے لٹنے مار دی کدھل

ایمان تے کندہ ذہن و چکاری تمناں خالی لے۔ اوہناں دے مگر جیڑوں اک بلے رہی اے ایسے لے
 پارو اے اوہ اپن تے اچے کنڈوں مگر ٹرن دایاں دے عرف پرچھانویں ای سامنی کندہ اتے تک
 کندہ لے بنے تے اوہناں دے حقیقت توں بے خبر بندے بنے۔ بعد دیاں سوئیاں دا ایہ خیال کہ
 مادی یا ظاہریں عالم غیر حقیقی اے ایسے لئی مندا اے تے روح جسم دے بندوں خانے ڈج پھس گئی
 اے جس توں خلائی پانے لئی ریاضت تے مراقبہ ضروری اے۔ افلاطون توں اوی اندکیتا گیا اے۔
 افلاطون دے باطنیت^ط، روح دے بقا، سنسار چکر، ظاہر باطن دا فرق تے ریاضی ڈج دلچسپی
 نشا نور دے دینے اے تے ایہ خیال کہ مادی عالم حواس دا فریب اے پارے ناہیست
 توں بیا گیا اے۔ افلاطون توں اشراقیاں تے سوئیاں دا آگو سمجھیا جاتا اے، کیوں
 جے اوس دا

۱۱) ایہ خیال اشراق، تصوف تے عرفان دا مڈھلا تصور بن گیا سی کہ مادی دنیا غیر حقیقی اے
 تے حقیقی عالم دا محض عکس اے۔ ایسے دنیا توں عکس تے بدن توں روح دا بندوں خانہ
 بچھ ایاباٹے تے بندے دے عمل دے قوت^ط ٹھنبر کے رہ جاندا اے تے اوہ سانج دے
 اسلاج کرنے دے بانی شگھے لگ کے روح توں مادے دے قید توں چھڑانے دے آہر
 لگا رہندا اے

۱۲) سوئیاں نے حسن مطلق تے عشق حقیقی دے تصور دے افلاطون کولوں لے لے سنے! افلاطون
 اپنے اک مشہور مکالمے میوزیم ڈن عشق توں ایساں اکھدے، اسے دا سمبندہ شروع توں
 حسن مطلق^ط نال پلا آریا اے، بد کوئی بندہ ایس جگ ڈج کے سرہے بندے توں دیکھدا

Esotericism : ط
 ہر ظاہر دا اک باطن اے جیڑوی ادس دے

اصل پچھ اے۔

Absolute Beauty : ط
 Pros ۱

اے اس سے دی روح ذن سے مطلق دی یاد نویں سرے توں اگھڑ آوندی اے جسے اسیا اوت
 سوئے بندے نے کھڑے اتے پے رہیا اے ۔

(۳) افلاطون دی ذات احد کائنات توں دکھ اے۔ کائنات دا نظام چلانے لئی کچھ روحاں
 ہن جہڑیاں ذات احد تے مادی کائنات وچ واسطے واکم دیندیاں ہن۔ لوگس
 ایہناں روحاں دا آگو اے۔ لوگس ذات احد دی سچلی اے جسے دیوں کائنات
 یوں نکلی اے جو یوں سوزج دیوں شعاعواں پھڈیاں ہن۔ اشراق یا باطن دی
 روشنی مال ذات احد دی معرفت حاصل ہو سکدی اے۔ عقل اوتے یک نہیں پج سکدی
 ایسے تصور نوں بعد وچ فلاطینوس نے نو فلاطونیت دی شکل وچ پیشے کیتا سی۔ لوگس
 دا خیال سینے بنے مشہور حلاج تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی نے ہو ہوتے حقیقت
 الحقائق دا روپ بدل کے تصوف وچ شامل ہو یا سی ۔

رواقیت

یونان نے زوال مگروں رومیوں نے عروج دا زمانہ آیا تے رواقیت نے فلسفے دی
 اشاعت ہوئی۔ ایسے فلسفے دا بانی زینو قبرصی دا وینیک فونقی نسل دا بندہ سی جہڑا اک
 رنگ برنگے چھٹے ہیٹھ بہرہ کے درس دیندای ایس لئی اودے فلسفے نوں رواقیت آکھن لگ
 پئے۔ اودوں ماننا کرن والیاں وچ ایک سٹوئس، قیصر مارکس آریلیس تے سنیکا مشہور ہن

ط : One

ط : Trascendent

ط : Logos

ط : Emanation

ط : چھٹے نوں Stoa کہندے ہن جسے توں ایسے فلسفے دا نال

Stoicism پے گیا۔

انسان نے فلسفے و اصول اصول ایہ ہے کہ کوئی غیر مادی شے موجود نہیں ہو سکتی تے علم صرف جسمانی حیات تے واسطے نال ہی حاصل ہو سکا اے۔ ایسے مادیت اتے انسان وحدت وجود واپسوند لایا تے کہیا کہ خدا ایسے کائنات دی روح اے جس دا مڈھ اگ اے تے اوہ کائنات ورتا ہی رہی رہی ہوئی اے۔ ایسے طرح انسان دی روح دی اگ اے، بیہوشی اوہیے بدنے ورتا و ساکتی اے۔ اوہ روتوں عقل مطلق دی کہندے سنے، پر روح دی طرح عقل نون دی مادی بھندے سنے۔ انسان دی تسلیم ایہی ہے کہ کائنات ورتا تے تے تناسب پایا جاندا اے تے کائنات دی ہر شے سبب سبب دی زنجیر ورتا جکڑی ہوئی اے ایسے ہی بندہ سراسر مجبور اے۔ اپنے وحدت وجود و عقیدے نون ثابت کرن لئی اوہ قدیم فلسفیاں دی طرح ایہا دلیل دیندے سنے کہ کوئی شے عدم نون وجود ورتا نہیں آسکتی ایسے لئی کائنات نون کے شخصی خدا نے تخلیق نہیں کیتا سکوں کائنات نون ہی خدا منشا پوی۔

رواقیسنے نے کائنات نون خدا کہیا۔ مگروں آون والے صرفی دی انسان دی طرح کائنات یا وجود مطلق نون خدا آکھن لگ پئے۔ ایہ خیال رواجی مذہب تے ایسے عقیدے تے خلاف ہی کہ خدا نے اپنی قدرت نون کائنات نون عدم وچوں پیدا کیتا ہی۔ ایسے لئی شوہیا نون نے کہیا اے کہ وحدت وجود ثنائیہ قسم دا الحاد اے کیوں جے ایسے نون شخصی خدا تے وجود و الکار لازم آوندا اے۔ رواجی فلسفی ضبط نفس نون ضروری جانندے سن تے کہندے سن کہ آدمی اپنے جذبات نون عقل تے قابو ورتا تے اے ہی انسان بن سکدا اے۔ جیہڑا بندہ جذبات تے شہوات دا غلام ہووے اوہ انسان نہیں ہوندا سکوں ڈنگر ہوندا اے۔ زینو ماگس آریلیس تے ایک ٹیسے آپول

ط : Harmony

ط : Cause and Effect

ط : Absolute Being

دی اخلاق سے چوڑے نمونے سنے۔

یونان دی سہری تے اشرافی ریت دا آخری دؤر اتر جان فلاطینوس ۲۰۴ء مصر دے اک شہر
 بکو پالنے وچ جمیا سی۔ اوس نے سکندریہ جا کے اونیس سکاس کولوں فلسفہ پڑھیا۔ بعض پڑچولے
 کرن والے کشدے ہن کہ نون فلاطینیت دا جیہڑا فلسفہ فلاطینوس دے مال منسوب کیتا جاندا اے۔
 اوس نون دراصل اونیس سکاس نے ای پیش کیتا سی۔ اونیس سکاس عیسائی مذہب دا
 مخالف سی تے عیسائیت دے خلاف تقریراں کر دا رہندا سی۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں عیسائیت
 دی اشاعت زور و زور ہو رہی سی تے یونان دے فلسفی اسے لگے ٹوکا لاؤن دا ترلا مار رہے
 سن۔ سکندریہ وچ فلاطینوس نون ہندوستان دیاں لوکاں مال دی ملنے دا موقع ملیا سی۔ ایہہ
 ہندوستانی بودھ سن جیڑے تجارت دے مال مال بدھ مت دا پرچار دی کر رہندے سن۔
 ایہناں بودھاں نے سکندریہ وچ اپنی اک الگ بستی دساں ہوئی سی۔ اوہناں مال مل کے فلاطینوس
 دے دل وچ ہندوستان تے ایران دی سیاحت دا شوق پیدا ہويا۔ اوہ ایہناں ملکاں وچ
 جا کے اوتھے دیاں دایاں کولوں فیض لینا چاہندا سی۔ قیصر روم گاردیاں نے ایران اتے چڑھائی
 کیتی تے فلاطینوس دی اوس دی فوج وچ بھرتی ہو گیا کہ ایس بہانے ایران تے ہندوستان
 جاؤن دا موقع مل جائی۔ قیصر حسب اسی قتل ہو گیا تے فلاطینوس انطاکیہ چلا گیا۔ کچھ دنوں بعد
 اوہ روم آ گیا تے اوتھے اپنا مدرسہ کھول دتا۔ فلاطینوس بڑا بیبا آدمی سی۔ اوہ دیاں مٹھیاں تے سوتھ
 بوجھ دایاں گلاں سنی لئی لوکیں اوس تے ڈوٹھ ڈوٹھ پندے سن۔ اوہ اکلا پے نیوں پسند کر دا سی
 مراتبے وچ ڈبیا رہندا سی۔ دولت تے شہرت توں دورندا سی۔ اوہ دیاں بالکیاں وچوں
 امیلاوس، فروریوس تے اسٹوکیس مشہور ہوئے سن۔ فلاطینوس دے علم دا چرچا ہویا تے قیصر روم
 گیلیس تے اوسدی ملکہ سلوینیا دی اوہ دیاں عیقت مندوں وچ شامل ہو گئے۔ فلاطینوس دی
 خواہش سی کہ اوہ اک شہر افلاطون آباد دے نال آباد کرے جتھے پڑھے لکھے سوجھوانے مل
 نجل کے رہنے ہن۔ قیصر تے اوسدی ملکہ نے ایہہ شہر آباد کران دا حتمی کیتا پر فلاطینوس دی موت

دے کارنے ایہہ منسوب ہوسوائے ایہ رہ گیا۔

فروریس نے اپنے استاد فلاطینوس دے ۵۴ رسالے پچھہ دیاں جلدان شرح جہاں نوں اینڈز
 (سنطی معنے سن نوں) کہندے سن اکٹھے کیتے۔ ۹ دے مدد نوں نیشا خوردے مبارک جحدے سن۔
 ایسے ئی ۹ جلدان ترتیب دتیاں گئیاں سن۔ ایہاں رسالیاں شرح فلاطینوس نے روح تے
 اوسدی بتاتے کھل کے بحث کیتی اے۔ ایہاں رسالیاں دے بعض مقامات بقول بڑیرنڈرسل
 ایسے آتے ہن کہ اوہناں دی مثال صرف دانتے دی فردوس شرح ایہی بلدی اے۔ فلاطینوس
 دی موت توں پچھوں فروریس نے درس واسلسلہ جاری رکھیاتے اپنے استاد دی تعلیم نوں
 پھیلایا ایہ نہیں سکوں اوس شرح داوہادی کیتا۔ فروریس نے افلاطون تے ارسطو دے
 نظریات دی سانجھ آتے زور دتاسی۔

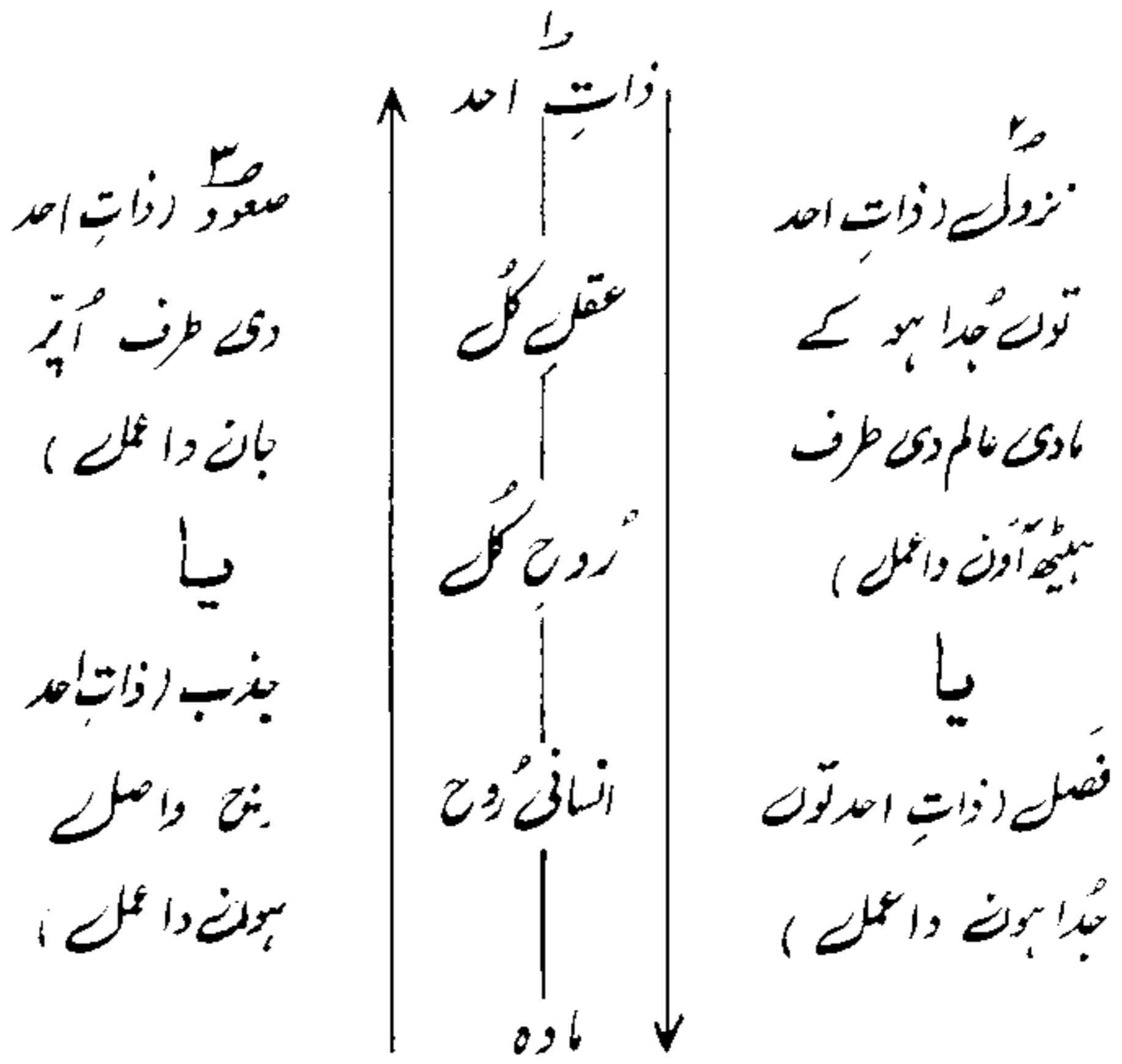
فلاطینوس دے فلسفے نوں نو اشراقیت یا نوافلاطونیت کہندے ہن کیوں جے اوس
 نے افلاطون دے اشراقی عقائد نوں نویں بہرہ ترتیب دے کے اپنے فلسفے دا مڈھ بنھیا سی۔
 اوسدا تجلی دا خیال وی افلاطون توں اخذ کیتا گیا اے۔ افلاطون نے اکھیاں کہ ذات احد
 یا خدا کائنات توں دکھ اے، نظام کائنات نوں چاکو کھن لئی کجھ روحاں ذات احد تے کائنات
 شرح رابطے دا کم دیندیاں ہن۔ لگے ایہاں روحاں دا آگو اے۔ عقل دی رسائی ذات احد
 تیکر نہیں ہوسکدی صرف باطن دی روشنی یا اشراق نال ایہ ذات احد دی معرفت حاصل
 کیتی جاسکدی اے۔ فلاطینوس نے ایہہ نہیں دسیا کہ جد ذات احد کائنات توں دکھ اے تے
 کائنات اوس دچوں کیوں نکلی سی۔ ویدانت دی طرحاں اوسہوی ایسے گل دا دیوا کرن لئی
 شاعرانہ تمثیلاں کولوں کم لئیدا اے تے کہندا اے کہ کائنات ذات احد دچوں ایوں نکلی اے

جیوں کڑھی دچوں جالا یا کوزچ پن وچوں شتاواں نکلدایں بنے۔

افلاطون نے دانشوں فلاطینیوں لئی دئی انسان دے جیوں را مقصد ایہہ ہے کہ اوہ ایسے
مادی دنیا یا سواس دئی دنیا توں بے تعلق ہو کے اپنی رُوح نوں بدن تے حواس دئی
قید توں آزاد کرا لوسے۔ ایسے عمل نوں اوہ پاک کرن دا عمل کہندا اے۔ ایہہ گل بعد دشن
سوئیاں نے تصنیف باطن تے تزکیہ نفس دے نال تے اپنائی سی۔ اوسدے خیال دے
مطابق رُوح نوں مادے دے بندی نمانے توں خلاصی دوان لئی مراقبہ ضروری اے۔
مراقبہ دئی حالت دشن بندے دئی رُوح مادی عالم توں بلند تر ہو کے ذات احد دشن کھپ
بانڈی اے۔ فلاطینیوں نے دعویٰ کیا سی کہ اوسنوں مراقبہ دئی حالت دشن کئی واری ذات احد
نال داخل ہونے دا تجربہ ہو یا سی۔ فلاطینیوں دے بجلی دے نظریے نوں نو اشراقیت دا مڈھلا
خیال سمجھیا جا سکدا اے۔ اوہ کہندا اے کہ عقل، رُوح، انسان دئی رُوح تے مادہ درجہ بدرجہ
ذات احد وچوں نکلے ہن۔ انسان دئی رُوح مادے دئی قید وچوں آزاد ہو جانے تے اوہ
دوبارہ اپنے اصل دئی طرف پرواز کر جانڈی اے تے اوس دشن کھپ بانڈی اے۔ ایہہ
گل سمجھنے لئی اگلے صفحے تے دتی ہونی جدول نوں چت دھر لینا چاہیدا اے۔

Katharsis : ط

Contemplation : ط

مسلمان دنیاں ایسے نظریے توں نزول و صعود (ہیٹھ آونا تے اُپر جاونا) یا فصل و جذب (جدا ہونا تے واصل ہو جانا) کہیا تے قبول کر کے ایسے نوں روح دتا۔

تجلی دے ایسے نظریے دی تشریح کر دیاں ہویاں فلاطینوس نے سورج دی مثال دتی۔

اے۔ اوہ کہندے کہ ذاتِ احد سورج دی طرح اے۔ اوسے چوں عقل تے روح دا بہاؤ اِنج ہوندا اے جیوں سورج وچوں شعاعاں چھلک پندیاں ہن۔ مادہ اوہ انہیرا لے جسے تیک ایہہ شعاعاں نہیں پچ سکدیاں

بده مت تے دیدانت دی طرح فلاطینوس دا اخلاق دی منفی لے اوہ مادے نوں برائی دی جڑ اکھدے ہن۔ مادہ برائی لے ایسے مادی عالم دی برائی دا گڑھ لے، ضروری لے کہ روح نوں ایسے مادی عالم توں خلاصی دوا کے تے ادسوں مادے دی آلاش توں پاک کر کے

دوبارہ ذاتِ احدِ وُجحِ غرقے کر دیا جاوے۔ ادبے خیال دے مطابق ترکِ تیگ سب توں اچھے
نیکی اے۔

کچھ سوجھواناں دا خیال لے کہ فلاطینوس اُنشداں تے بدھمت توں متاثر ہو یا سی۔ بی، ٹی، گریٹ
لکھدے ہن۔

” سکندریہ وُجحِ بودھاں دا اک پورا محلہ آباد سی، ایہہ لوک ہندوستان توں پرچار
کرن لئی آئے سن۔ فلاطینوس دے افکار اتے بدھمت دا اثر ہو یا سی۔ فلاطینوس
ہندی فلسفے دا تیداخی سی تے چاہندا سی کہ ہندوستان جا کے ودواناں نال گل بات
کرے پر اوس دی ایہہ خواہش پوری نہ ہو سکی۔“

ایہدے وُجحِ کوئی شک نہیں کہ نو فلاطونیت، ویدانت، تے بدھمت وُجحِ کچھ خیالاں
دی سانجھ پائی جاندی لے۔ فلاطینوس لکھدے ہن۔

” بیہرٹیاں روحاں مادے دی قید توں آزاد ہو کے پاک ہو جاندیاں ہن،

اوسناں دا سمندھ جسم نال مک جاند اے تے جسم دے بندھی خانے توں خلاصی
پاکے اوہ اصل حقیقت تے وجود وُجحِ جذب ہو جاندیاں ہن۔“

اُنشداں دا کھلا خیال وی ایہو ہے کہ جو آتما تے ایسے مادی دُنیا دے مایا ہونے دا راز
کھل جائے تے اوہ برہمن (وجودِ حقیقی) وُجحِ جذب ہو جاندی لے۔

فلاطینوس دیاں رسالیاں وُجحِ تناخ دا ذکر وی آیا لے۔ اوہ ایہہ وی کہند اے کہ اصل
حقیقت تیک عقل دی رسائی نہیں ہو سدی تے دھیان یا مراقبے دی حالت وُجحِ ای بندھے
دی رُوح مادی عالم توں بالاتر ہو کے اوسے دانشور حاصل کر سکی لے۔ ایسے دے باوجود قطعی طور

تے ایہ گل نہیں کہی با مازوں کہ فلاطینوس نے اپنا فلسفہ بدھ مت یا زیدانت توں لیا سی۔ ایسے
 نیشا پورس، پارسی نامدیس نے افلاطون دے بار گل کر دیاں ہویاں لکھ پئے ہاں کہ سنا مار پلہ
 ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق تے مادی عالم دے فریب نظر ہونے دے خیال مدھ قدیم توں
 یونانی فلسفیاں توں معلوم سن۔ ہیرودوٹس اپنی تاریخ وچ کہندا اے کہ سنا مار پلہ یونانیوں نے
 مسریاں کوں اخذ کیتا سی۔ ایسے گل دی کوئی تاریخی شہادت نہیں بلدی کہ قدیم یونانی فلسفیاں تک
 ایشداس یا بدھ مت دی تعلیم چنگ گئی سی۔ اصل گل ایہ ہے کہ ساریاں توں دے سوجھوانے اگو جیسے
 مسائل تے کم و بیش اگو طرحاں سوچدے آرہے سن ایسے لئی مدھلے علمی تے عرفانی خیالات وچ مشابہت
 دا نظریہ آؤنا کوئی اچوج گل نہیں سمجھی جا سکدی۔ ممکن اے فلاطینوس توں بودھاں نال ملے کے
 ادھنساں دے تے اپنے خیال اگو جیسے لگے ہونے تے ادھنوں ایسے گل دی تانگھ پیدا ہوئی ہووے کہ
 اوہ ہندوستان جا کے ایہناں دی پکھ پچول کرے۔

نو اشراقیت دے اثرات عیسائیاں تے مسلماناں دی فکر اتے بڑے گوتھے تے ننگھے ہونے
 سن۔ دلی آرگٹائن فلاطینوس دا بڑا مداح سی تے کہندا سی کہ فلاطینوس وچ افلاطون دی روح
 نے نواں سہم لیا سی۔ اوہ افلاطون توں فلسفیاں دا مسیح اکھدا سی۔ ادھن خیال سی کہ جے فلاطینوس دے
 فلسفے وچ تھوڑی جہی تبدیلی کردتی جائے تے ادھ عیسائی مذہب بن جائی۔ ایسے لئی اڈرمان
 نے نو فلاطونیت دا ذکر مسیحی عالم کلام دے سلسلے وچ کیتا اے۔ سٹیس اوسے نال اتفاق نہیں کردا
 تے کہندا اے کہ عیسائیت تے نو فلاطونیت وچ بڑھلا اختلاف اے، کیوں جے فلاطینوس شخصی خدا
 دا منکر اے۔ دلی کلیمنٹ دی نو فلاطونیت دا بڑا شیدائی سی۔ اوسے نے اسے فلسفے تے عیسائی
 مذہب وچ مطابقت پیدا کرنے دا ترلا دی کیتا سی۔ اوسدی پیروی وچ گردوں آؤن والے عیسائی

ط : History of Philosophy

ط : A Critical History of Greek Philosophy

عالموں نے حضرت علیؑ کی نوبت کو گنت بنا دیا ہے۔ آج دیں روئے کئی سو سال کے فرتے دیں تعلیم و ترقی و فلاح و بہبود
دیں بہتر موجود ہے۔

نوفلاطونیت اسلام کوں پہلاں ایران تے عراق و تھ پھیل چکیں تھیں۔ خسرو انوشیروان سامانی
دے عہد و تھ روم دے قیصر جسطین نے ایتھنز تے رومیوں دے مدارس نوں بند کر دتا۔ ۵۲۹ء
تے فلسفیاں نوں دیں نکالا دتا۔ فلسفی ایصر اودھ کھنڈ پڑ گئے۔ ست فلسفی نٹھ کے خسرو انوشیروان
دے دربار و تھ آ گئے۔ خسرو انوشیروان نے اوہناں دا بڑا آورجھا کیتا۔ ایہناں فلسفیاں دا ٹاکرا ایران
دیاں مجریاں ناں ہویا تے درہاں و تھ مناظرے ہون لگ پئے جیہدے ناں نوفلاطونیت ایران
و تھ رواج پانگنی۔ ۵۵۰ء و تھ خسرو انوشیروان نے صوبہ خوزستان دے اک شہر گندے شاپور (عرب
ایں نوں بندے شاپور گندے ہن) و تھ مدرسہ کھولیا جس و تھ فلسفے تے طب دا درس دتا جاندا
ہے۔ نتیجہ دی کونسل و تھ عیسائی دو دھراں و تھ ڈنڈے گئے سن۔ ایہناں دوچوں نظوریاں
نوں گمراہ قرار دتا گیا۔ تے اوہ بھج کے شام و تھ آ گئے۔ ایتھے اوہناں ادریہ تے لفسینے دیاں
شہراں و تھ اپنیاں درس گاہاں کھولیاں تے فلسفے دا درس جاری کیتا۔ اوہ نوفلاطونیت دا فلسفہ
پڑھاوندے سن۔ اک دے گاہ (حران) عراق و تھ صابیاں دی کھول رکھی تھ، بہتے فلسفے
ہمیت تے ریاضی دی تعلیم و تھ جانوری۔ زاب دی جنگ و تھ ہو ائمہ نوں شکست ہوئی۔
تے اوتار بنو عباس دے ہتھ و تھ آ گیا۔ اوہناں بغداد نوں اپنا دارالعلوم بنایا۔ بنو عباس نوں
ایرانی مولیاں دی امداد ناں حکومت ملی تھی ایں لئی اوہناں ایرانیاں نوں بڑے بڑے عہدے
دے۔ وزارت خاندانے براکہ نوں سوچی گئی۔ براکہ نوں اوہارا دے بودھ پرکھ دی اولاد دے
یعنی برکی تے اوہدے سپر جعفر برکی تے فضل برکی بڑے بھئی دیالوتے علم دوست سن۔

را ، شکرت و تھ پرکھ دانے تے دڑ کے نوں اکھڑے ہن۔ پرکھ عربی و تھ آ کے برک
بنے گیا کسی قبولے برکی خاندان مشہور ہویا۔

ایسے لٹری اور ماہر کے محاسبات میں دنے راتیں عامان تے سوجھواناں دا جھگٹ رہندا سی۔ جو عباسی
 وچوں ماموں الرشید علم تے فن دا بڑا قدروان سی۔ اوس نے بغداد وچ بیت الحکمت تے دارالترجمہ
 کھولیا تے یونانی، سریانی، سنسکرت تے پہلوی زبانوں وچوں چوں یوں کتابوں تے ترجمے کرائے۔
 جہڑی کتاب ترجمہ کیتی جاندی سی ماموں الرشید اوسے دے ذریعہ مال تولی کے ترجمہ کرنے والے
 نوں سونا دیندا سی۔ ایہہ سلسلہ ۹۰۰ تک جاری رہیا۔ ترجمہ کرن والے
 عالم تے دوان حران، ادیب، گندے شاپور تے نصیبین دیاں مدرساں وچوں آئے سن،
 حران دا مشہور عالم ثابت بن قزح سی، جہڑا یونانی، شامی تے عربی دانانل سی۔ اوس
 نے طب، فلسفے، ہیئت تے ریاضی دیاں کتاباں عربی وچ ترجمہ کیتیاں۔ ایہہ کم اوس دے
 پتر ابو سعید سنان تے پوتریاں ابراہیم تے ابوالحسن ثابت نے وی جاری رکھا۔ نستوری عیاشیاں
 وچوں ابو یحییٰ بن بطلوق نے اقلیدس دا ترجمہ کیتا۔ قسط ابن لوقا تے حنین بن اسحق نے ریاضی
 تے علم ہیئت دیاں کتاباں عربی وچ منتقل کیتیاں۔ شامی زبان وچوں جہڑیاں فلسفے دیاں کتاباں
 دا ترجمہ کیتا گیا۔ اونہاں وچوں یونانی فلسفے دی نوافلونی شرح کیتی گئی سی۔ ایسے لٹری یونانی فلسفے
 دے مال تے نوافلونیٹ مسلماناں وچ پھیل گئی۔

سنسکرت وچوں ریاضی، نجوم، طب تے ہیئت دیاں کتاباں دے ترجمے کیتے گئے۔ ابن ندیم
 الفہرست (۵۲۷) وچ لکھدا اے کہ کبھی برکی، جعفر برکی تے فضل برکی نے ہندوستان دیاں
 پنڈتاں دیاں تے دواناں نوں بغداد سد گھلیا تے ایہناں دی امداد مال سنسکرت دیاں کتاباں
 عربی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ سندھ توں اک پنڈت برہم گپت دی برہمیت سدھانت لے کے
 بغداد گیا تے اک ریاضی دان ابراہیم قزازی نے ایسے نوں عربی وچ ترجمہ کیتا۔ ہارون الرشید اپنے
 علاج لئی ہندوستان توں دید بلاٹے سن۔ ابن ابی اصیعبہ اپنی تاریخ الاطباء وچ لکھدا اے
 کہ اک واری ہارون الرشید ماندھے گیا۔ درباری طبیبوں بڑا ترلا ماریا پراوہ نریمانہ ہو گیا۔ آخر اک
 ہندی دید منگہ دے علاج مال اوسنوں شفا ہوئی۔ منگہ نوں سنسکرت دیاں کتاباں ترجمہ کرنے دا

کم سپرد کیا گیا۔ کئی ہور ویداں دا ذکر وی تاریخ وُج بلدا اے۔ ایہناں وچوں بہتہ فلبرفل، سداب، تے بازی کر مشہور سن۔ مسلماناں نے ۹ تیک حسابی رقماں لکھن د ا طریقہ دی ہندی عالماں کوہوں سکھیا سی تے اوہناں نوں ارقام ہند کہندے سن۔ جا حظ لکھدا اے :

" ہندی نجوم (جو تہ) اتے ریاضی دے عالم ہن تے طب وُج وی ماہر ہن "

طب وُج ششترت تے چرک دیاں کتاباں عربی وُج ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ کمر تک دمنک دے پہلوی ترجمے نوں ابن المقفع نے کلید دمنک دے ناں نال عربی وُج منتقل کیتا۔ بودھاں دیاں کئی جا تک کہانیاں الف لیلہ ولید وُج شامل ہو گئیاں۔ عرب بودھاں نوں سمنیہ یا حمرہ اللال بانے والا کہندے سن۔ مامون الرشید دے استاد نظام، ابوالہذیل علاف تے دوجے معتزلی عالماں دے مناظر سمنیہ نال ہوندے سن۔ جتھوں مسلماناں بدھ مت توں آشنا ہو گئے۔

الہیات ارسطو دا عربی ترجمہ ۲۲۶ھ وُج ہویا۔ ایہ ارسطو دی لکھی ہوئی نہیں سی، سگوں فلاطینوس دی اینڈز دیاں آخری تین فصلاں دا خلاصہ سی جہڑا اینبیاح امیسوی نے کیتا سی۔ مسلماناں ایں نوں ارسطو دی کتاب دے بھلیکھے ترجمہ کیتا تے فلاطینوس دے خیالات ارسطو نال منسوب کردتے۔ ایں طرحاں جہڑا فلسفہ مسلماناں وُج مقبول ہویا اوہ ارسطو دا فلسفہ نہیں سی فلاطینوس دے افکار سن۔ فرنیسک تھلے نے لکھیا اے کہ ارسطو دے فلسفے اتے عدیاں توں نو فلاطون دے حاشیاں دے پردے پے چکے نے، جہاں نوں اٹھانا سوکھا کم نہیں سی۔ مسلماناں وُج ایں نو فلاطون دے دی ترجمانی دا حق اکنڈی، انوان الصفا، الفارابی تے بوعلی سینا نے ادا کیتا۔

ابولعیقوب اسحق اکنڈی (م ۸۶۴ء) مسلماناں وُج نو فلاطونیت دا پہلا شارح سمجھیا جاندا اے۔ اوہ مامون الرشید دے بیت الحکمت وُج ترجمہ کرن واکم کردا سی۔ اوس نے ارسطو دی کتاب النفس دے ترجمے اتے نظر ثانی کیتی۔ کتاب النفس دی ایہ شرح اسکندر آفرودیسی نے

مذہبی رنگ و نلکھی سے تے ایہ ثابت کرنے دا چارہ کینا سی کہ ارسطو روح دی بقایا موتوں بعد حیاتی دا قائل سی۔ کندری نے وی ایہ عقیدے ارسطو نال منسوب کر دتے۔ ایسے طرحاں مشائیت دے نال نال جہاں فلسفہ کائنات و نلکھی دا راجہ دیا اے، وی اصل شرح نو فلاطونیت ای سی۔ کندری دا نتیجہ ایہ ہے کہ نہ کائنات توں دکھ اے۔ کائنات نال خدا واسع بندہ ثابت کرنے لئی اوس نے فوٹھیوں دا عقل و بندب و نظریہ اپنا لیا۔ ایسے لکھ پکے ہاں کہ فلاطینیوں دے نیال و نلکھی ثابت نہ توں سب توں پہلاں عقل نکالی سی۔ کندری نے ایسے عقل نو فوٹھیوں چھٹاں و نلکھی عقل فعال دے عقل منفعل۔ عقل فعال انسان شرح براہ راست ذات اندیا نہ اتوں آندی اے۔ ایسے لئی غیر فانی اے تے موتوں بعد پیر ذات اند و نلکھی بالمدنی اے۔ ایسے نال کندری نے انسانی نفس (روح) نوں دی دو چھاں شرح و نلکھی راجہ اک علوی و دو جا سفلی۔ علوی کچھ دا رشتہ عقل فعال دے نال اے تے ایہ مادے دی گرفت توں آزاد اے، سفلی مادے دی ملاوٹ نال بند اے۔ روح مادے دی قید شرح مچھیں کے اپنی اصل توں جدا ہو جائی اے۔ عقل فعال اونوں ایہ ترغیب دینی اے کہ توں اپنے آپ نوں مادے دی قید و چوں آزاد کرا کے ذات اندی طرف پرواز کر جا۔ ظاہر اے کہ ایہ نیال فلاطینیوں کو لوں ای لیا گیا سی۔

معلم ثانی ابو نصر فارابی (م ۹۵۰ء) نے حیرانے دیاں صابیاں کو لوں فلسفہ پرسیا سی۔ اوسے دی سب توں اچھے کتاب احصاء العلوم اے جسے شرح ہنیت، منطق، ریاضی، کیمیا تے سیایات دیاں بحثاں ملدیاں ہن۔ فارابی دی ارسطو دے فلسفے دی ترجمانی نو فلاطونی رنگ شرح کردا رہیا۔ اوہ ارسطو نوں صوفی کہندا سی۔ فارابی دی ارسطو دی طرحاں وجود

ط : Peripatetic ارسطو ٹہل ٹہل کے درس دیندا سی ایسے لئی ایہہ

نال پے کیا۔ ایہہ معنی چلنا پھرنا

ط : Passive intellect

ط : Active intellect

دیالہ و ذہن کتبیاں ہن۔ واجب الوجود جہرا اپنے ہونے لئی کے دا محتاج نہیں تے اپنی ذات
 روح آپ موجود اے تے ممکن الوجود جہرا اپنے موجود ہونے لئی کے دوجے وجود دا محتاج ہوسے۔
 فارابی کہندا اے کہ واجب الوجود نے اپنی ذات دے اظہار لئی ایسے کائنات نوں شے کل دتی س۔
 واجب الوجود توں پہلا عقل فعال نکلی فی روح کل ظاہر ہوتی۔ فیہ انسانی روح تے آخرت مادہ
 نکلے۔ موت توں مگروں عقل فعال اپنی اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے شخصی عقل یا عقل
 مستفاد جسم دی فنا مال فنا ہو جاندی اے۔ فارابی مذہبی معنی روح موتوں بعد جاتی دا منکر اے۔
 آخری عمر روح فارابی نے تصوف دا لٹ پھیر لیا تے کہا کہ ساڈے حواس توں دکھ عشق دی اک
 کیفیت دی اے۔ عشق مال ای کائنات دا تناسب قائم اے۔ عشق انسان دی روح دی
 تکمیل دا سبب بند اے تے عشق ای ایسے کائنات دی تخلیق دا باعث بنیا سی۔

انوان الصفا، ایرانی فلسفیاں دی اک خفیہ جماعت نوں کہندے ہن۔ ایہ لوک لک چھپ
 کے مل بہندے س۔ تے ہیئت، فلسفہ، ریاضی دے مسائل اتے بحثاں کردے س۔ ایہناں دے
 ۵ رسالے ساڈے تیک کچے ہن۔ ایہناں دی نو فلاطونیت دے فلسفے دی تشریح کیتی اے
 فلاطینوس دی طرحاں اوہ کہندے ہن کہ خدا توں عقل فعال نکلی جس توں روح کل ظاہر ہوتی
 تے فیہ اوس دچوں انسانی روحاں تے مادے دی اشیا، دی بنتر بنی۔ اوہناں لئی زندگی دا
 مقصد ایہ ہے کہ روح نوں مادے دی عمید وچوں تھپڑا کے دوبارہ اپنی اصل روح ملا دے دا
 چارہ کیتا بائے۔ ایہ کل تپ تیاگ تے مراتبے مال حاصل ہو سکدی اے۔ اوہناں ہر انسان
 اے کہ جہرا بندہ صداقت تیک پچنا چاہے اوس نوں سقراط دی بے نیازی، علی بن مریم
 دا ایثار تے علی بن ابی طالب دی جوانمردی دا نمونہ اپنے اکے رکھنا چاہیدا اے۔ انوان الصفا

ط : Necessary being

ط : Contingent being

باطنی تحریک نال تعلق رکھدے سن تے کہندے سن کہ ہر ظاہر دا اک باطن ہوندا اے جیہڑا صرف
 سوجھوانے ائی معلوم کر سکدے ہن۔ اوہ قرآنی آیات دی تاویل کر کے اوہناں نوں فلسفے دے
 مطابق کرنے دی کوشش کر دے سن۔ ہسپانیہ دا اک عالم مسلم بن ابوقاسم الجرجلی رسائل انوان الصفا
 اپنے مُک لے گیا۔ جہاں دی اشاعت نال ہسپانیہ وچ فلسفے دے مطالعے دا شوق پیدا ہو گیا۔ انوان الصفا
 دے اذکار توں ابن باجر تے شیخ اکبر نجی الدین ابن عربی نے وی فیض پایا اے۔

شیخ الرئیس بوعلی سینا (م ۱۰۳۷ء) خدا نوں واجب الوجود کہندا اے جیہڑا کائنات توں
 دکھ اے، تے ہر موجود شے وی اصلی اے۔ اوسدی دلیل ایہہ ہے کہ اک شے وچوں اکو شے
 نکل سکدی اے، ایسے لئی اک واجب الوجود وچوں عقل فعال نکلی تے ایسے وچوں رُوح کل ظاہر ہوتی
 موت توں پھولے عقل فعال خدا دی طرف واپس چلی جاندی اے تے شخصی عقل (ویدانت دی
 جو آتما) جسم نال اسی مٹ مٹا کے فنا ہو جاندی اے۔ جیہڑی شے اک واری مٹ جائے اوہ
 دوبارہ اوسے صورت شکل وچ پیدا نہیں ہو سکدی، ایسے لئی جسم واحتر ممکن نہیں ہو سکدا۔
 ایسے نو فلاطونی نظریے دا ویرا بوعلی سینا نے شفا (عربی) تے دانش نامہ غلابی (فارسی) وچ
 کیتا اے۔ اوہ کہندا اے کہ کائنات ازلی تے ابدی اے تے کوئی شے عدم یا نستی وچوں پیدا نہیں
 ہو سکدی۔ دانش نامہ غلابی وچ کہندا اے۔

” واجب الوجود اک اے تے مادے توں پاک اے۔ اوسدی ذات اوسے توں
 چھپی ہوئی نہیں، ایسے لئی اوہ آپ ائی عالم لے تے آپ ائی علم لے “
 بوعلی سینا دے خیال وچ انسان دی خوشی دی حد ایہہ ہے کہ اوسے دی رُوح ذات
 واجب الوجود (خدا) وچ فنا ہو جائے۔ کہندا اے :

” سب توں دڈی خوشی نے چوٹڑی تیک نتجی انسان لئی ایہہ ہے کہ اوسدی

رُوح خدا دی ذات وچ فنا ہو جائے “

بوعلی سینا صورتیاں دے تپ تیاگ تے وجد و حال نوں بے فائدہ سمجھدا اے تے کہندا اے کہ

نُدا دی معرفت حاصل کرنے لئی عقل سب توں اُچا وسیلہ اے۔ اودہی عقلی دلیل ایہہ ہے کہ سب اپنے مُسَبب توں کدی وقی جدا نہیں ہو سکدا۔ کائنات مُسَبب اے تے خدا سبب اے۔ ایسے لئی کائنات خدا توں جدا نہیں۔ ایہہ کھلی ڈھلی وحدت الوجود اے جنھوں ایسے معقولی کہہ سکدے ہاں۔ دانش نامہ علانی ابن سینا دی کتاب اے۔ ایسے دا خاتمہ ایہناں لفظاں تے ہوندا اے،

العبد لو اھب العقل (تعریف اوسے خدا دی جہڑا عقل عطا کردا اے)

نارانی دی طرح ابن سینا دی عشق توں اوہ کھچ کھنڈا اے جہڑی کائنات دی ہر شے حُسنے ازل دی طرف محسوس کر رہی اے۔ ایہہ کھچ تے حرکت جمادات توں شروع ہونے کے درجہ بدرجہ حیوانات تے نوع انسان توں ہوندی ہوتی حُسنے ازل دے وصال تک جا چکدی اے۔ ایہہ خیال اوس نے اخوان الصفا کولوں لیا کی جنہاں دے رسالے اوہ پڑھدا رہندا اسی۔

آخری دو مسلمان فلسفی قاضی ابن رشد (م ۱۱۹۸ء) اندلس دا رہنے والا اسی۔ اوس نے ارسطو دی شرح لکھی سی۔ ایسے لئی لوسنوں اہل مغرب ترجمان ارسطو کھندے ہن۔ اوہ موتوں پھتوں چاتی دا قائل نہیں سی تے کہندا سی کہ کوئی شے نیستی وچول پیدا نہیں ہو سکدی ایسے لئی کائنات کسے نے خلق نہیں کیتی۔ لگوں ایہہ ازل توں موجود اے تے ابد تک رہی۔ اودہیاں تے عقیدیاں پاروں علماء اوسدے مخالف ہو گئے سن۔

(۱) کائنات قدیم اے۔

(۲) کائنات دی کوئی شے سبب مُسَبب دے رشتے توں آزاد نہیں۔

طا : Effect

ط : Cause

ط : Commentator

ط : Cause and effect

(۳) انسانِ دینی شخصی رُوح فنا ہو جانے سے، ایسے ہی اوسدِ حشرِ نثر ممکن نہیں ہو سکتا۔
 اپنے سینا دی طرح اپنے رُشدِ دینی کہندا ہے کہ ذات واجب الوجود شح جذب ہونے یا صوفیوں
 دینی زبانے شح فنا فی اللہ عقل استدلالی یا فلسفیانہ شوح و چار نام ای متیسرا سکدی ہے۔
 صوفیوں سے وجد و حال یا کشف و اشراق دا کچھ فائدہ نہیں ہوندا۔ ایسے ہی ایہناں سے فلسفے
 نوں تصوفِ معنوی تے صوفیوں سے تصوف نوں تصوفِ عالی کہندے ہن۔ ایہناں دوہاں
 دا فرق اک حکایت نام واضح ہو جاسی۔ اک دیہاڑے بوعلی سینا اک صوفی ابو سعید ابو الخیر نوں
 ملنے گیا تے ڈھیر پر دونوں دکھ سے بہہ کے گل بات کر دے رہے۔ بوعلی سینا اٹھ کے مڑ گیا،
 تے لوکاں ابو سعید ابو الخیر کو لوں کھپا بوعلی سینا سے بارے تہاڑا کیہہ خیال ہے؟ اوہناں کہیا
 ”بو کچھ میں دیکھدا ہاں اوہ جاندا ہے۔“

مطلب ایہ ہے کہ صوفی دا مشاہدہ تے فلسفی دینی شوح اگو کچھ ہن۔

اُپر دینی ہوتی تفصیل توں پتہ لگ گیا ہو دے گا کہ فلسفے تے سیریت یا عقلیت تے
 باطنیت دوہاں دا اُٹھہ قدیم توں سنگ ساتھ رہیا ہے۔ یونان دینی وجودیت، مثالیت، اشراقیت
 تے سیریت سے چہرے خیال مسلمان فلسفیاں تے صوفیوں دینی فکر تے عمل شوح داخل ہوتے
 اوہ ایہہ ہن:

۱۔ وجود مطلق یا واجب الوجود یا خدا ای اصل حقیقت ہے۔ اوستوں دکھ جو کچھ دینی ہے
 اوسدا وجودِ حقیقی نہیں اعتباری ہے۔

۲۔ عالمِ دوسرا ظاہری تے حقیقی۔ ظاہری عالم نوں ایسے سواں نام جانے سکدے ہاں پر
 حقیقی عالم نیک وجدان دینی ای رسانی ہو سکدی ہے۔

۳۔ کائنات ذات واجب الوجود یا خدا وچوں درجہ بدرجہ ایسے طرحانے نکلی ہے جسے طرحانے
 سوزن دیاں شعاواں سوزن وچوں نکلیاں ہن۔ ایسے ہی کائنات تے خدا اک دوجے
 توں دکھ نہیں۔

(۴۱) انسان دی روح عالم حقیقی نال تعلق رکھدی ہے تے ظاہری عالم وچ آکے مد سے دے دے
 قید و تپ پھسے جانڈی ہے۔ ایسے قید وچوں سرف تپ تیگ تے مابقے نال سینے نون
 روشن کر کے (اشراق) اعلیٰ پانی جاسکدی ہے۔

(۵) بندے دے حیونے دا مقصد ایہہ ہے کہ روح نون مادے دے قید وچوں کھیرا کے اونوں
 دوبارہ خدا دی ذات وچ جذب کر دتا جاوے۔ ایسے فنا وچ اوسے دے بتاوا
 راز ہے۔

(۶) عالم ازلی تے ابدی ہے۔ ایسے نون نستی وچوں پیدا نہیں کیتا گیا۔

(۷) کائنات دی ہر شے واجب الوجود یا حسن ازلے دی طرف حرکت کر رہی ہے۔
 ایسے حرکت تے کچھ دانال عشق ہے۔ ایہ صوفیاں دا عشق حقیقی ہے۔

فلسفیاں دا واجب الوجود کائنات نون وکرا ہے، ایسے نون بندہ ایسے نال پیار محبت
 واسمبندہ قائم نہیں کر سکا، کیوں بے پیار محبت تے کس شخصیت نال ای کیتا جا سکا
 ہے۔ صوفیاں واجب الوجود نون محبوب ازلی تے خدا کہہ کے اوسے نال عشق دا رشتہ
 قائم کر لیا۔ صوفیاں دے نال باطنیہ، قرامطہ، تے اسمعیلیہ نے دی یونانی فلسفے نون
 خورنال پڑھیا۔ ادھن نون تعلیمی دی کہندے ہن کیوں بے اود فلسفے دی تعلیم نون ضروری
 سمجھدے ہن۔ تے فلسفہ یونان نون اصل مجھ کے مذہبی عقائد دی تادیل کر کے مذہب نون
 فلسفے دے مطابق ڈھالنا چاہندے ہن۔ اخوان الصفاء، ابن سینا، تے حکیم نال کلام
 ایسے جماعت نال تعلق رکھدے ہن، بعد وچ باطنیہ دے اہم حوالے تے تعلق دے
 عقیدے بعض صوفیاں دی تعلیم وچ شامل دی ہو گئے ہن۔

نوفلاطونیت دا کھون ایران دیاں دانیان ملاحی سبزواری تے ملا صدیق شیرازی

دے افکار و شح دہی کڈھیا جا سکدا اے۔ ایہ فلسفہ فتح اللہ شیرازی نے کے ہندوستان آیا سی
 ابو الفضل غلامی دہی نو فلاطونی فلسفے توں متاثر ہو یا سی۔ اوہ کہندا اے کہ نفس ^{حط} ناطقہ اک
 لطیفہ ربانی اے۔ جیہڑا انسان دہی روح شعل ہو جاندا اے تے موت توں بچھوئے انہی ^{حط} اصل
 توں واپس بھولے جا وندا اے۔

#

تصوف دى اريت

صوف پشم یا اونی کھدر نوں کہندے ہن۔ عربی لغت وچ تصوف دا معنی لے "ادب منہ برف
 والباس پایا۔" ایسے لئی صوفی اوہ ہویا جہڑا اونی کھدر دا بنا پاوے۔ اکثر توہاں مسے تارک شروع توں
 اونی کھدر دا کھلتا پوندے رہے ہن۔ کیوں جے اوہ کھپراتے کھوہرا ہوندا لے۔ جتے وچ چنجد
 رہندا لے تے اوہناں نوں غفلت دی نیندر توں بچاؤندا لے تارک پٹ تے سوتر دے
 گوٹے بانے نوں جیساکے دنیا داراں مسے پیرے کہندے کنے۔ اوہناں دا خیال سی کہ جتے نوں
 بتاؤ کہ دنیا جائے اتنی ای بندے دی رُوح پاک تے نرمل ہوندی اے۔ پہلی صدی ہجری
 دے اخیر وچ عیسائی تارکاں دی دکھی دکھی بعض مسلمان زاہد دی اونی کھدر دا کھلتا (خرقہ) پادوں
 لگ پئے۔ ایسے لئی لوک اوہناں نوں صوفی آکھدے کنے۔ ابوریحان البیرونی تے حاجی خلیفہ حلبی
 دا خیال ایہ ہے کہ لفظ صوفی یونانی زبان دے لفظ سوف وچوں نکلیا سی، جس دا معنی
 لے "دانش"۔ ایسے لئی دانشمنداں نوں صوفی آکھن لگ پئے۔ علامہ لطفی جمہد کہندے
 ہن کہ صوفی دا لفظ یونانی دے لفظ شیو صوفیا توں لیا گیا اے جس دے معنی ہن "حکمت الہی"۔
 پر ایہ خیال وی درست نہیں۔ ایران دے وچ اج کل دی صوفی نوں پشمینہ پوش کہندے ہن۔

ع : Soph - معنی دانش ۔

ع : Theosophia عذراں و صوحہ سے : تاریخ فلاسفۃ الاسلام ۔

کچھ عالماں نے صفت سے صفاتوں تصوف دامادہ کہا ہے۔ شیخ علی جویری لکھدے ہن کے ایہہ کوئی عربی
 لغت توں واقف نہیں ہن کیوں سے جے صفت وچوں تھئی تے صفا وچوں سفوی نکلے گا نہ کہ صوفی اوتہاں
 تے شیخ شہاب الدین ہمدردی نے کہا ہے کہ لفظ صوفی تے آصوف دامادہ صوف ہے۔ جوڑی ہے
 عالم نولدیکھے دی ارساں دی تصدیق کیتی ہے۔ مسلماناں وچ تصوف دے رواج دے بارے
 تے نظریے ہن۔

(۱) تصوف اسلام دی اک ٹنگھ ہے جوڑی قرآن تے حدیث وچوں پنگری ہے۔ ایہہ خیال
 دلبر فرس کلارک تے موسیٰ لونی ماقی نوں دا ہے جنہوں مینے بن منصور حلاج آتے سند
 منیا جاندا ہے۔

(۲) نکلن تے براون کہندے ہن کہ تصوف نو فلاطونیت دے فلسفے دی بدلی ہوئی صورت
 ہے۔ آریانی ٹیجی زمین سامی عرباں دے شخصی خدا نوں قبول نہیں سی کہ سکدا۔ ایسے لسی
 فلاطونیوں توں خدا دا سربانی تصور لے کے اوس گتے تصوف دی بنیاد رکھی گئی ہے۔
 ایسے لسی اکثر صوفی ٹیجی ہن۔

(۳) ڈوڑی تے فانے کر میر نے تصوف وچ بدھ مت تے ویدانت دا کھونج کڈیا ہے۔
 تے کہا ہے کہ صوفیاں نے تپ تیاگ عیسائی تارکالے توں اخذ کیتا ہے۔ ڈاکٹر اقبال
 دی تصوف اتے بدھ مت دے اثر دا ذکر کردے ہن۔

” ایسے وچ کوئی شک نہیں کہ تصوف دا وجود اسلام دی بھولیں وچ اک اوپارک
 سی جہڑا جھیاں دی دماغی آب دہوا وچ نسریا سی۔ میرا عقیدہ ایہہ ہے کہ حد
 توں چوکھا زہد تے وجود دا مسئلہ مسلماناں وچ بدھ مت دے اثرات دا
 نتیجہ ہے۔“

ایہاں تباہ خیالوں سے کچھ نہ کچھ سچ ضرور ہے، پر کسے وہی نظریے نوح زرا تباہ نہیں سمجھیا جاسکتا۔ اصل کلے دا کھون کہ عن لئی سالوں سے تاریخ دا لڑ پھرنا پوسی۔

بنو امیہ نے جبر تے تشدد نال اپنی سلطنت قائم کیتی سی ایسے لئی اوہناں دے خلاف لکھیں اٹھ کھلوتے۔ بغاوتوں تھن لئی حجاج بنے یوسف جیہاں ظالماں نوح آگے کیتا گیا ایسے قصائی نے اک لکھ دیہہ ہزار بندیاں نوح چننے چننے کے قتل کویا۔ تے ہزاروں مردوں عورتوں نوح بھیدیاں بکریاں وانگر واڑیاں دوح ٹوک دتا۔ بنو امیہ نے اک دھکا ایہہ کیتا کہ اوہناں موایاں کولوں وہی جزیرہ دھول کرن لگ پئے جیڑے مسلمان ہو چکے سن۔ ایسے لئی جد کدی بنی امیہ دے خلاف بغاوت ہوندی سی، عجمی موالی اوہدے دوح گج دوح کے تھ لیندے سن۔ بنو عباس نے بنو امیہ دے خلاف اڈھالایا تے عجمیاں نے تنہوں بچھ اوہناں دانگ دتا۔ زاب دی جنگ دوح بنو امیہ نوح بھاج ہوتی۔ ایہہ جنگ اصل دوح عجمیاں تے عرباں دی چھنج سی، جس دوح عرباں نوح ہرا کے عجمیاں نے اپنی پراپی شکست دا بدلہ لیا سی۔ بنو امیہ دے عہد دوح عالم دو دھراں دوح ونڈے گئے سن۔ اک مر جیہہ جیڑے بنو امیہ دی دھرا کر دے سن، دوجے قدریہ جیڑے کہندے سن کہ ظالم تے جابر نوح حکومت کرن دا کوئی حق نہیں چھدا تے اوہوں تلوار دی دھار نال ظلم توں باز رکھنا ہر مسلمان دا مذہبی فرض ہے۔ اوہ کہندے سن کہ بندہ مجبور نہیں ہنارے تے اوہ ظالماں نوح روکنے دا اختیار رکھدا ہے (قدریہ دا معنی ہے جیڑا مختار ہونے) قدریہ دچوں مسبد جیہی تے غیلان دے مشقی، بنو امیہ دے جبر و تشدد دے خلاف ہت ڈاہ کے آئے تے اوہناں نوح قتل کرا دتا گیا۔ بعد دوح ایہناں قدریہ نوح مستزاد (انگ

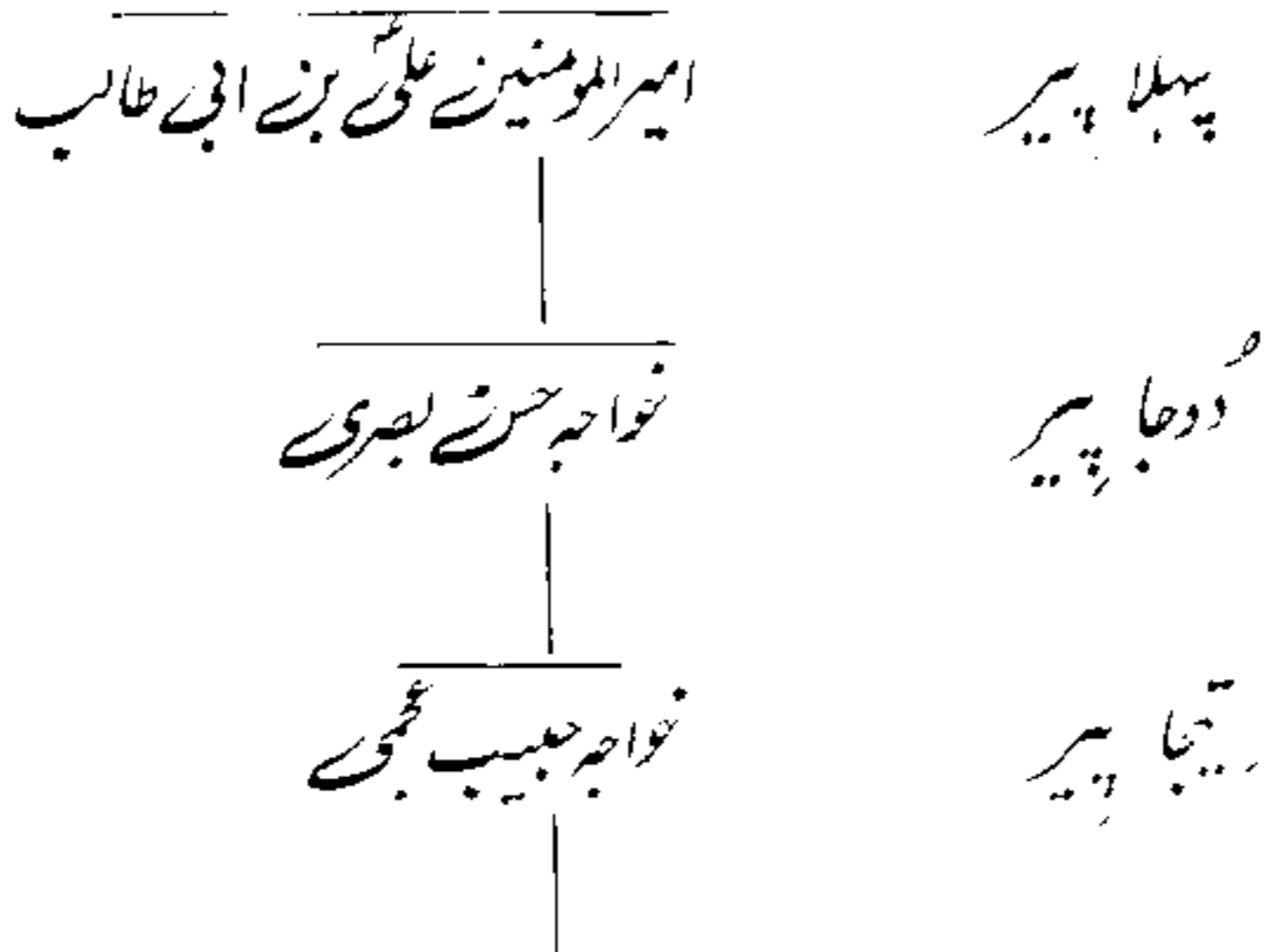
۱۔ ایسے لفظ دا مادہ ہے ارجا جس دا معنی ہے "ملتوی کر دینا" اوہ کہندے سن کہ کسے نوح ایہہ حق نہیں چھدا کہ قیامت توں پہلاں کسے بندے نوح گناہگار یا کافر آکھے۔ ایہہ فیصلہ قیامت دے دن خدا کرسی۔

ہونے والے) کہیا گیا۔ حرمیہ تے قدریہ توں دکھ اک فرقہ زاہدان داسی جہڑے بادشاہاں دے ظلم توں بیزار ہو کے گھٹھے لگ پئے تے ورد و ظیفے دسح مڑھ گئے۔ صوفی ایہناں زاہدان توں اُٹھے سن۔

— زُہد تے تقوے دی ریت مسلماناں دسح مُدھ قدیم توں موجود سی۔ رسول کریمؐ تے اوہناں دے بعض صحابی فقیر تے زُہد دے بڑے اُچے تے سرس نمونے سن۔ رسول کریمؐ دا ارشاد اے الفقیر فخری (فقیر میری دڈیائی اے) اوہ ساسے عرب دے حاکم تے آقا سن پر اوہناں دے گھر کئی کئی دیہاڑے اک نہیں سی بلدی، اوہ ٹوٹا بھٹو مالاکے تے مکھی سکے کھا کے گزارہ کر دے سن۔ جنگل وچوں اپنیاں لکڑیاں آپ لیاؤندے سن تے اپنیاں کپڑیاں دا گاہنڈا ترو پاپ کر دے سن۔ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب کئی کئی دنے فاتے کٹدے سن، تے رجب پکا غریباں نوں دند دیندے سن۔ اوہ ساری عمر جوں دی روٹی کھا کے تے سکے ستر تھک کے دُکھاؤندے رہے۔ ایہو حال سلطان فارسی، عمار یاسر تے ابوذر غفاریؓ داسی، ابوذر غفاریؓ نے کھلم کھلا بنو امیہ نوں دولت کھٹی کرن توں منع کیتا تے اوہناں دے ظلم وائسا نہ بنے گئے۔ بادشاہی وچ فقیری تے فقیری وچ بادشاہی کرن دی ایہہ ریت مگردوں آون والیاں نے بھلا دتی تے حکومت دے لورے وچ آکے بیت المال دے روپے اُتے آپ خینے چڑے اڈاؤن لگ پئے، پر کجھ زاہد اُچیہ وی سن جہڑے فقر تے زُہد دی ایہ ریت نوں نبھاؤندے رہے۔ اوہناں حکومت تے دولت نوں اپنی تختی دی نوک برابر وی نہ سمجھیا تے حاکماں دے لوجھ لاسج نوں چکھدے رہے۔ ایہہ گل پلے نبھنے جوگی اے کہ پہلے صوفی کونہ تے بصرہ دے شہراں دے وینک سن جہڑے بنو امیہ دے حیر تے ظلم دے سب توں دودھ کے نشانے بنے سن۔ ایہناں دے مال خراسان وچوں جہڑا کسے زمانے دسح زردشت دے مذہب تے بدھ مت دا گڑھ سی، زاہدان دی اک جماعت ظاہر ہوئی۔ اسلام توں پہلاں ایسے صوبے وچ جانی بنافے بودھاں دے دیہاڑے، چھتریاں تے ستوپے موجود سن جنھاں وچ بودھ سوامی تے بھکشو رہندے

سنے۔ سب توں وڈا دیہار بلخ و شاہی جسے دے مہا سوامی نوں پرکھو کہندے سنے۔ خراسان دیاں زابداں اتے بودھان دے تپ تیاگ دا وی اثر ہو یا کی۔ عیسائیاں وی رہبانیت دی ریت مصر دچوں اُبھری کی، جتھے دے راہب پہاڑاں دیاں گھنڈراں تے تھلاں دیاں ٹکراں و شح بہم کے جب تپ کر دے سنے۔ او تھے دیاں مسلمان زابداں نے ایہناں راہباں دے طور طریقے اپنائے سنے۔ تصوف دا چوتھا مرکز بغداد کی جتھے پاسلیاں علاقیاں دے زابداں آ آ کے ورس گئے سنے۔ ایسے طرحاں کوفہ، بصرہ، بلخ، مسرتے بغداد دچوں تصوف چائے پست پھیلنا سی۔

تصوف دے اکثر نعلے نوابہ حسن بصری دی راہیے امیر المؤمنین علی بن ابی طالب تیار پجندے سنے۔ حسن بصری دے بارے روایت ہے کہ اوہناں علم لدنی (علم جہرا سیدھا خدا کولوں ملدا اے) امیر المؤمنین توں حاصل کیتا سی۔ جعفر شریف ہوراس تے ابوالفضل غلامی نے تصوف دا ذکر کر دیاں ہویاں چار پیراں تے چوداں خانوادیاں (خانداناں) دا ذکر کیتا اے، جہڑا ایسے جدول توں واضح ہو جاسی۔

۱ - بیسیاں	پیروان حبیب عجمی	۱۰ - زیدیاں	پیروان عبدالواحد بن زید کوئی
۲ - ٹینوریاں	پیروان بازید بسطامی	۱۱ - عیاشیاں	پیروان فتیل بن عیاض
۳ - کورخیاں	پیروان معروف کورخی	۱۲ - ادھیماں	پیروان ابراہیم ادھم ملخی
۴ - جنیدیاں	پیروان جنید بغدادی	۱۳ - ہمیریاں	پیروان امین الدین الہبیری
۵ - سقطیاں	پیروان سمرقن سقطی	۱۴ - چشتیاں	پیروان ابوالحسن چشتی تلمی
۶ - گازر دیاں	پیروان سفید گازر دنی		
۷ - فردویاں	پیروان نجم الدین گبری		
۸ - طرطویاں	پیروان عبدالفرح طرطوی		
۹ - سہزردیاں	پیروان شیخ ضیاء الدین ابو حنیف سہزردی		

جنسٹریٹ نے قادریاں دا سمرقن ذکر کیا اس تے شاذلیہ مولویہ اشطاریہ، نقشبندیہ،
 حلاجیہ، جلالیہ، قلندریہ تے ۲۲ دردیہ پیروان شیخ شہاب الدین ہرردی نوں چھڈ گئے ہن اپر
 اوہناں دے ایسے تقسیم توں اک نکل اگھڑ کے سامنے آوندی لے کہ سوئیاں دے اکثریت عجمی دے
 تے باب دوجے کوئی ٹانواں ٹانواں بندہ ان ایس راہ اتے چلیاں۔
 صوفی پہلی صدی ہجری دے اخیر وچ ظاہر ہونے لگ پئے۔ عبدالرحمن بن ہاشم دے بقول سب
 توں پہلاں ابوباقم ثمان بن شریک کوئی نوں صوفی کہیا گیا سی۔ پہلے دور دیاں زاہدان وچ دو
 نوں لکھیاں گلاں ایہہ سنن کہ اک تے اوہناں نوں اپنے گناہگار ہونے دا شدید احساس سی تے دوجا

ادہ آخرت سے عذاب توں بڑا خوف کھاندے سنے تے ہر ویلے خدا دی رضا نوں سامنے رکھدے
سنے۔ ایہناں زاہدان ذبح حسن بصری (م ۶۲۸) امام جعفر صادق، معروف کوئی چہرے عیسائی
سنے تے امام جعفر صادق سے متھیں مسلمان ہوتے سن، داؤد طائی، بشر بن الحارث، ابراہیم آدم،
شقیق بلخی، سفیان ثوری، اچا مقام رکھدے ہن۔ ایہناں لئی نیک اخلاق، دل دی صفائی
تے نفس دی پاکیزگی تصوف دی اصل رُوح سی جسے طحال کہ شیخ الاسلام زکریا انصاری
دا ارشاد اے :

التصوف هو علم تعریف به احوال تزکیة النفوس و تصفیة اخلاق
تصوف ادہ علم ہے جسے نال نفس پاک تے اخلاق صاف ہوندے ہن،
شیخ ابوالحسن فرمایا اے :

لیس التصوف رسوما ولا علوما ولكنہ اخلاق
(تصوف رسوم یا علوم دانان نہیں لگوں اخلاق دانان ہے)
ابوعلی روزباری دا قول اے :

الصوفی من لبس الصوف علی الصفا و اذاق الهوی طعم الجفا
(صوفی ادہ ہے جیہڑا صفائے قلب نال صوف دا بانا پہندا ہے تے نفسانی خواہش
نوں سختی دا مزہ چکھاؤندا ہے)
عشق حقیقی دی ریت ذوالنون مصری (م ۶۸۶) تے رابعہ بصری توں شروع ہوتی
سی۔ رابعہ بصری خدا دی محبت ذبح دُبی رہندی سی۔ کسے کُچھیا :
”تہانوں شیطان نال نفرت ہے کہ نہیں؟“

اونہاں کہیا :

”میںوں خدا دی محبت توں دل ای نہیں لگدی جے کسے غیر نال نفرت کر سکا۔“
صوفی ذوالنون مصری توں اپنا پہلا قطب کہندے ہن۔ اونہاں دا ارشاد اے کہ

صرف وجہ تے حال نال ای خدا دی معرفت نصیب ہو سکدی ہے۔ اوہناں دا مقبرہ غزوة و شج موجود ہے تے لوک اوتھے جا کے منٹاں مندے ہن۔

بایزید بسطامی (م ۸۷۵ء) ایرانی سن، اوہناں نوں مست الست کہیا جاندا سی بعض صوفی اوہناں نوں پہلا صاحب حال عارف مندے ہن۔ وجہ دی حالت و شج اوہناں دے موبہوں آجیہے کلکے دی نکل جان دے سنے جہاں نوں شطیحات (خلاف شریعت) کہیا گیاے مثلاً :

۱۔ "سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَأْنِي" (میری ذات پاک اے تے میری شان کتنی اچھی اے)

۲۔ "میرے مجھے ہیٹھ خدا ہے، میں ساقی ہاں، میں ای پیالہ ہاں، میں ای شرابی ہاں۔"

۳۔ "میں خدا کو لوں خدا دی طرف گیتے میرے اندرون آواز آئی۔" او

توں میرے!

۴۔ "میں خدا دا عشق ہاں، میں لوح محفوظ ہاں، میں قلم ہاں۔"

سب توں پہلاں فنا فی اللہ والصور شیخ الطائفہ جنید بغدادی (م ۹۱۰ء) نے تصوف و شج داخل کیتا۔ اوہناں کہیا کہ روز ازل نوں قالو بلی اکھ کے بندیاں دیاں رُوحاں نے خدا نوں عقیدت، بندگی تے محبت دا قول دتا سی۔ ایسے قول نوں پورا کرنا ای انسان دی زندگی دا اصل مقصد اے۔ اوہناں اپنے روحانی مشاہدات تے احوال دا ذکر معراج دے رنگ و شج کیتا سی تے ایس طرح اپنی رُوحانی ترقی دیاں منزلاں مقرر کیتیاں سنے، مگروں آون والے صوفیاں دی ایسے پھولے اوہناں دی پیروی کیتی ہے۔ اوہناں دا ارشاد ہے۔

"(۱) صوفی ظاہر و شج بندہ ہے پر باطن و شج خدا ہے۔

(۲) تریہہ دے خدا جنید دی زبان توں بولدا رہیا پر کسے نوں کیڑا نہ ہوتی"

حضرات ذوالنون مصری، بایزید بسطامی تے جنید بغدادی نال عشق حقیقی، فنا فی اللہ

وہر حال، بند بوجھ، کشف تے اشراق دے تصورات جیڑے نو فلما طوبیت دے فلسفے توں اخذ
 کیٹے گئے سنے، مسلمان دے تصور و شجہ مثال ہو گئے۔ ایہہ تصورات مانوں پہلے دور دیاں صوفیاں
 تے زامان و شجہ نظریں نہیں آوندے۔ ایسوں دیکھاں گے کہ حلول (اوتار) تے وحدت الوجود دے
 تے ابو منینت حسین بن منصور حلاج تے شیخ اکبر محمد بن علی ابن العربی دی دین ہن جین
 بن منصور حلاج (مقتول ۹۲۲ء) تے شروع و شجہ بنید بغدادی تے تشریحی توں فیض پایاں
 فیروہ اسمعیلیہ باطنیہ دا پیر چاک بنے گیا، تے ایسے حکیم و شجہ اوس نے کئی مکاں دیں یاست کیتی۔ اوہ
 سمندر دیں راہ ہندوستان دیں گیا تے خشکی دیں راہ واپس آ گیا۔ ہندیوں ہندیوں اوس آتے
 والے دا خبر ہو گیا تے اوس نے انا الحق دالہ مارا۔ طوائف اوس نوں مہر ط کے عدالت و شجہ
 دے گئے تے اوہ قاضی تے سامنے دیں لکھ کے انا الحق دا ورد کروا برسیا۔ اپنی کتاب الطواہین
 و شجہ لکھدا ہے۔

”جے تھی خدا نوں پچاندے او تے اوس دے نشان نوں دی پچانو۔ میں
 اوہ نشان ہاں، میں حق ہاں، حق دے طفلے ازلی حق ہاں، میرے بچنے، تے
 مُرشد فرعون تے ابلیس ہن۔ ابلیس نوں دوزخ و شجہ سٹن دی تڑھی دتی
 گئی پر اوس توبہ نہ کیتی۔ فرعون سمندر و شجہ غرق ہو گیا۔ پر اوس توبہ نہ کیتی
 نہ اپنے تے اپنے خدا دے دھکارے ہو نوں واسطہ بنایا۔ مینوں قتل کرن
 بھاویں سولی تے لنگھنے یا میرے ہتھ پیر وڈھ دینے میں دی توبہ
 نہیں کراں گا۔“

قاضی اوسلوں موت دی سزا دتی تے خلیفہ المتقدر دے عہد و شجہ ادستوں تیسے دے

دے، حلاج عربی زبان دے شجہ روں پینجے نوں اکھدے ہن، اوہ روں پنجنے واکم کرداسی،
 ایسے لہجے حلاج دے ناں مشہور ہویا۔

دے کے سولے اُتے ٹنگ دنا گیا۔ جتنے اوسے دی لوتھ ترے دیہاڑے لکدی ہوں۔

فرانس دے اک عالم بو سیو لوفی ہائی نوں نے حلّاج دی کتاب السوا میںے ساتیاں نال چھاپی
 سی۔ ایسے کتاب توں حلّاج دیاں خیالاں دا پتہ لگدا اے۔ حلّاج کہندا اے، کہ کائنات نوں
 بناونے توں پہلاں خدا اپنی شان تے جلال اُتے گوہ کر رہیا سی تے اپنی ہی حمد تے توصیف وُشج
 غرق رہندا سی۔ ایہو توصیف عشق اے۔ اپنی وحدانیت دی حالت وُشج اوسے دے منے وُشج عشق
 پیدا ہویا تے اوسے نے اپنی ذات دے اظہار وُشج خودی ہی کھتی جس دے نال آدم پیدا ہویا۔

خدا دی خُدائی (لاہوت) ناسوت (آدم) وُشج حلول کھ گئی۔ حلول دا ایہہ تصور اسماعیلیاں دے
 امام دی شکل وُشج موجودی، تے ہندوواں دے اوتار نال بدلا بدلا سی۔ سریاں تے حلول وُشج
 فرق کرنا ضروری اے۔ سریاں دا معنی ہے خدا داساری کائنات وُشج بیج جانا تے حلول دا
 مطلب ہے خدا دا کسی بندے دی روح وُشج رس دے جاننا۔ بعض عالماں دا خیال ہے کہ
 حلّاج نے ہندوستان دی سیاحت ویلے ایہہ تصور ہندوواں توں اخذ کیتا سی پر ایہہ گلے یاد
 رکھنے جوگی اے کہ حلول دا خیال نو فلاطونیت دے لوگسے دی صورت وُشج پہلاں توں موجودی
 چھتوں اسماعیلیہ نے امام دی شکل وُشج لیا سی۔ حلّاج دا سمجھد ایسے باطنیہ فرقے نال بڑا گورھا سی
 ایسے نئی قیاس ایہہ ہے کہ اوسے نے حلول دا خیال اسماعیلیہ توں ہی لیا سی۔ ایسے حلول
 نال حلّاج دا ھُو ھُو وُشج تصور دی وابستہ ہے جیہڑا صاف صاف لوگسے دی اک صوت ہے۔
 حلّاج نے انسان کالم نوں ھُو ھُو آکھیا تے ایسے توں اوسے دی مُراد رسولِ عربیؐ کھئی۔
 ایسے طرحاں حلّاج نے رسولِ عربیؐ نوں خُدائی دا جامہ پہندا تے کہا کہ ادہ کائنات دے بننے
 توں پہلاں موجود سی۔ اوہناں دا اسم مبارک قلم توں دی پہلاں لیا جاندا سی۔ سارے نبیاں
 تے ولیاں نے اپنا نور نور محمدیؐ توں اخذ کیتا سی جیہڑا لوح و قلم توں دی زیادہ قدیم سی۔
 قرآن دی آیت اللہ النور السہوات والارض۔ واللہ آسمان تے زمین وال نور
 لے) دی تشریح کردیاں ہویاں حلّاج نے کہا کہ ایسے نور توں رسولِ عربیؐ مراد ہونے۔

علاج دی وحدت الوجود شرح دوفی دارنگ دی موجود ہے جسے دا اظہار اوس نے ایہنا
نظائر دینا کیتا ہے۔

" میں اوہ ہاں جو میرا محبوب ہے، میرا محبوب میں ہاں۔

ایسے دو روحاں ہاں چہڑاں اکو جتے شرح موجود ہاں۔

تسیرے معنیوں دیکھو گے تے اوسے نول دیکھو گے۔

تسیرے اوسے نول دیکھو گے تے معنیوں دیکھو گے۔"

علاج کندیسی کہ چہڑا صوفی فنا فی اللہیا واصل ہوتے ہوجائے اوسے و امرتہ پیغمبر دے مرتبے
نول اپنا ہوجاندا ہے، کیوں کہ پیغمبر تے صرف پرچار کردا اے، مگر دوس آونے والے صوفیاں دے قطب
غوث تے تم دے لسوات دینا اعلیٰ دے اما تے علاج دے گھو گھو، دا جھلکار اصاف صاف
نظریے آوندا ہے۔ علاج دی انوان الصفاء دی طحاں سمزت عیسوی ابن مریم نولے چوڑو دینے جیون
دا سرے نمونہ کہدے نے۔ بعضے مسائل شرح ابن العربی دی علاج نولے متاثر ہونے نے۔ اوہناں علاج
دی صوفیانہ اصطلاحات دی شرح لکھی سی جسے داسرنامہ سی السراج الوداع فی شرح کلام الخلاج۔
اوہناں اپنی کتاباں دینا جانی جانی علاج دے مقولے درج کیتے ہن تے علاج دی طحاں
قرآنی آیات دی تاویل کیتی ہے۔

امام الموصدونی شیخ اکبر محی الدین ابن عربی الطائی (۵۶۰ - ۶۳۸ھ) ہسپانیہ دے
اک شہر گریبا دے و سنیک شے۔ اوہ سلطان محمد بن سعید بن مردانش دے عہد حکومت دینا پیدا
ہوئے۔ اوہ اپنے نام دے نال الحامی الطائی لکھدے نے کیوں کہ قبیلہ بنو طے دے فرد سنے، لیکن
شرح اوہناں دی ملاقات مشہور فلسفی قاضی ابن رشد نال ہوتی سی چہڑا قرطبہ دا قاضی سی۔ ۵۹۶ھ
دینا اوہ مصر آگئے ایسے سفر قریح اوہناں دا چیلانے خدمت گار عبداللہ الحبشی اوہناں دے نال سی۔

بیون و باقی حصہ شام و شیح گزار کے پورے ہونے سے اوہناں نولے دمشق و شیح ذبح کرنے کیتا گیا۔
 ابن عربی دنیا سے چار سب نولے آیتے تے وڈے سوجھوانالے وچولے ہن جہاں و حد وجود
 نولے پھیلایا۔ پارمی نامدیسے ششکر، ابن عربی تے سینوزا۔ ایسے لکھد چکے ہالے کہ انوالے الصفاء
 دے ریلے مسانیہ پچھے تے اوتھے دیالے لوکاں فلسفہ پڑھنا شروع کیتا۔ تافھی ابن رشد دے زمانے
 و شیح ابن عربی نے وحدت وجود نولے رواج دتا سی۔ ابن عربی سوئی ہونے نولے علاوہ فلسفی تے
 شاعر دی سنے۔ اوہناں دی وحدت وجود اک پکا پکا منطقی نظام ہے جسے نولے عقلی استدلال
 آتے اُسارایا گیا ہے تے جس و شیح آج تک رخنہ نہیں پایا جا سکیا۔ بروکلان نے اوہناں دیالے اک
 پچاہ کتاباں دا ذکر کیتا ہے پر ایہناں وچولے اکثر کم ہو چکیاں ہن۔ اوہناں اپنی سب نولے آج
 کتاب فصوے الحکم ۶۲۶ ھ و شیح لکھی۔ دوجی حصیلے کتاب فتوحات مکتہ اوہناں لکھے و شیح رہ کے
 لکھی سی۔ ایسے و شیح اوہناں اپنے کشف تے مشاہدے درج کیتے سن۔ اوہ کہندے ہن کہ اک
 دیہاڑے ایہہ کتاب اوہناں نولے رسول عربی نے خواب و شیح دتی سی۔ ترجمان ال شواق و شیح
 اوہناں دے پڑھوئے عشقیہ تصیدے ہن، جیہڑے اوہناں مسکینے الدینے دی دھوئے عینے الشمس نظام
 دی محبت و شیح لکھے سن۔ مسکینے الدینے اک ایرانی عالم سی جیہڑا لکھے و شیح حدیث دا درس دیندا سی
 ایسے کوہولے ابن عربی نے حدیث پڑھی تے ترمذی دی سند لئی سی۔ مسکینے الدینے دی
 دھی عینے الشمس نظام بڑی سوہنی تے سوجھوانے سی، ابن عربی ادسے آتے فریفتہ ہو گئے تے
 اپنے دل دی ہاڑھ شعراں و شیح کڈھی۔ ایہناں شعراں و شیح اوہناں نظام دے سوچ دیے تے
 کے تعریف کیتی، کہندے ہن کہ :

”اوسدا نام لینے مال ای ہر پاسے خوشبو پھیل جاندا ہے۔ اوسدا مہتا سوز و ناخون
 ڈلک ماردا ہے تے اوسدیاں زلفاں رات دی طرحاں کالیاں ہن، کتنی
 اچرن گل ہے کہ ادسے دے مکھڑے آتے سوز تے رات دونوں اکٹھے
 ہو گئے ہن۔“

اک ہور قصیدے وچ کہندے ہن:

" اوسے دے دھالے نے مینوں ایں طرحاں مست کر دتا جسے دامنوں گمان

دی نہیں سی ہو سکدا، جد کدی میں اپنی محبوبوں ملنا ہاں اوسدا جمال

پہلاں توں ودھ لشکارے ماردا اے، اوس عشق توں کیوں چند چھڑا فی

جاسکدی ہے جیہڑا محبوب نے حسن وچ دادھے دے نال نالے ودھ

رہیا ہووے۔"

ایہہ قصیدے پڑھ کے ملواناڑیاں ابنے عربیوں بڑا چکھیا کہ توں چنگا صوفی ایں جسے توں

ہوسے نے اُنھیاں کر دتا ہے۔ ابنے عربیوں نے ایہہ گلاں سنیاں تے اوسناں اپنیاں شعراں دی

تشریح ترجمان الاشراف وچ کیتی تے اوسناں اتے عشق حقیقی دا رنگ چڑھا دتا۔ ملاں ابنے عربی

دے اُنج دی کھور پئے ہوتے سن تے کہندے سن کہ ابنے عربی دے نیالے تے دعوے مذہب

دے خلاف ہن۔ ابنے عربیوں نے کہیا کہ رسول عربی اتے وحی جبریل فرشتہ نہیں سی لیا وندا

سکوں وحی تے الہام دا سرچشمہ اوسناں دے اپنے باطن وچ سی۔ فیر ابنے عربیوں کہنے لگے کہ فرعون

تے ابلیس وڈے جو اُمرد (من اهل الفتوت) تے مومن سن کیوں کہ اوسناں خُدا دی پوری

اطاعت کیتی سی۔ ابلیس نے آدم آگے سجدہ کون توں انکار کر کے خود خُدا دا ایہہ حکم منیا سی کہ

خُدا دے سوا کسے ہور توں سجدہ کرنا جائز نہیں۔ ابنے عربیوں کہیا کہ دوزخ دا عذاب جمانی نہیں ہوسے

گا ذہنی ہوسے گا۔ ایسے طرحاں جنت دا ذکر کر دیاں ہویاں ایہہ کہنے لگے کہ لفظ جنت دا مادہ

جَنَ اے جسے دا معنی اے چھپا لینا۔ جنت اصل وچ وحدت وجود اے جیہڑی کثرت توں

چھپا لیندی اے۔ عذاب دا لفظ مذہوب دھولے نکلیا ہے، جسے دا معنی ہے میٹھا ہونا۔

ایسے لئی دوزخ دا عذاب ہمیشہ رہنے والی خوشی ہوسے گی۔ کہنے لگے کہ حشر توں مراد ایہہ ہے

کہ ساریاں بندیاں دیاں رُوحاں خُدا دی ذات دنج سما جاؤن گیان۔ دوزخ جنت دا خارجی وچ

کوئی نہیں۔ اپنی ذات توں خُدا دی ذات توں دکھ جانتا دوزخ اے تے خُدا دی ذات نال

اگر کچھ ہو جانا جنت سے جنت دوزخ و شح کوئی فرق ہے تے ایہو کہ صحتی محبوب ازلی سے
 حُسنے دا جھلکارا ویکھ سکھنے گئے تے دوزخی او تولاں محروم رہنے سکے۔ اپنے عربی نے وحدت وجود
 دا اعلان کر دیاں ہویاں آکھیا صوفیاں دا کلمہ ایہہ ہے کہ لا ہو وجود الا اللہ (خدا سے
 بنا کوئی موجود نہیں) اخیر عمر و شح اوہناں دعویٰ کیا کہ میں خاتم الاولیاء ہاں جسے طرہاں
 رسول عربی خاتم الانبیاء ہن۔ فتوحات مکیہ و مدنیہ کہندے ہن۔

” میں ہاں خاتم الولاہیت ایسے ہاں (رسول عربی) تے یسوع مسیح دے دہرنے

دا خاتم ہاں “

ایہناں کلمات توں علماء اوہناں دے کھلے پے سکھنے سکے اوہناں آئے کفر دے فتوے
 لاوندے رہے۔ ابن تیمیہ تے محمد بن عبد الوہاب نے اوہناں توں کافر آکھیا ہے۔
 اپنی حیاتی دے اخیر و شح اوہ ڈھٹے جاؤ تے وحدت وجود دا درس دیندے ہن
 اوہناں دی وفات مگروں اوہناں دے عزم و شاکر صدر الکبریٰ توں نے دوسرے جاری رکھیا۔
 جنھاں صوفیاں ابن عربی توں فیض پایا ہے۔ اوہناں و شح علامہ ابن ربیع نے ابنہ النافذ
 عبدالکریم الجلی تے عراقی مشہور ہن۔ ایہناں لوکاں دی تبلیغ نالے اپنے عربی دا وحدت وجود
 دا نظریہ ساری اسلامی دنیا و شح پھیل گیا تے اسلامی تصوف دا اہل تصوف بنے گیا۔ ڈاکٹر
 تارا چند، اے اے عینی تے ڈاکٹر اقبال ہوراں اپنے عربی توں فلسفی کہیا ہے پر ایسے
 گلے توں انکار نہیں کیا جا سکدا کہ اوہ ہوں دے صوفی دے ہن۔ ایسے پہلا ایہہ ہوں
 دے فلسفے دے بارے کچھ عرض کراں گے تے فیر اوہناں دے تصوف دے بارے کچھ
 کراں گے۔

ابن عربی دا توحید وجودی یا وحدت وجود دا نظریہ ایہہ ہے کہ کائنات تے خدا کو کچھ
 ہن۔ اک دوجے توں دکھ نہیں ہن۔ اوہناں دیاں دیلاں ایہہ ہن۔
 ۱۔ کوئی شے دم یا منتی توں وجود و شح نہیں آسکدی۔ ایسے ایہہ عالم ازل توں

موجود ہے۔ ایسے عالم دیاں ماریاں موجود چیزاں کے نہ کے گل و شح اک دوجے توں مختلف ہن
ایہاں و شح بڑی بڑی اک گل دی سانجھ ہے۔ ایہہ سانجھ وجود دی ہے ایسے لئی وجود دی
وحدت توں مننا پوے گا۔

۲۔ قدیم (جہڑا ازل توں موجود ہے) حادث (جہڑا پیدا کیا گیا ہے) داسبب نہیں ہو
سکا ایسے لئی حادث دا وجود حقیقی نہیں۔ حقیقی وجود اکو ہے جہڑا قدیم ہے۔ ایہہ حقیقی
وجود خدا ہے جہڑا عالم دی ہر شے و شح موجود ہے۔ ابن عربی نے کہا یا خالق الاشیا
فی نفسہ انت لها تخلقہ جامع (اے اشیا، توں پیدا کرنے والے! جو کچھ
توں پیدا کیا ہے اوہ تیرے و شح موجود ہے) اک ہور باقی کہندے ہن تخلیق ماہ منتھلی
حرفہ نیک فانت ضیق الواسع (جو کچھ توں پیدا کیا ہے اوسے دانت
تیرے ہی اندر ہے)۔

۳۔ قرآن و شح آیا ہے کہ جدوں خدا نے کہا کن (ہو جا) تے کائنات پیدا ہو گئی (فیکون)
ابن عربی پچھدے ہن کہ ایسے گننے (ہو جا) دا مخاطب کون سی ہے؟ ایسے سوال دے
دوہی جواب ممکن ہو سکدے ہن، اک تے ایہہ کہ مخاطب مادہ سی جہڑا پہلاں توں
موجود سی۔ جد خدا نے اوسنوں کہا گننے (ہو جا) تے اوہ کائنات بنے گیا (فیکون)
جے ایہہ گل منے کوئی تے مادے توں دی خدا دی طرفاں قدیم مننا پوے گا تے ایہہ
شُرک ہووے گا کیوں جے مسلمان فلسفیاں تے دواناں لئی تعدد قدماء (اک توں
زیادہ چیزاں دا قدیم ہونا) شُرک ہے وحدت نہیں۔ ابن عربی دے خیال و شح گننے دی
مخاطب خدا دیاں اپنییاں صفتاں سن جہڑاں کائنات دی شکل اختیار کر گئیاں سن۔
دوجیاں نعتاں و شح ذات (خدا) نے اپنییاں صفتاں توں کہا (ہو جا) تے صفتاں
کائنات بنے گیاں سن۔ ایسے لئی کائنات ذات (خدا) توں جدا نہیں ہو سکدی،
ایسے دلیل دی صورت ایوں ہوی۔

صفات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں

کائنات صفاتِ توں بنی لے

ایسے لئی کائنات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں۔

ابنِ عربی کہندے ہن کہ وجودِ المنخلوقات عین وجودِ الحق (مخلوقات دا وجود

عینِ خالق ہے)

۴۔ خدا کائنات دا سبب ہے تے کائنات سبب ہے۔ سبب اپنے سبب توں جدا

نہیں ہو سکدا، ایسے لئی ذاتِ خداوندی یا سبب وی کائنات یا سبب توں

وکھ نہیں۔

ابنِ عربی اپنے وحدت وجود دے نظریے نوں اُحدیت معقولی کہیسی جس دا مطلب ایہہ

ہے کہ وحدت وجود سراسر عقلی تے منطقی اے۔ اوہناں دے ایسے نظریے نوں اتحادِ وی کہیا جاندا

اے تے اوہناں دی پیروی کرن والیاں نوں اتحادِ مبین کہندے ہن کیونکہ اوہناں دے

عقیدے مطابق کائنات تے خدا وی ذاتِ وح کا مل اتحاد پایا جاندا ہے۔ ایسے لئی ابنِ عربی

نوں امام الموحّدون کہیا گیا ہے۔ ایسے اک گل دا ذکر کرنا ضروری اے، ویدانت نوں فلاحیت

حلاج دے حلوں تے ابنِ عربی دی وحدت وجود توں پتہ لگدا اے کہ وحدت وجود یا

ہمہ اوست دے تہنہ کچھ ہن۔

اشراقی: کائنات ذاتِ اُحد وچوں ایویں نکلی جیویں شعاعواں سورج وچوں

نکلدیاں ہن۔ (فلاطینوس)

اتحاد: خدا کائنات نال متحد ہے اوسے توں جدا نہیں (شنگر، ابنِ عربی)

سراین: خدا کائنات وچ ریا رچا ہویا اے (فلاطینوس، شنگر، ابنِ عربی)

سہینے تے حلول و ذبح فرق ایہ ہے کہ حلول اس حالت نوں کہندے ہن جدوں خدا کے بنیے روح اس ذبح جاتے، (ہندوؤاں دا اوتار، اسماعیلیہ دا امام، حلاوت دا اھو، اھو، نلو، دا لوگس)

ایسے لکھ چکے ہاں کہ مسلمان فلسفی نو فلاطونیت توں متاثر ہوئے سن۔ ابن عربی آتے دی ایسے فلسفے دا پرچھانواں پیا سی پر اک مڈھلے متے ذبح اوہناں ذاتی اپج توں کم لیا ہے۔ اوہناں فلاطینوس دا ایہہ نظریہ رد کر دتا کہ ذات احدیوں درجہ بدرجہ عقل روح تے مادہ نکلے سن۔ اوہناں دی دلیل ایہہ ہے کہ کائنات اوہناں معلومات توں بنی ہے جیہڑاں خدا دے ذہن ذبح ہن۔ معلوم عالم توں دکھ نہیں ہو سکدا ایسے لئی کائنات دی جیہڑی معلومات دی مادی صورت ہے۔ اپنے عالم (جانے والا، خدا) توں دکھ نہیں ہو سکدی۔

دوجیاں وجودی فلسفیاں دی طرحاں ابن عربی وی جبرے قائل ہن تے کہندے ہن کہ بندے نوں کسے گل دا اختیار حاصل نہیں ایسے طرحاں اوہ خیر تے شر دے فرق توں وی نہیں مندے۔ اوہناں دے خیال دے مطابق خدا نے شر یا بُرائی نوں پیدا نہیں کیتا۔ دنیا وی کوئی شے اپنی ذات ذبح بُری نہیں ہندی ساڈے بُرے دربارے نال بُری ہو جاندی ہے ایسے لئی بدی یا شر دا وجود حقیقی نہیں اعتباری ہے۔ ایہو خیال شکر تے پسنورا دا وی ہے۔

ابن عربی فلسفی ای نہیں بہوں دودے صوفی دی ہن۔ اوہناں دے زمانے ذبح مسلماناں دا فلسفہ سہک پیا سی۔ ابن رشد نوں کٹرے علماء دے ہتھوں بڑے دکھ چکے سن۔ فلسفہ اوڑھ گیا سی پر تصوف سہک پیا سی۔ کچھ عالماں دا خیال ہے کہ تصوف

ص : ایہناں معلومات نوں ابن عربی عمونے ثابتہ کہندے ہن جہاں دی مادی صورت ایہہ کائنات ہے۔

کے قوم نے زوال کے دور و شرح نسردا ہے۔ ابن عربی دافلسفہ روانہ نہ پاکیا، پر اوہناں نے
تصوف نوں پھلنے پھلنے داموقع بلدا رہیا۔ ابن عربی دی دوجے صوفیاں دی طرحاں کہندے سنے
کہ عقل حقیقت تیکر نہیں پُچ سکدی۔ ایسے ہی مراقبہ تے کشف ضروری اے۔ اوہناں دی صوفیاں
دی طرحاں ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق کیتی تے کہیا کہ باطنی عالم اصل ہے تے ظاہری عالم
اوسدا پر پھانواں ہے وجود مطلق اصل ہے تے ابدی صداقت ہے تے ظاہری عالم دی اشیاء وجود مطلق
دیاں صفتاں کے عکس ہن۔ ایہناں دا حقیقی وجود کوئی نہیں، ایسے گل نوں ادہ سورج دی مثال
دے کے بھادندے سن۔ کہندے سن کہ بدلے سورج نوں چھپاؤندا ہے پر سورج دیاں شعاعواں
تے موجود رہندیاں ہن، ایسے طرحاں ایہہ ظاہری عالم نور ازلے آتے پردہ پاندیدہ ہے۔
حلانج دی پیروی و شرح ابن عربی دی لوگس دا تصور قبول کر لیا۔ ایسے لکھ چکے ہاں
کہ لوگس قدیم یونانی فلسفیاں دا اک تصور ہے تے خیال دی ادہ قوت ہے جہڑی کائنات
تے خدا دے وچکار واسطے واکم دندی ہے۔ بعد و شرح اک عیسائی عالم اور انجنے نے کہیا کہ لوگس
شرح خدا دا ظہور ہویا سی۔ ہونڈیاں ہونڈیاں لوگس یا کلمہ عیسائیاں دی تشکیلت دا اک مرکز
بنے گیا۔ اسماعیلیاں نے لوگس دا تصور نو فلاحونیاں کو لوں اخذ کیتا تے اپنے امام دی صورت و شرح پیشے
کر کے آکھن لگ پنے کہ ساڈے امام شرح خدا تے حلول کیتا اے۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور
حلانج اک اسماعیلی سی۔ اوس نے کہیا کہ لاہوت (خدا) نے ناسوت (آدم) و شرح چھوک ماری تے
اوس و شرح حلول کیتا، ایسے توں پہلاں وی ایہہ نور ازلے نور رسول عربی و شرح ظاہر ہویا سی۔ ادہ اپنے
کتاب الطواسین و شرح لکھدا اے :

”رسول عربی عدم توں پہلاں دی موجود بنے تے قلم توں دی پہلاں اوہناں
دا اسم موجودی، ادہ اوس وقت دی سننے جدوں نہ جوہر دا وجودی نہ حوادث

دل : لوگس دا معنی ہے ”کلمہ، لفظ“، حضرت عیسیٰ نوں قرآن و شرح کلمہ کہیا گیا ہے۔

ظاہر ہوئے سنے... ادہناں والوہ قلم توں دی زیادہ روشنی تے قدیم ہے،
 علاج انسانے کامل نوں ھو ھو کہیا جسے توں اوسدی مراد رسولؐ عربیؐ سنے۔ اے اے عشقی
 کہندے ہن کہ ابن عربیؒ نے علاج دے ھو ھو نوں حقیقت محمدیہ، عقل اول، العرش روح عرش
 انسانے کامل، تے آدم حقیقی دے نام دتے سن تے کہیاں کہ حقیقت محمدیہ کائنات داسبب دی
 اے تے کائنات دے نظم نوں چلاوی رہی اے، ابن عربیؒ لکھدے ہن ص ۱۔

”آدم توں ساڈی مراد اوہ واحد نفس اے جسے توں نوع انسانے پیدا ہوئی ہے تے
 جسے توں بعض لوکیں وحدت یا حقیقت محمدیہ کہندے ہن انا من نور اللہ و
 کلہم من نوری جس دے مظاہر عین عیان تے روح ارواح ہن، ایسے
 دی دلیل ایہ آیت اے یا ایہا الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم
 من نفس واحدہ... بسر ذات محمدؐ فردیت اے کیونکہ آپؐ نوع انسانے دے
 کامل ترین فرد ہن ایسے لئی حقیقی معنیوں و شجہ نبوت آپؐ توں ای شروع ہوئی
 تے آپؐ اتے ہی ختم ہو گئی۔“

ابن عربیؒ توں پھول ادہناں دیاں پروداں ابن العارض تے عبد الکریم الجیلی نے
 حقیقت محمدیہ یا انسانے کامل نوں قطب آکھیا جس دے گردا گرد زمین تے آسمانے
 گھومدے ہن۔

ابن عربیؒ دے ذوالنونؒ مصری تے رابعہ بصری دی طرحاں پرجوشے طریقے نال
 عشق حقیقی دا اظہار کیتا ہے، ادہناں کہیا کہ میرا اصل مذہب عشق اے شعراں و شجہ
 کہندے ہن ص ۲۔

ط : فصوص الحکم - فصیح حکمت فردیہ بکلمہ محمدیہ -

ط ۲ : ترجمان الاشواق -

" آج توں پہلاں میرا ایہہ حال سی کہ جیہڑا بندہ میرے دینے توں نہیں سی
 مندا یا اوسے دا انکار کردا سی میں اوسوں اپنے آپ توں بیگانہ سمجھدا ساکے
 پرہنے میرا دل ہر صووت توں قبول کر لیندا ہے، اوہ چراگاہ بنے گیا ہے
 ہر قسم دیاں ہرناں دی، اوہ عبادت خانہ ہے، عیسائی تارکاں دا، آتش کدہ
 ہے جو سیاں دا کعبہ ہے جاہیاں دا، الواح ہے توریت دی، صحیفہ ہے
 قرآن دا، ہن میں عشق دے مذہب دا پیرو ہاں، عشق دا قافلہ بھاویں مینوں
 کدھرے لے جاوے، میرا دینے دی عشق ہے، میرا ایمان دی عشق ہے،" ط

ابن عربی لئی عشق اوہ اکیس ہے بیہڑی دل دے کھوٹ کپٹ توں اعلیٰ اخلاق دے
 گذرنے وٹ بدلے دیندی اے، اوہ رنگ نسل تے مذہب دیاں بندشاں توں توڑ کے
 ساری خدائی نال پیار کرنے لگ پیندا ہے جس وجودی صوفی دا ایہہ عقیدہ ہووے کہ ایہہ
 جہانے اگو وجود مطلق دا جز ہے یا ساریاں بندیاں وٹج اوہ ذات حقیقی دی روح سمائی
 ہوتی اے، یا دنیا دی ہر سوہنی شے تے ہر سوہنے بندے وٹج اوہ سے محبوب ازلی
 دا حسن لشکارے مار رہیا اے، اوہ کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا،
 کیونکہ اوہ اپنے آپ توں نوع انسان دا فرد ہی نہیں سگوں ساری کائنات دا جز خیال
 کرنے لگ پیندا ہے، ایسے لئی رومی رولائے نے صوفیانہ جذبے توں اوقیانوسی کہیا ہے۔

ط : مولانا روم ع

مذہب عشق از ہمہ دینے ما جڈاست
 اقبال سے اکھی ہے وہ جو نرگس کہتے ہیں پیت جس کو
 دھرموں کے یہ بکھیرے اس آگ میں جلا دیں

ابن عربی نے ولایت کے تصور و شرح وی حسین بن منصور حلاج کے خیال و اہلکارا
پنید اسے۔ اوہ کہتا ہے کہ ہر نبی ولی وی ہوتا ہے تے اوسے شرح ولایت و اجز نبوت
دے جز توں اچا ہوتا ہے۔ الحاکم ترمذی (م ۹۳۳) نے کہا سی کہ ولیاں دی اک
خاتم (مہر) ہندی ہے۔ ابن عربی اکھا ایہ مہر نہیں ہاں، جسے طرحاں رسول عربی اُتے
نبوت ختم ہو گئی ہے ایسے طرحاں میری ذات اُتے ولایت و خاتمہ ہو گیا ہے۔ ایسے لئی
اوہ اپنے آپ نوں خاتم الاولیا کہندے سن۔

حسین بن منصور سولی تے گڈیا گیتے صوفی ڈرگنے تے اسماعیلیہ باطنیہ دی طرحاں
قرآنی آیات دی تاویل کر کے اپنے عقیدیاں نوں اسلامی رنگ دینے دا جتن کرن لگ پئے
ابن عربی نے وی اپنی وحدت وجود نوں سچا ثابت کرن لئی قرآن تے حدیث توں سند لئی
مثلاً ایہ کہ اللہ انسان دی شہ رگ توں دی قریب اے، یا ظاہر وی اوہ ہے باطن دی
اوہ ہے یا جسے پاسے وی کھ موڑیا جاتے اوسے پاسے اللہ دا چہرہ نظریں آوسی یا اوہ اول
ہے اوہ آخر ہے۔ عبدالکریم الجلی نے اپنی کتاب انسان کامل و شرح ابن عربی دی وحدت وجود
دی بہوں چنگی تشریح کیتی ہے۔ عراقی نے ابن عربی دی کتاب فصیح الحکم دی شرح مولانا
صدر الدین قونوی نے درس و شرح سننے کے اپنی کتاب لمعات لکھی۔ اوسے دے اک پیر عبد الرحمن جانی
نے لوائح لکھی جسے دا موضوع سی عشق، عاشق تے معشوقے بطن تے رومی نے اپنی فارسی
شاعری و شرح وحدت وجود دا ویرا کیتا۔ آگے جا کے ایسے گلے دا ذکر تفصیل نال آوسی۔
ایسے لکھ چکے ہاں کہ کٹرے علماء نے ابن عربی اُتے کفر دے فتوے لائے سن۔ دوجے
پاسے بعض عالماں نے اوہناں دی عظمت تے بزرگی دا اعتراف وی کیتا ہے۔ شاہ ولی اللہ دہلوی
ابن عربی نوں اپنے دور و فاتح تے خاتم کہندے ہن تے وحدت وجود دے عقیدے نوں اسلامی
سمجھدے ہن۔ مشہور حنفی عالم علامہ تسانی نے ابن عربی دے بارے کہا فلا تعقل فی حقہ شی
فانہ رجل کبیر فی الاسلام (اوہناں اُتے بحمتہ عینی نہ کرو اوہ اسلامی دنیا دی اک عظیم

شخصیت ہنرے)

صوفیوں نے اپنی تعلیموں میں پھیلاؤنے لئی کتابوں لکھیاں جنہاں شرح ادہناں دی زندگی کے حالات دی مدد سے ہنرے۔ حارث بن المہاسی (۷۸۱ء) بصرے شرح پیدا ہوئے سنہ فیر بغداد سے و سنیک ہو گئے۔ ادہناں دو کتابوں لکھیاں کتاب التواہم تے فصل فی المرجبت۔ دوجی کتاب ہنرے نہیں بلدی۔ جنید بغدادی ادہناں سے شاگرد سنہ عبداللہ بن مبارک دی کتاب الزہد دی ہو گئی اے۔ پہلے دور دیاں صوفیوں کے حالات ابوالنصر سراج (م ۹۸۸ء) دی کتاب اللہم تے ابوطالب مکی دی قوت القلوب شرح مدد سے ہنرے جسے توں غزالی نے فائدہ اٹھایا سی۔ ابو عبدالرحمن سلیمان (م ۱۰۲۱ء) نے صوفیوں کے حالات بارے طبقات الصوفیہ لکھی جنہوں دیکھ کے عبداللہ انصاری نے طبقات الصوفیہ لکھی تے اوسے توں سامنے رکھ کے عبدالرحمن جامی نے نفحات الانس لکھی سی۔ ابونعیم الاصفہانی (م ۱۰۳۸ء) دی کتاب حلیۃ الاولیاء شرح دی صوفیوں کے عقیدیاں دا ذکر تفصیل مالن کیا گیا ہے۔ ابوالقاسم القشیری (م ۱۰۶۲ء) نے اپنے مشہور رسالے شرح تصوف کے نظریے تے کھل کے بحث کیتی ہے۔ شیخ علی جویری (م ۱۰۵۷ء) نے فارسی شرح کشف المحجوب لکھی، جسے شرح بڑے عالمانہ طریقے مالن صوفیوں کے عقائد دا ذکر کیا گیا ہے۔ عبداللہ انصاری دی منازل السائرین تے ابوسعید ابوالخیر (م ۱۰۲۹ء) کے فارسی قطعات شرح بیان تے خیال کے اوہ نمونے بلدی ہنرے جنہاں توں سنائی، عطار، رومی، سعدی تے حافظ شیرازی نے فیض پایا سی۔ ابوعامد غزالی (م ۱۱۱۱ء) نے ایچا معلوم الدینے شرح فقہ تے تصوف شرح مطابقت پیدا کرنے دا کامیاب حقنے کیاتے سماع توں جائز ثابت کیاتے۔ غزالی توں مگروں تصوف اسلامی شریعت دا اک ضروری پچھ بنے گیا تے ظاہری عالمان دی ایسے دی مخالفت چھڑ دتی۔ غزالی نے اپنی کل اک تمثیل مالن بھائی ہے۔ اوہ کہندے ہنرے کہ فرض کرو اک حوض اے جسے شرح کئی نالیاں باہر توں پانی لیا رہیا ہنرے۔ ایہناں نالیاں توں دکھرا اک پھوارا دی ہے، جیہڑا حوض کے اپنے اندروں پانی اچھال کے باہر لیا

رہیا ہے۔ ایہہ مچھوارا وجدان ہے، جہڑا تصوف دا مڈھلا سرچشمہ ہے تے انسان دا دل
 حوض دی طرحاں ہے جہڑا باہر دی اثرات قبول کردا ہے تے اپنے اندر سے مچھوارے توں
 دی فیض پاؤندا ہے۔ شیخ شہاب الدین دی کتاب حکمت الاشراق و شرح خدا دا تصور نور
 ازلی دی صورت و شرح کیٹا گیا ہے، جسے دیاں شعاعواں بندیاں دی رُوح تے دل نوں روشن
 کردیاں ہن۔ اوہناں زردشت نوں پیغمبر تسلیم کر لیا۔ مولویاں اوہناں اتے کفر وافتویٰ لا
 دتا تے اوہناں نوں صلاح الدین ایوبی نے قتل کرا دتا۔ بعض صوفیاں نے دعویٰ کیٹا کہ
 اوہناں نوں الہام ہوندا ہے تے الہام دا دروازہ کھلا ہے بند نہیں ہويا۔ ابن عربی کہیا
 سی کہ نبوت تے رسول عربی اتے ختم ہو چکی ہے پر الہام جاری ہے۔ محمد بن عبد الجبار الغفاری
 نے دعویٰ کیٹا کہ خدا نے اوہناں نوں کشف دی حالت و شرح کتاب المواقف تے کتاب المغالبات
 لکھوائی سی، جد اوہ خدا دے حضور کھلوتے خدا دی آواز سن رہے سن۔

اولیاء و املاک نواساں و چوں اکھرا کے سامنے آیا سی جہڑا صدیاں توں بدھ مت دا گڑھ
 رہیا سی۔ بسنے عالماں نے تصوف اتے ویدانت تے بدھ مت دے اثرات بارے بحث کیتی لے
 تے کیا لے کہ فنا فی اللہ دا خیال بودھاں دے نروان دی بدلے ہونی شکل ہے۔ ایہہ گل
 چٹ نہیں لگدی کیوں کہ فنا فی اللہ دا تصور نوافلاطونیت و شرح موجودی تے مسلمانے اوتوں
 چنگی طرحاں واقف سن۔ بودھاں دا نروان فنا فی اللہ توں وکھرا ہے۔ بودھ خدا دی ہستی
 دے قائل نہیں سن ایسے ہی نروان توں اوہناں دی مراد نری پری فنا تے ہستی ہے۔ خدا و شرح
 فنا نہیں ہونا پر ایہہ گل منشی پوے گی کہ صوفیاں نے اپنیاں بہوں ساریاں ریتاں سماں بودھاں
 کولوں لیاں سن جسے نال اولیاء و املاک پیدا ہويا سی؛ مرشد تے مرید (گورو چھلا) سلسلہ

ط ۱ Intuition

ط ۲ Cult of Saints

(شکھ) تکبیر تے خانقاہ (ویہارا) روضہ (تنوپہ) اولیاء دیاں قبریں اُتے جا کے مُنتانے منناتے
 اوہناں دی زیارت نوں جانا (یا ترا) مراقبہ (سادھی) تسبیح (مالا) اولیاء دے تبرکات، دُندان
 یا والوں نوں متبرک سمجھ کے اوہناں نوں محفوظ کرنا (بودھ ایہناں اُتے چھتریاں اُسار دے
 سنے) طرقت، سلوک (مارگ) ناد (شکھ) کَشکول (کھپری) کھنی (سیل) کرامت (استراج)
 توں بودھاں دے اثرات دا پتہ لگدا لے۔ اسلام دی ابتداء وچ ایہناں ریتاں رسماں دا کوئی
 وجود نہیں سی۔ ایسے گل دی کوئی شہادت میری نظر توں نہیں گزری کہ ابتدائی دور دے
 صوفی ویدانت توں واقف کنے، اُپنڈاں دا ترجمہ پہلی وار داراشکوہ نے کرایا سی، پر ایہہ
 گل تے بہت بعد دی لے۔

بارہویں صدی عیسوی وچ صوفیاں دے سلسلے ظاہر ہون لگ پئے سن۔ سب توں
 پہلاں قادریہ سلسلہ بنیا جس دے بانی شیخ عبدالقادر گیلانی (۱۱۶۶-۱۰۷۸ء) نے جہڑے
 بغداد وچ ابوحنیفہ نعمان بن ثابت دے مقبرے دے مجاور سن۔ اوہناں دے پیتر سید شاہ میر
 ہندوستان آتے تے ایٹھے دی ایہہ سلسلہ قائم ہو گیا۔ چشتیہ سلسلہ شیخ ابواسحق شامی توں یادگار
 ہے جہڑے شیخ العلو دینوری دے مُريد سن۔ اوہ چشت (ایران دے واک شہر) وچ آئے تے خواجہ
 ابو احمد ابدال اوہناں دے مُريد بن گئے۔ اوہناں توں مگروں خواجہ سمعانی نے ایسے سلسلے نوں
 جاری رکھیا، فیر خواجہ مودود چشتی نے ایسے نوں پھیلایا۔ خواجہ معین الدین حسن سجری نے خواجہ
 عثمان چشتی توں خرقہ لیا تے ہندوستان وچ آ کے ایسے سلسلے دی اشاعت کیتی۔

سہروردیہ دے بانی شیخ شہاب الدین سہروردی (۱۲۳۲ء) نے جہاں بغداد وچ اپنا
 سلسلہ جاری کیتا سی۔ خواجہ بہاؤ الدین ذکریا ملتانی نے بغداد جا کے شیخ شہاب الدین سہروردی کوں
 خلافت لئی تے ہندوستان وچ ایسے سلسلے نوں رواج دتا۔ خواجہ بہاؤ الدین ذکریا ملتانی دے
 لاکے کوٹ کھوڑ وچ خواجہ وجیہ الدین محمد بنے مال علی شاہ قریشی دے گھر جمے سن۔ اوہناں توں
 مگروں شیخ کرن الدین خلیفہ بنے سن۔ نقشبندیہ یا سلسلہ خواجگان ترکستان وچ قائم ہو یا سی۔

ایسے سب توں وڈے بزرگ خواجہ محمد انامیسوی نے پر ایسے نوں مقبول خواجہ بہاؤ الدین نقشبندی نے کیتا کی خواجہ باقی باللہ (م ۱۴۰۳ء) ایسے نوں ہندوستان لیاٹے سٹے۔ اوہناں نے خلیفے شیخ احمد سرہندی نے ایسے نوں ترقی دتی تے ایسے سلسلے دا نام مجددیہ پئے گیا۔ ایہہ چائے سلسلے ہندوستان وچ پھیل گئے۔ ایہناں دچوں نقشبندیہ تے سہروردیہ زیادہ مقبول نہیں ہو سکے، پر چشتیہ تے قادریہ حد توں دودھ کے ہر منے پیارے ہوتے کیونکہ ایہناں دا ورتن بارہ صلح کلے تے دو جیاں مذہبیاں نال رواداری دا کی۔ مولانا جلال الدین رومی توں جلالیہ سلسلہ شروع ہو یا جس نے درویش گھمن گھیرا لے پا کے تازی مار کے نچدے گاؤندے ہن۔ جلالیہ نے ترکی تے تمام وچ اپنے سیکھے قائم کیتے سزے۔

شاذلیہ سلسلہ نور الدین احمد بن عبداللہ الشاذلی نے یونس (شمالی افریقہ) وچ قائم کیتا سی۔ اشرافیہ شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول دے پیروں نے شیخ نوں قتل کر دتا گیا جس توں ایہہ سلسلہ پھل پھل نہیں سکيا۔ شطاریہ سلسلے دا امرا بایزید بسطامی نال جا بلدا لے شطاریہ دا معنی ہے ترکھاتے چلاک۔ ایہہ لوکی طریقت دی راہ وچ تتر تیریاں دکھاؤندے سزے، ایسے ہی شطاریہ اکھوانے لگ پئے۔ ہندوستان وچ شطاریہ نے ملامت دی ریت نوں سہی دتی سی تے ایہناں دا سمنندھ قادریہ نال گورھا ہو گیا سی۔

فارسی دے صوفی شاعر

جس طرحاں بھگتی لہرنے ہندی تے بنگالی دی نوں کویتا نوں جنم دتا سی ایسے طرحاں تصوف نے فارسی دی پھول تے بے سواد شاعری وچ مہٹھ تے کھج پیدا کیتی۔ فارسی دیاں صوفی شاعراں نے عشق حقیقی دے مضمون عشق مجازی دے زس بھرے پیرائے وچ لکھے تے محبوب ازلی دے حُسن دی تعریف حُسن مجازی دے رنگ وچ کیتی جس نال فارسی شاعری وچ بیانے دی آپکا تے جذبے دا خلوص پیدا ہو گیا۔ جے دیو نے گیتا گووند وچ رادھا دی زبانی کرشن

نال پیار دا اظہار کیناکی، اوہدے مگردے رادھا بیوا تادی علامت بن گئی بیہڑی اپنے محبوب کوشن
یا بزم دے درگ وچ تڑپدی رہندی اے تے ادسے ملنے دی آس وچ تانگھدی اے۔ ایسے
طرحاں سدق شیرازی، حافظ شیرازی، تے عبدالرحمن باری نے گلے بدلے، شمع پروانہ، سرو قمری،
لیلیٰ مخنوں تے شیرے فرہاد دیاں علامتاں وچ محبوب ازلی دے نال عشق جتایا تے وحدت وجود
دے گھمبیر تصور دی سادہ زبان وچ تشریح کیتی۔ ادہناں مُرشد نوں پیر مُنیاں تے وجد و حال
نوں شراب و انام دنا، عطار، رومی تے محمود شبستری نے وحدت وجود، بقا و فنا، سلوک و
معرفت، کشف و اشراق دیاں فلسفیانہ بحثاں نوں شعراں وچ کھول کے بیان کینا۔ ادہناں
دیاں غزلاں نوں قوال سماع دیاں مجلساں وچ گاؤن لگ پئے جس دے نال تصوف اسلامی
دنیا دیاں چوپواں گھٹھاں وچ مقبول ہو گیا۔ اسپس فارسی دی صوفیانہ شاعری دچوں کچھ نمونے
دیاں گے۔ کینو کچھ پنجابی دیاں ہونے شاعرانے ایسے شاعری نوں گوڑھانے بکھا اثر لیا
سی۔ مولانا جلال الدین رومی دی مثنوی معنوی وحدت وجود دے فلسفیانہ تصوفیانہ پکھاں
دی بہو کئی شرح ہے۔ اوہ فصل و تنزل (رُوح ذات باری نوں دکھ ہونے سی) دے
بارے کہندے ہن:

بے سرو بے پایم آس سر ہمہ	مضبوط بودیم بیک گوہر ہمہ
بے گہر بودیم دسانی ہچو آفتاب	یک گہر بودیم ہچو آفتاب
شد عدد چوں سایہ ہائے کنگرہ	چوں لبوت آمد آس نور سرہ
تار و فرق از میانِ ایس فریقے	کنگرہ دیاں کنید از مہنوقے

(اسیں رُوح دی حالت وچ اکو ساں تے ہم توں پاک ساں، سورج دی طرح
چمکدے ساں تے پانی وانگوں صاف ساں، جدوں ایہ نور ہم دی تمید وچ آگیا تے
بُرج دیاں سایاں دی طرحاں کئی حصیاں وچ دُٹیا گیا۔ ایسے بُرج نوں ڈھا دیو تے ایس
کثرت نوں مٹا دیو)

جذب و صعود و امضمون (روح بدن دی قید توں آزاد ہو کے فنا فی اللہ

ہو جاسی)

صد ہزاراں حشر ویدی اے عنود تاکنوں ہر لحظہ از بدو وجود

از جمادی بے خبر سوٹے نما وز نما سوٹے حیات و ابتلا

باز سوٹے عقل و تمیزات خویش باز سوٹے خارج این پنج و شش

تالب بحر این نشانے پاہاست پس نشانے پادرونے بحرلاست

(اوپھٹہ ہر یا بندیا! توں اپنی پیدائشے توں لے کے ہن تیکر کئی حشر و بچھ چکا ہیں توں

پتھراں روٹیاں و چوں ہو کے بناات دی طرف آیا فیر حیوانی تے انسانی زندگی ول مڑیا۔

بدوں تیرے وچ عقل تے تمیز پیدا ہوئی، ایس دے گردوں پنج حواس توں نکل کے حقیقت

تے مقام تیکر سجا۔ ایہناں تبدیلیاں دے نشان دریا دی کدھی تک ہن۔ ذات خداوندی

دے سمندر وچ وڑ کے ایہہ نشانے دی مٹ جاوندے ہن)

بندے دی روح مادے دی قید آ کے اپنے اصل نوں مھلے جاوندی ہے سے

سالہا ہم صحبتی ہم دی باغنا صر داشت جسم آدمی

روح او خود از نفوس دے از عقول روح اصل خویش را کردہ نکول

از نفوس دے از عقول با صفا نامہ می آید بجائے کا سے با وفا

یارگانے پنج روزہ یافتی روز یارانے کہن بر تافتی

(بندے دا سریر کئی ورہے عناصر اہوا، آگ، مٹی، پانی) دی صحبت وچ

رہندا اے، اوہی روح اپنے اصل توں مکھ موڑ لیندی ہے۔ روحاں دے عالم و چوں اوس

کول سنیے آوندے شے کہ او بے وفا! توں دنیا وچ چار پنج دیہاڑیاں دے یاراں دی خاطر

پرانیاں یاراں نوں مھلا دتا ہے)

فنا فی اللہ و امضمون سے

عاشقِ حقیقی دحقِ آنست کو
چوں بیاید از بنودِ تارِ مو
چوں تو فانی است پیشِ آنِ نظر
عاشقی بر نفیِ خودِ خواجہ مگر
سایہ و عاشقی بر آفتاب
شمس آمد سایہ لاگرد و شتاب

(تو نے خدا و عاشقِ ایسے، بیچ تے ایہہ ہے کہ اوسدے جلوے دے سامنے تیرا وجود
اک والے برابر دی نہیں رہ جاندا۔ محبوبِ حقیقی دی نظر و روح تیرے جیسے سیکڑے وجود فانی ہونے
بھلیا لوکا! شاید تو نے اپنی فنا و عاشقِ ایسے (وصل تو نے مگر دے روح دی فنا لازمی ہے،
ایسے لئی وصل دے طالب فنا و طالب ہوندا اے) تو نے پرچھانواں ایسے پر سوز اُتے عاشق
ایسے، سوز آوے تے پرچھانواں مٹ جاندا اے)

ہم چنیں جو یائے درگاہِ خدا
چو خدا آید شود جو بندہ لا
(ایہو حالِ خدا نوں ڈھونڈنے والے دا ہوندا اے، خدا دا جلوہ اگھڑے تے ڈھونڈنے

والا فنا ہو جاندا اے)

وحدت وجودِ حقیقی ہے سہ

اے منے دماں بہر آں برسانختی
تا تو با خود نردِ وحدت بانختی
تا تو ماد توئی یک جوہر شوی
عاقبت محضِ خیالِ دلبر شوی
تا منے دو تو ہا ہمہ یک جاں شوند
عاقبت مستغرقِ جانان شوند

(ایہہ مخلوق تو نے ایسے لئی پیدا کیتی سی کہ تو نے آپ ای اپنا تماشا دیکھیں، جدید لکھے

میرے تیرے دافرق مٹ جائے گاتے اے محبوب تیرے بناں کوئی باقی نہیں
رہوے گا، میں تو نے اک جان ہو جاسن تے تیرے جلال تے جمال و حق غرق
ہو جاسن)

مولانا رومی نے ابن عربی دی حقیقتِ محمدیہ و التصورِ وی پیشے کیا اے، تے
کہیا اے کہ رسولِ عربی کائنات بننے توں پہلاں موجود سن، آدم دی تخلیق اوسناں

دے مگر وہ ہوتی سی۔ مولانا رسولؒ عربی دی زبانی کہندے ہن سے
 نقشِ تنے رانا فتاد از بام طشت
 پیشے چم گل ات ات گشت !
 بنگرم در نیست شے بینم عیالے
 آدم و حوا نرسنتہ از جہالے
 دیدہ ام پابستہ و منکوسے دست
 آنچہ دانستہ بدم افزوں نشد
 پیشے ازاں کنز آب و گل بالیدہ ام
 منے شمارا وقت ذرات الست
 از حدت آسمانے بے عمد
 منے شمارا سرنگوں می دیدہ ام

(اے بندے دا وجود ظاہر نہیں سی ہویا پر میری اکھ آگے ہر وجود و شخ آڈنے
 والی شے موجود ہوگئی سی۔ میں کچے انگوراں لوں دیکھاں تے اوہناں دے اندر شراب
 لوں تک لیندا ہاں، میں عدم دی ہر شے لوں دی دیکھ سکدا ہاں، اے آدم تے حوا
 پیدا نہیں سنے ہوئے تے میں مخفی عالم لوں دیکھ رہیا ساں، میں تہانوں روز الست یا
 ازل دے دن قیدی تے مغلوب دیکھیا سی، جو کچھ وی موجود ہے آسمانے یا زمینے چ ہے
 مینوں پہلاں توں معلوم سی۔ میں ایسے دنیا و شخ جنم لینے توں پہلاں تہانوں قیدی
 حالت و شخ تکیا سی)

ایہ مادی دنیا نظراں دا فریب ہے، جسے لوں ویدانتی مایاتے بودھ شونیا

کہندے ہن سے

دیدہ کا ندر وی لغای شد پدید
 لاجرم سرگشتہ گشتیم از سلال
 کے تو اندر جز خیال نیست دید
 چون حقیقت شد نہاں پید خیال
 چون نہاں کرد آں حقیقت از لبر
 کے نمودے معرضاں را در صاف
 پیشے بازرگاں و زرگیرند سود
 آفریں لے اوتاد سحر باف !
 ساحراں مہتاب پیمانند زود

یسم بر بانڈ زینگو کے پیچ پیچ یسم از کف رفتہ و کرباں پیچ
 ایں جہاں جا دوست ما آن تا جرم کہ از دہتاپ پیوڈہ نحریم
 (سانوں اپنی نظر دی خرابی نے گمراہ کر دیا تے معلوم (جسے دا کوئی وجود نہ ہو جسے) نول
 موجود سمجھدے۔ ہے۔ ساڈے توں اصل حقیقت گھٹی رہی۔ اسان اصل نول چھڈ کے و ہم
 نول منے لیا۔ لے مداری تینوں شباثے کہنی چا پیدی لے، توں میں شراب نول حاف
 شراب دکھا رہیا ایں جسے طرہاں با دو گمراہ گلاں گلاں دنیج سودا گراں اگے چنے دی چانٹی نول
 سفید کپڑا بنا کے ناپ دیندے ہن تے اوہناں کبول مل مسوڈ لیندے ہن۔ اوہ جا دو گمراہ پیہ
 لے جانڈے ہن تے سودا گراں نول نال کپڑا بلدا اسے نال اپنا روپیہ ایسے تھہ آوند اسے
 اپہ دنیا جا دو گمراہ تے ایسے اوہ و پارے ہاں چہڑے چانٹی ناپ کے خرید
 رہے ہاں)

شکر نے کہیا سی کہ سانوں رہی تے سب دا گمان گمراہ واسے۔ مولانا آدم کہندے ہن کہ
 ایسے چنے دی چانٹی نول سفید کپڑا سمجھ کے خرید لینے ہاں۔

وحدت وجود دے بارے عطا کہندے ہن تے
 در انجمن فرق و نہاں خانہ جمع
 والد تہہ دوست تہہ بانڈ نہ دوست
 بر کہ ازوے نزد المحق سر
 اولود از جماعت کفار
 ایسے دنیا و حق سب خدا ہی خدا ہے۔ چہڑا انا الحق ایں خدا ہاں انہیں کہندا
 اوہ کافراں و چول ہے)

حافظ شیرازی وحدت وجود دا ذکر کردے ہن۔
 ندم و مطرب و ساقی تہہ دوست خیال آب دگل در رہ بہانہ
 (مادے دا خیال وہم ہے، اوہ آپ ہی مجلس دا رفیق ہے آپ ہی گویا ہے۔ آپ
 ہی ساقی ہے)

عمر حیات کہیا ہی غ

خود کوزہ و خود کوزہ گر خود گل کوزہ

(آپ ہی کوزہ ہے، آپ ہی کوزہ بناؤںے والا ہے، آپ ہی کوزے دی مٹی ہے)

کہنے تے بت تانے دین تینوں ہی سجدہ کیتا جاندا ہے تے سو جھوان تیری ہی طرف

لکھ موڑے ہن سے

در قبلہ و بت خانہ تو مسجدی و معبود

رو سوٹے تو می باشد صاحب نظر الے را

(حافظ شیرازی)

مُرشد آکھے تے مقلے دی شراب و نوح بوڑدینا چاہیدا اے سے

برے سجادہ زنگینے گئے گرت پیر منان گوید

کہ سالک بے خبر بنود زراہ و رسم منزلے ما

(حافظ شیرازی)

ایسے مادے دے پردے کچھے محبوب حقیقی موجود ہے، قطرے توں سمندر دا پتہ

لگدا ہے سے

دل گواہیت کہ در پردہ دلآرا تے ہت

ہتی قطرہ دلیل است کہ دریائے ہست

(حزبی)

عشق عقل توں اچا ہے ایسے دیاں رزماں مائلان نون نہیں دینیاں چاہیدیاں سے

بدرد عشقے باز دنجوشے شو حافظ

رموز عشقے مکن ناشے پیشے اہل عقل

پچے ناشقے ہمیشہ زندہ رہندے ہن سے

ہرگز نمیرد آنکہ دشت زندہ شد بہ عشق
 ثبت است برجیدہ عالم دوام ما !
 (حافظ شیرازی)

ریاکاری تے دینے فروشی شراب پینے توں وڈا گناہ ہے سے
 حافظا مے نور و ندی کن و خوش باشوں
 دام تزدیر مکن چوں دگر اں فتراں را
 روز است نونکے روحاں نے قالو بلی کہہ کے چہڑا توار کیتا سی اوہ ازل و ابدی ہے
 از دم صبح ازل تا آخر شام ابد!
 دوستی و مہر بر یک عہد و یک میثاق بود
 (حافظ شیرازی)

مادے دی قید روح دے لائق نہیں ہیں ایسے نوں توڑ کے اصلے عالم نوں چلا
 جادو اے گاہے

چنین نفس نہ سزای من خوش الحانے است
 روم بہ گلشن رضوان کہ مرغ آسے چمنم !
 (حافظ شیرازی)

ملا میثاقے دی طرحاں حافظ کہندے ہن کہ میں تے تیرا کتا ہاں، میرے گلے
 دُش چٹا پادنا سے

شہیدہ ام کہ سکاں را قلاوہ محے بندی
 چہرا بگردن حافظ نمی نہیں رسنے
 قلندر وڈی شان والے ہندے ہن تے بادشاہاں نوں تخت و تاج وڈے تے
 کسوہ لیندے ہن سے

بر در میکده زندان قلندر باشند
 کہ ستانند و دهند افسر شاہنشاہی
 (حافظ شیرازی)

انیر و نوح ایسے عبدالرحمن نے جامی دی اک غزل و نوح کر دے ہاں چہڑی وحدت وجود تے
 عشق حقیقی دے درد و نوح بھتی ہوئی ہے تے بہوں سو ادلی ہے سے

زرگس اندر باغ حیراں از نگاہ چشم تو مست آہو در بیاباں از نگاہ چشم تو
 جامہ نیلی کردہ سوسن لالہ را در سینہ داغ کاکل سنبل پریشاں از نگاہ چشم تو
 ہزاراں حسن و خوبی دامن گل در چمن چاک گشتہ تا گریباں از نگاہ چشم تو
 قمریاں کو گو نمایاں عند لیاں صد ہزار در فراق یار نالاں از نگاہ چشم تو
 حال جامی را بہ دانی تیر خوردہ در جگر گاہ آفتاب گاہ خزاں از نگاہ چشم تو

ایہ ارہ مقام ہے جتنے عرفان تے فن یا بھکتی تے کلا داسنگم ہو جاندا ہے بھکتی
 کلا نون رس بخشدی ہے تے کلا بھکتی و نوح تاثیر دا جاو و جگاوندی ہے۔ جامی کہندے ہن
 کہ اے محبوب ازلی! ایہ تیری ہی نظر دی تاثیر ہے کہ زرگس دا پھل باغ و نوح حیران کھلوتا
 اے (زرگس خوبصورت اکھ دی علامت ہے)، ہرن جنگل و نوح مست ہو یا پھر دا اے،
 (ہرن دی اپنی اکھ بڑی سوہنی ہوندی اے) سوسن نے نیلے لیڑے پاتے ہن (سوسن
 نیلے رنگ دا پھل ہے تے نیلا نامی رنگ ہے) لالہ دے پھل و چکار داغ ہے،
 (لالہ سرخ رنگ دا پھل ہے جس دے و چکار کالا نقطہ ہوندا ہے) سنبل دیاں لہجاں
 کھلریاں پیاں ہن (سنبل زلف دی علامت ہے) گلاب دا پھل چہڑا آپ بڑا سوہنا
 ہے اوس نے اپنا کلا پاڑ سٹیا ہے۔ قمریاں تے بلبلان اپناں پیاریاں دے وراگ
 و نوح روپٹ رہیاں ہن (ہزار دامن وی سبلیل ہے) جامی دا حال کیہ دساں،
 اوس دے جگر و نوح تیری نظر دا تیر کھبھ گیا ہے، تے اوہ ڈگدا ڈولدا پھر دا ہے۔

عربی زبان و شح صرف ابن عربی کے شاگرد شرف الدین ابن الفارض ہی وحدت وجود کے
مضامین اپنی تصدیق و شح بیان کیتے ہن۔ اپنے قصیدے طانیہ و شح اوہ کہندا ہے کہ
محبوب ازلی کے عشق و شح میرے حواس خلط ملط ہو گئے ہن۔

” میرا اکھیاں گلاں کرن لگ پیاں، میری زبان تکنا شروع کیتا،

میرے کن بول اٹھے تے میرے ہتھ سنن لگ پئے۔“

وحدت وجود و تصور عرباں و شح مقبول نہیں ہو سکیا، کیونکہ اوہ شروع توں خدا دی

شخصیت کے قابل رہے ہن، جیہڑی کائنات توں دکھ اے۔ اوہ ایسے جدا و تصور دی

نہیں مکر سکدے جیہڑا کائنات مال متحد ہووے یا اوس و شح ریا ویا ہووے، ایسے لئی

عرب غلام ابن عربی اے کفر کے فتوے لاؤندے رہے۔ ایہ گل بڑی اچڑ ہے کہ ابن عربی

آپ عرب سن تے مشہور سخی عرب سردار حاتم طائی دی اولاد ہون تے فخر کردے سن، ایسے

طرحاں ابن مہمون تے پسینوزا دے وحدت وجودی ہون تے حیرانی آؤندی ہے کہ اوہ

یہودی سن تے یہودی وی دوجیاں سامیاں دی طرحاں خدا دی شخصیت توں مندرے

سے ہن۔ خدا دے کائنات و شح رن و شح تصور آریانی توماں وچوں اچھاسی۔ ایہا گل

چت لگدی ہے کہ ابن مہمون، ابن عربی تے پسینوزا نے وحدت وجود دا اٹھلا خیال نو فلاطونی

فلسیاں توں اخذ کر کے اوس و شح اپنی طرفوں اٹھانے کیتے سن۔

وطن اور وجود

تے

پنجابی شاعری

پنجاب و سحر وحدت وجود توں سوئیاں دیاں دو دھراں نے پھیلایا؛ چشتیہ تے قادریہ -
سہروردیہ ملتان تیکر ہی محدود رہے تے نقش بندیہ سلسلہ پنجاب و سحر پھل پھل نہ کیا چشتیہ
تے قادریہ دے ہر منے پیارے ہونے دا کارن ایہہ سی کہ اک تے ہندوواں نال اوہناں
دا دربارا پیار محبت داسی تے اوہناں دی رواداری تے صلح گل دے پاروں لکھاں
ہندوواں اسلام قبول کیتا سی۔ دو جا ایہہ کہ چشتیہ تے قادریہ سماع توں جائز سمجھدے
سنے تے اوہناں دیاں مجلساں و سحر غزلاں، کافیاں تے دوہڑے گاتے جاندے سنے۔
بیہڑے سننے والیاں دی رُوح و سحر اُتر جاندے سنے۔ تیجا ایہہ کہ اوہ اپنے کلام دیاں
دھناں لوک گیتاں دے انگ و سحر رکھدے سنے تے لوکاں دی بولی بولدے سنے۔
بابا فرید، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید دے کلام و سحر لوک گل بات
لوک علامتاں تے رس بھریاں راگنیاں نے مٹھ تے تاثیر دا جادو جکایا سی۔ چشتیہ
سلسلے دے سب توں اچھے شاعر خواجہ غلام فرید تے قادریہ دے جٹھیل شاعر بلھے شاہ
ہن۔ ایہناں دے کلام و سحر وحدت وجود تے بھگتی لہر دا گھنا سمبندھ نظری آوندا ہے۔
شیخ فرید الدین گنج شکر دے فیضان دی لہر پنجاب و چوں مھٹی تے ہندوستان دی
اک نکر توں لے کے دوجی نکر تیکر پھیل گئی۔ شیخ نظام الدین اولیاء تے شیخ نصیر الدین چراغ

نے ولی و شح اپنی اپنی خانقاہ قائم کیتی سی۔ بنگال و شح مسرت انجی سمران تے ید اشراف جہا نکیر سمانی
 نے وکن و شح ید محمد گیسو دراز تے گجرات و شح شیخ حام الدین ملتانے نے اس سلسلے نوں آگے
 دوھایا۔ اٹھارہویں صدی و شح شاہ کلیم اللہ نے نویں سہولے اس دی تبلیغ شروع کیتی۔ پنجاب و شح خواجہ
 نور محمد مہاروی، خواجہ سلیمان تونسوی، مولوی فضل الدین (چاچہ شریف)، مولوی محمد امین (چکوری شریف)،
 خواجہ شمس الدین (یال شریف)، پیر مہر علی شاہ (گورہ شریف)، تے سید حمید علی شاہ (جلد پور
 شریف) نے فیض دے دیوے جگائے جہاں دیاں لٹاں نال سارا پنجاب شکن لگ پایا۔
 خواجہ غلام فرید دے وڈکے پہلاں پہلے سہروردیہ سلسلے دے صوفی سن پھیرا دیناں چشتیہ سلسلے
 و شح بیعت کر لئی۔ خواجہ غلام فرید نے اپنیاں کافیاں و شح چشتیہ دی وحدت وجود دی
 ترجمانی کیتی ہے۔

پنجاب و شح قادریہ دے مشہور وڈکے میان میر سن (م ۱۶۲۵ء) اپناں دا
 اصل نام شیخ محمد سی۔ قادریہ تے شطاریہ دا گورجہا سمندھ سی شطاریہ واسلسلہ سلطان العارین
 بایزید بستانی تیکر پجد ہے۔ روم و شح اسیں لوں بستانید تے ایران و شح شقیہ کہندے سن
 شیخ عبد اللہ شطاری ہندوستان و شح آئے تے اس سلسلے دی سنگت قادریہ نال ہو گئی۔ اسیں
 دے وڈکے پیشوا شیخ محمد غوث گویاری سن۔ اوہناں دا اصل نام ابوالموید محمد سی پر اوہناں
 نوں اپنے پیر حاجی حمید گویاری توں غوث دا لقب ملیا تے ایہو مشہور ہو گیا۔ شیخ غوث
 گویاری نے لوگ منتھ توں وی اثر لیا سی۔ اوہ کئی درے صوبہ بہار دے پہاڑی علاقے
 چنار و شح مراقبے کر دے رہے تے چلے کٹدے رہے۔ اوہناں اپنی کتاب بحر الحیوة و شح
 سنیاں تے لوگیاں دے تپ چپ دے طریقے بڑی تفصیل نال فارسی و شح لکھے سن
 تے اپنی دوجی کتاب جواہر خمسہ و شح دی ایہناں دا ذکر کیتا سی۔ ایہوں پتہ لگدا ہے جو

وا، لکھاری دے وڈکے سن۔

شطاریہ دا جوڑ میلے یوگانال دی ہو گیا سی۔ بلھے شاہ دے مُرشد شاہ عنایت قادری دیاں پیراں دی نسبت شاہ محمد غوث گوالیاری تیکر سچدی ہے۔ قادریہ تے شطاریہ نے ویدانت دا وی مطالعہ کیتا سی۔ شہزادہ داراشکوہ قادری لکھدا ہے کہ اوس نولے قران دیاں رزواں دی سمجھ اپنشد پڑھ کے آئی سی۔ داراشکوہ ملا شاہ بدخشی دا مُریدی جنہاں دے پیر مہا میر سن شہزادے نے اپنی پہلی کتاب سفینۃ الاولیاء و شرح چار سو یاراں بزرگاں دے حالات لکھے سن۔

داراشکوہ نے بارس دیاں پُتاناں دی امداد مال پنجاہ گو اپنشد فارسی و شرح ترجمہ کروائے تے اوسدا نام ستر اکبر رکھیا۔ ایس دے دیباچے و شرح لکھدا ہے کہ قران و شرح جیہڑی کتاب مکنون (مخفیہ کتاب) دا ذکر آیا ہے۔ اوہ اپنشد ہتے - مجمع البحرین و شرح کہندا ہے کہ مسلماناں دا تصوف تے ویدانت اکو کچھ ہنے - اوس نے جوگ بشت و افازی و شرح ترجمہ کروایا تے اوسدا نام منہاج السالکین رکھیا۔ اوس نے وحدت وجود دی بہو چونسٹا تعریف کیتی ہے ، کہندا ہے۔

”عارف تے معروف، شاہد تے مشہور، محب تے محبوب، طالب تے مطلوب

اکو ای ذات ہن۔ ایس نولے دکھو جو کچھ دی ہے متی ہے۔“

بلھے شاہ دے مُرشد شاہ عنایت قادری اک شطاری پشوا محمد علی رضا دے مُرید سن، تے پڑھے لکھے سو جہان سن۔ اوسناں اپنی کتاب دستور العمل و شرح اودہ سارے طریقے گناہ ہن جیہڑے ہندو قدیم زمانے نولے کتی یا نجات دے حصول تئی دُرتدے رہے سن۔ اوسناں دی صحبت و شرح بہہ کھلو کے بلھے شاہ نولے ایس گل دا ظم ہو گیا سی کہ وحدت وجود تے ویدانت دی تعلیم بہوں کچھ بلدی جلدی ہے۔ چشتیہ نے قادریہ دی تعلیم نال وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعران تے صوفیاں دی رگ رگ و شرح دھا گیا سی۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ساڈے

صوفی شاعروں نے ایہ مضمون بڑے جوش و خروش سے پیش کیا ہے۔ اس میں ایہناں کے کلام
دووں کچھ رنگیاں دیاں گے۔

پنجابی صوفی شاعری کے پہلے شاعر بابا فرید فرماندے ہیں سے
فریدا جنگل جنگل کیا بھوں دنرا کنڈا موڑیں
دستی رب ہیا لئے جنگل کیا ڈھونڈیں
کہ رب تے اپنے اندر موجود ہے توں ایدھر او دھر کیوں لبھدا پھرنا میں۔
ایہو گل شاہ حسین کیتی ہے ۔

اندر توں باہر توں دم دم شرح توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سبھ کچھ میرا توں
کہے حسین فقیر میں دایں ناہیں سبھ توں
صلیحتے شاہ نے وحدت وجود دی سرس ترجمانی کیتی ہے۔ میاں محمد بخش کہیا ہی سے
صلیحتے شاہ دی کافی سُن کے ترڈا کفر اندر دا
وحدت نئے دریا نئے اندر اوہ بھی دتیا ترڈا
صلیحتے شاہ دا ارشاد ہے سے

بُلھا شوہ ہے دو نہیں جانیں کوئی نہ دسدا غیر

آپ آہو آپے چتیا آپے مارن دھایا
آپے صاحب آپے بردا آپے مل دکایا
قرآن دی اک آیت ہے کہ جس پائے دیکھو اللہ داکھ ہی نظری پوسے گا،
صلیحتے شاہ سے
میں انجانی تیرا نیو کیمہ جاناں

لاذن وانہیں چج اویار فتم وجہ اللہ وسائیں اویار

کیوں اوسے بہ بہ جھاکیدا
ایہہ پر دہ کس توں راکھیدا

تئیں آپے آپ ہی سارے ہو
کیوں کہندے اسیں نیاسے ہو
آئے اپنے آپ نظر ہو
وٹح بوزخ رکھیا خاکے دا
کیوں اوسے بہ بہ جھاکیدا

بندے دے خاکے بت وٹح ادہ آپے ویسے دٹاکے دٹر بیٹھا ہے کہندے بنے۔

دوئی دور کرد کوئی شور نہیں

ایہہ ترک ہندو کوئی ہو نہیں

سب سادھ کہو کوئی پور نہیں

برگھٹ وٹح آپ سمایا ہے

ٹک بوجھ کونے چھپ آیا ہے

کس بھکی بھیکھ وٹایا ہے

قرآن وٹح آیا ہے کہ ظاہر وی اللہ ہے باطن وی اللہ ہے

واہ سوہنیاں تیری چال عباث

لٹکان نال چال چلیندے ہو

آپے ظاہر آپے باطن آپے ٹک ٹک بہندے ہو

آپے ملان آپے قاضی آپے علم پڑھیندے ہو

ہن کس تھیں آپ چھپا سیدا

بکتے ملات ہو بلیندے ہو

بکتے سنت فرض دسیندے ہو

بکتے رام دہائی دیندے ہو

بکتے منقہ تہلک لگاتیدا

ہن کس تھیں آپ چھپا سیدا

کھینچے شاہ بھگتوں دی زبان و شح کہندے ہن کہ ہر و شح ہر موجود ہے سے

اک لازم بات ادب دی اے

سانوں بات ملوی سب دی اے

ہر ہر و شح صورت رب دی لے

بکتے ظاہر ہے کتے چھپدی اے

سیو ہن میں ساجنے پانیونی — ہر ہر دے و شح سائیونی

کہندے ہن کہ چاندی اکو ہے بھادیں اوس دے بکتے گہنے گھڑ لے جانے

ایسے طرح کثرت و شح وحدت ظاہر ہونی ہے سے

بہیا چل سنیار دے جتھے گہنے گھڑیے لاکھ

صورت آپو آپی توں اکو روپا آکھ

خدا نے چار عناصر (آگ، ہوا، مٹی، پانی) دا ایہ جگ بنا کے اپنی ذات

توں ایسے و شح ظاہر کیا ہے۔

اربع عناصر محل بناو و شح وڑ بیٹھا آپے

آپے گڑیاں آپے زینگر آپے بنیا میں ماپے

آپے مریختے آپے جویس آپے کریں یا پے
 بکھیا جو کچھ قدرت رب دی آپے آپ بکھاپے
 قرآن دی اک آیت ہے کہ اسیں بندے دی شہ رگ توں دی نیڑے آسے
 وجودی صوفی اسے توں وعدت و بود دی شد لیندے ہن سلطان باہوس

شاہ رگ تھیں نزدیک اوہ رہندا

یا نہ ملیا جانی ہن

کہ ایہہ گل کیڈی اچوج ہے کہ شہ رگ توں نیڑے ہو کے وی اوہ سانوں
 نہیں ملدا۔ وارث شاہ کہندا ہے کہ رب وکھی وکھی دیاں شکلاں وٹھ اپنے آپ نوں
 ظاہر کھودا رہندا ہے سہ

مئے سمیٹے ایسے جہان آتے رب کئی پساں پساں دوائی

قدرت نال خواہش خاص اپنی دے زکا رنگ دیاں صورتاں ہار دوائی

وارث شاہ لئی سب کچھ حق ہی حق ہے سہ

وارث شاہ یقین دی گل ایہا بکھا حق ہی حق ٹھہرائے جی

ایہو چار علی حیدر دا ہے سہ

دیکھئے آپ نوں دیکھائے آپ نوں اساندا ایویں بہانڑا لئی

اتے اپنی صورت مال جانی آری کنوں بیگانڑا لئی !

وٹھ لینے دے کرے تماشا اپنا قیسے دیوانڑا لئی

نخم آپ شراب آپتے آپے آئے میمانڑا لئی

میاں محمد بخش کہندے ہن کہ جدوں وعدت دا دریا پھلے ماردا ہے، نکیاں

نکیاں ٹھہباں اوس وٹھ رُل کے مٹ جانداں ہن سہ

وعدت دا دریا وڈیرا جاں ہوجاں وٹھ آئے

ٹھہا باں دکھریاں بھنٹہناں پتو لہر بناوے
 قطرہ دنج پیا دریائے تالے اوہ کون کہاوے
 جس تے اپنا آپ گواوے آپ اوہو ہو جاوے

نہننے اقربے آپ کو کیندا ہک دم دور نہ دسدا
 اسدے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جسدا
 کہندے ہن کہ چنگے بھلے دانے کسے سوہنے بندے نوں دیکھ کے کیوں مٹھتے
 جاندے ہن۔ ایسے واکارے ایہہ ہے کہ سوہنیاں دُحِ حُسن ازل دا جھلکارا نظر سے
 آندا ہے سے

سہر سہر وُح نہ ہون جے کر ہر دے روپ سائے
 دانشمنداں دا دل ٹھکنے کد معشوقے ایانے
 خواجہ غلام فرید نے شیخ اکبر ابن عربی دی وحدت وجود دی چوڑا تشریح کیتی ہے
 تے ادہناں نوں اپنا اُتاد منیا ہے سے
 عارف ابن العربی — ساڈا ہے اتاد

گلوانے دے وعظانہ بھانے بے شک ساڈا دینے ایمانے
 ابن العربی دی دستور

اوہ وحدت وجود نوں اپنا دینے کہندے ہن سے
 یار فرید عیاں بیانے
 نہننے اقربے دُحِ فرقانے
 ایہہ عقیدہ دینے ایمانے
 توڑے پکڑا چڑھائی دار

سوہنا سخنِ اقربے ڈسڈاڑی ساڈے نال نہ ہسے دسے وسداڑی
 کہندے ہن کہ اہل اپنے مُرشد کولوں وحدت وجود دا ہی سبق پڑھیا ہے
 مُرشد محقق روح و جا ہمہ دست دا ڈٹڑا سبق !
 ایہو فکر ہے ایہا گالھ ہے ایہو وجد ہے ایہو حال ہے
 ایہو ذوق دم دم نال ہے ایہو بیج ہے یا سب بحق
 بھٹ و ہم خطرے دی ادا ڈو جھانویں ہے ہک خدا
 اندرتے باہر ہے سدا موجود حق موجود حق

خواجہ غلام فرید جانی جانی دُونی نوں بھدیا ہے تے وحدت وجود دی
 تصدیق کیتی ہے سے

سب صورت و شخ ذات سنجانی حق با بھولے بیو غیر نہ جانی
 نہ کوئی آدم نہ کوئی شیطان بن گئی کل سکوڑ کہانی
 باجھ خدا دے محض خیالے دل نہ کہ غیریت ہانی
 مطلب وحدت ہے ہر چالوں سک نہ رکھ بے پاسے تانی
 اوہناں لئی وجودی مذہب فرض ہے

مذہب وجودی فرض ہے جو کل اجانی غرض ہے
 دیدیم با چشم یقین ہذا جنون العاشقین
 پھر جوش و شاکے کہندے ہن سے خود مبلبل خود گلے
 باغ بہشت داتوں ہن مالک توں عالی آن مل
 سوشے وی تینڈا فرش وی تینڈا نال بے ہودہ رل
 یار فریدا کول ہے تینڈے اور وحدت دی شراب پیتی میٹھے ہن سے

گل شے ڈن کل شے ڈٹھیوے ہمہ اوست دا درے کیتو سے
 برکت صحبت پیراں پیے کمرہ بادۂ وحدت کوں
 تصوف تے دیدانت دے میل جول دا اک نتیجہ ایہہ ہویا کہ سونے جگتاں دی زبان
 وزن لگ پتے تے دیدانت جگتاں نے تصوف دیاں ترکیباں اپنا لیاں۔ مشہور دیدانتے
 سوامی تیرتھارم نے سوہنے پیرائے ذبح وحدت وجود دا ذکر کیتا ہے ۷
 جام شراب وحدت والا پیے ہر دم متوالا
 پی میں داری لاکے ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک
 سُن لے سُن لے رام دہانی بے انما کیوں انت تال پانی
 ذات پات لوں لانا ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک

پاگل ہو جا پاگل ہو جا مست الت صفا میرے پیاریا
 ظاہر صورت دولا مولا باطن خاص خدا میرے پیاریا
 سَتک پو پھٹی سٹ گنگا وِج دم دم الکھ جگا میرے پیاریا
 عزت پھوکی پھوک دنی دی اک دھتورا کھا میرے پیاریا
 یلی ٹوپی لاه دے سر توں زبڈ منڈ ہو جا میرے پیاریا
 جھگڑے جھگڑے فصیل تیرے لیکھا پاک چکا میرے پیاریا
 پردے پاڑ دوئی دے ساے ایکو ایک لکھا میرے پیاریا
 بکلی ذبح تیرے پایا لیٹے کھول تخی گل لا میرے پیاریا

وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعری دی اک مستقل ریت بن گیا سی۔ سید محمد شاہ

ہوری فرماندے ہن ۷

رنگ رنگ گوہرا جیکر چھب اودھی شجر شجر چھٹے چمن چمن دتے
 سوح سوح اچی جیکر دھپ اودھی شہر شہر دتے دن دن دتے
 عمن عمن کال جیکر تاب اودھی نکر نکر شکے گلن گلن ہورے
 بلے شاہ محمد بیت تیرے بانکی بنت ہورے مٹھا سخن ہورے
 میر فضل گجراتی سے

کتے ڈھونڈیے تے کتے ڈھونڈیے نہ گل کوئی نہ سمجھ دے وٹح آوے
 ہینے ہر تھانویں ڈیرا لا بلٹھے نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھالے میری
 پنجابی دیاں صوفی شاعرانے نے حرف (دے حوالے نال دی وحدت وجود دامنہون
 پیش کیاتے ۔

الف اللذال رتا دل میرا مینوں ب دی خبر نہ کافی
 ب پڑھیاں مینوں سمجھ نہ آوے لذت الف دی آئی
 (بلٹھے شاہ)

جس کے الف مطالعہ کتاب دا باب نہ پڑھیا ہو
 (سلطان باہو)

ملاں مینوں ستن پڑھایا الفوں ائے کجھ نہ آیا
 اوہ ب ای ب پکار دانی ملاں مینوں مار دانی
 (بلٹھے شاہ)

علم نہ آوے وٹح شمار اکو الف تیرے درکار
 جاندی عمر نہیں اختیار علموں بس کریں او یار
 (بلٹھے شاہ)

الف ہو ہم بس دے میاں جی ہور کہانی مول نہ بھانی

الف گیوس دل کس دے میاں جی بات دی پٹی کل نہ کافی

(خواجہ غلام فرید)

ب بے وی بیح نہ دے ملاں اوہو الف سدا خم گھت یا
اوہو یار کاو کڑی رات دالا ہن بھیس دٹا کے وت آیا

(علی سید)

۱ ساڈے صوفیاں لئی ذات احد یا وجود مطلق دی علامت ہے۔ جس طرح اہل کائنات
ذات احد وچوں نکلی ہے ایسے طرح ۱ وچوں ب، ت... ی نکلے ہن حقیقی وجود
۱ دا ہے باقی سب برد ب، ت وغیرہ اپنے وجود لئی ایسے دے محتاج ہن جو یوں کائنات
دی کثرت اپنے وجود لئی ذات احد یا وجود مطلق دی محتاج ہے۔ سب توں پہلاں ...
انوان العفاد نے حرفاں تے ہندیاں دی علامتاں دی شکل و شرح فلسفے تے عرفان دے
مضمون پیش کیتے سن۔ ۱ دی طرحاں ۱ (اک) وی ذات احد دی علامت بن گیا کی،
جس وچوں ۲، ۳، ۴ وغیرہ دوجے ہندسے نکلے ہن۔

خواجہ غلام فرید سے

سب اعداد کوں سمجھیں واحد کثرت ہے مفقود
وحدت وجود نوں منن والے جبر دے قائل ہن تے رب دے سامنے بندے
نوں مجبور سمجھدے ہن۔ پنجابی دے وجودی شاعر دی جبر نوں مندے ہن۔

شاہ حسین ع

ساجن دے ہتھ ڈور اساڈی نہیں ساہن دی گڈی

ایسے زبان و شرح ہاشم شاہ نے کہیا ہے ع

میں گڈیاں ہتھ ڈور کھڈاری مینوں خواہن مال پھاروے

وارث شاہ شتر نامے شرح لکھدے ہن۔

نیک ہمارے دے دی وارث ریت دل چاہے ات دل چل
 وجودی صوفیاں دی طرحاں پنجابی دے صوفی شاعر دی خیرتے شرف و شجہ فرق نہیں کرے
 میان، محمد بخش کہندے ہن، کہ نیکی بدی دا وجود تے کثرت و شجہ ہوندا ہے۔ وحدت و شجہ
 ایہ فرق مٹ جاندا ہے۔

نیکی بدی، تکدے سوئی جو وحدت و شجہ بہتے
 نیکی بدی تدارے بھائی اسیں تیں جد بہتے

عشق حقیقی

صوفیاں نے عشق مجازی نوں عشق حقیقی دا پل آکھیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ رکھے
 بندے مال پار کیتے بنا رب نال پار نہیں پایا جا سکدا۔ رب ہی محبوب ازلی ہے جسے
 دے حسن دیاں لاٹاں نال ایہہ سارا جگ لشک رہیا ہے۔ جنید بغدادی، رابعہ بصری،
 شمس تبریز، مولانا روم تے عبدالرحمن جامی نے بڑے جوش خروش نال عشق حقیقی دے گاؤں
 گائے ہر۔ اوہ کہندے ہن کہ بندے دا اخلاق دی عشق لبیر سنواریا نہیں جا سکدا۔ عشق
 بندے دے دل و چوں آکرتے خودی دا کھوٹ کپٹ کڈھ دیندا ہے تے اوسنوں لوکائی
 دوستی دا سبق دیندا ہے۔ مولانا روم نے کہیا ہے

شاد باش اے عشق خوش سوداے ما
 اے طیب جملہ علت ہائے ما
 اے دوئے نجات و ناموسے ما
 اے تو افلاطون و جالینوسے ما

ط: المعجاز فنطرة المحیقة -

عشق تبہرتے اہنکار جہیاں روحانی بیماریاں دا علاج کردا ہے۔ نظریہ نیشاپوری

بیخِ افسیر بتا شیرِ محبت نہ رسد

کفر آوردم و در عشق تو ایمان کردم

(عشق اودہ پارس ہے جہڑا اکڑا دے کفر نوں ناجزی دے ایمان وچ بدل

دیندا ہے)

صوفی کہندے ہن کہ عشق دے پاروں ہی ایہہ کائنات بنائی گئی سی۔ خدا نے جدوں

روحان نوں پیدا کیتا اوہناں توں کھپیا کہ میں تہا ڈاڑب ہاں کہ نہیں۔ اوہناں جواب

دتا "ہاں"۔ ایہوں رب تے روحان لے دھکار اک میثاق یا قرار ہو گیا۔ ایہہ قرار

عشق داسی تے ایسے نال ہر بندے اتے رب نال عشق کرنا فرض ہو گیا سی۔

حافظ شیرازی سے

از دم صبحِ ازل تا آخرِ شام ابد

دوستی و مہر بریک عہد و یک میثاق بود

بندے دی روح ایسے جگ وچ آکے ایسے پرانے قرار نوں کھل جاندی ہے۔ دوبارہ رب

تیکر کھن لئی ضروری ہے کہ اودہ لوجھ تے مایا توں آزاد ہو کے رب نال پیار کرے۔ عشق

مجازی دی راہ تلوار دی دھار وانگوں ڈاڑھی تکھی ہے تے ایسے اتوں گزرنا بہوں اوکھا

ہے۔ کئی سالک تے سنت عشق مجازی دے کھوجھے وچ پھس جاندے ہن تے اوہناں

دا حشر وی شیخ صفیانے دی طرحاں ہوندا ہے جہاں اک سوہنی گڑھی آتے عاشق ہونکے

دینے دنیا سب کچھ لٹا دتاسی۔ ایسے لکھ چکے ہاں کہ حُسنِ ازل دا تصور انلاطون نے

پیش کیتا سی۔ اودہ کہندا ہے کہ دنیا دی ہر شے حُسنِ ازل دی طرف کھسک رہی ہے

عاشق دا قرار ازل توں ابد تیکر بدھا گیا ہے۔

صوفیاں نے ایک کچھ نون عشق حقیقی و نام دہا کی . اوہ کہندے ہن کہ ہر سو ہنٹے بندے سے کمنہ
بہاندے و شح حسن ازل و انکارا پوندا ہے . ایسے لئی ساڈی رُوح بے اختیار اوسدی طرف
کچھ تریہہ سہی کر دی ہے . میان محمد بخش فرماندے ہن سے

ہر ہر و شح نہ ہونے جیکر ہر دے رُوپ ہانے

دانشندان دادل ٹھکنے کہ معشوق ایانے

بابا فرید کہندے ہن کہ اصل پیار اوہو ہے چہرا خدا نال کینا جائے سے

فرید آکالیں جنھیں نہ راویا دھولیں راوے کون

کر ساتیں سولے پر ہڑی رنگ نوپلا ہو ۶

شاہ حسین دی ابن عربی دی طرماں عاشق دی موت نون شہادت کہندے ہن سے

شاہ حسین شہادت پائین جو ہن مہراں سے آگے

عشق نماز روزہ بھلا دیندا ہے ۷

لگا عشق چکی مصلحت دسیریاں پنچے ستے

شاہ حسین ۸

سونا روپا سب چھل دی عشق نہ گدا لہا

عشق فقیراں دا قائم دائم کھول نہ تھوے بہا

ناوظ شیرازی ۹

نخل پذیر بود ہر بنا کہ می کے بینی

مگر بنائے محبت کہ عالی از نخل است

(دُنیا دی ہر شے برباد ہو باناق ہے پر عشق ہمیشہ قائم رہندا ہے)

سلطان باہودا ارشاد ہے کہ عاشق شراب بنا مست رہندے ہن ۱۰

جیندے اندر عشق دی رتی ادہ بن شرابورے کھیوے ہو

عشق آگے عقل عاجز ہے سے
 عقل فکر دیاں سب مجھل گیاں باہو بد عشق دجائی تاڑی ہو
 ملام یا قاضی کی جانن عشق کیہہ ہوندا ہے سہ
 قاضی آنے شرع دل باہو کہیں عشق نماز نہ مٹی ہو
 عشق دے بنا علم حقیقت نوں نہیں پاسکدا سے
 پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوتے سائے ہو !
 اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن جھٹلے پھرن دچاڑے ہو
 فاضل چھوڑ فضیلت بیٹھے باہو عشق نماز جاں مٹی ہو
 سچا عشق امام حسینؑ ابن علیؑ داسی جہاں سردے دتا پر عشق دا بھیت نہ دتا
 سچا عشق حسینؑ علیؑ دا باہو سردیوںے راز نہ بھنے ہو
 عشق آج کل دی کل نہیں سدا توں چلیا آریا ہے ۔ جلتے شاہ سے
 کیا جاناں کوئی جنگ لکھی ہے نت سول کھی سدا
 نی مینوں لگا عشق ازل دا اول دا روز ازل دا
 عشق دا سبتوں پڑھن مال ہی وحدت دا کھوج ملدا ہے سے
 بد میں سبتوں عشق دا پڑھیا دریا دیکھ وحدت دا دریا
 گھن گھیراں دے دین اڑیا شاہ عنایت لایا پار
 عشق بندے نوں شرع دیاں پابندیاں توں آزاد کر دیندا ہے سے
 نماز روزہ اونہاں کیہہ کرنا جہاں پریم صراحی لٹی کرٹے
 پھوک مصلیٰ بہن سٹ لوٹا نہ پھڑ تسبیح عاصا سوٹا !
 ناشق کہندے دے دے ہوکا ترک حلالوں کھاہ مُردار
 عشق دی نویوں نویں بہار

عشق بھلا سجدہ تیرا ہن کیوں پاویں ایویں بھیرا
 بگھا ہندا چپ بہتیرا عشق کونیدا مارو مار
 عشق دی نوہیں نوہیں بہار

بھٹے تماراں تے چکڑ روزے کلمے تے پھر گئی سیای
 بگھے شاہ شوہ اندرون بلیا بھلی پھرے لو کافی

فارسی دا اک شعر ہے سے

برقے راست رابے دینے و قبلہ گاہے
 منے قبلہ راست مردم برست کج کلامے
 اہر قوم دا اپنا اپنا قبلہ تے دینے ہوندا ہے۔ ایسے اپنا قبلہ اوسے و تھی
 ٹوپی پاؤن والے دی طرف سدھا کر لیا ہے
 بگھے شاہ فرماوندے ہن سے
 لوکی سجدہ کہے نوں کرے ساڈا سجدہ یار پیارے نوں

ایسے عشق دی بھنگی وینج مور بکیندا سانوں کعبہ تے قبلہ پیارا یار دسیندا
 سانوں گھائل کر کے فیر خبر نہ لیا تیرے عشق نہ پایا کمر تھیا تھیا
 بگھے شاہ ہوری دی عشق مجازی نوں ضروری جاندا ہے ہن سے
 جچر نہ عشق مجازی لاگے سوئی سیوے نہ بن دھاگے
 عشق مجازی داتا ہے جس پچھے مست ہو جاتا ہے
 مولانا روم تے بعد الرحمن جامی وانگوں فرماوندے ہن کہ عشق ہی کائنات دے
 ظہور وینج آونے دا اصل کارن ہے سے

کہنوں لا مکانی دسدے ہو
تسی ہرزنگ دے دسے ہو
کن نیکوں تیرے آپ کہا یا
تیں باجھوں ہور کہڑا آیا
عشقوں سب ظہور بنایا
عاشق ہو کے دسدے ہو

نیم و مطرب و ساقی ہمہ دوست
خیال آب گلے در رہ بہانہ
[عناصر مٹی، پانی، آگ، ہوا] داتے بہانہ ہے ارہ آپے نیم ہے آپے
گویا ہے آپے پلاؤن والا ہے
خوابہ غلام فریدے

ہک با روپ سنگار دکھاوے
ہک با عاشق بنے بنے آوے
ہر منظر و نوح آپ سادے
آپنا آپ کرے دیدار
کڈیے شہانہ محکم چلاوے
کڈیے گدا، مسکین سڈاوے
اوسدا بھید کوئی نہ پاوے
سب مست پھرنے سرتار
خواجه غلام فرید فرماندے ہن کہ ذات خدا ذندی دی محبت ہی اصل ہے
باقی سب گوڑے ہے

باجھوں احد حقیقی
محفے خراب آباد
حسن مجازی گوڑا
ہے فانی برباد
کل شئی غیر خدا دی
ہالک بے بنیاد
باجھ محبت ذاتی
کو جھا شور فساد

خدا مال شکانت کرے ہن کہ اوس نے روز اول توں بندے توں اپنا حرم
بنایا فر اپنے توں دور کردتا ہے

قدسی گھر وِج کول بُلا کے اپنا محرم راز بنا کے

کیتو سخت پریرے دویار

حُسنِ ازل تے عشقِ حقیقی داسمبندھ بہوں پرانا ہے

پریت پرانی کلا کیتا عشقِ اولڑا لوں لوں بیتا

پوون کلہڑے پیلے پور

طرزِ نیازِ اسادی موڑی قبلہ قد میں یار دی دھوی

حُسنِ ازل دی چالِ غرور

عشقِ دی راہ وِج سرِ قربان کوزا پوندا ہے۔ سوچاں تے دلیلاں کم نہیں

آڈنیاں ۷

پیشے کیتا جیے ہم فکر کولے لیت اعلیٰ دی اہ کھیر کولے

کر کر شکر نہ ڈترس سر کولے عشقِ دی راہ وِج بھسے پیا

عشقِ ہی بندے نوں بدگی راہ دکھاؤندا ہے ۷

عشقِ ہے ڈکھڑے دل دی شادی عشقِ ہے رہبر مُرشد ہا دی

عشقِ ہے ساڈا پیر جین کلے راز سُبھایا

عاشقِ عبادت توں بے نیاز ہوندے ہن ۷

گمراہی سب زُبدِ عبادت شاہِ مستی عین ہدایت

جس جا کیتا عشقِ ظہور

جڈاں عشقِ فریدِ استاد تھیا سب علم و عمل برباد تھیا

ایسے مضمون نوں علیٰ حیدر پیش کردے ہن ۷

خِ خلقتِ نندا دی علم پڑھدی سالوں اِکا مطالعہ یار دا اے

جنھاں کھول کے عشقِ کتاب ڈھکی صیغے صرف دے سب ساڈا اے

جنمناے یار دے نام دا بستن پڑھیا ایتھے جاٹے نہ صبر قرار دا اے
 حیدر ملاں نوں فکر نماز دا اے ایہناں عاشقاں طلب یدار دا اے
 کافر ہویاں سونے یار کچھے ملاں دکھیں نماز پڑھاؤندے نی
 عاشق بچہ کرے مکھ یار دے نوں ول کبے نوں سیسے نو اؤندے نی
 دین مذہب نہیوں ایہناں عاشقاں دا تسبیح توڑ جن جو گل پاؤندے نی
 حیدر دارے جائیے ایہناں عاشقاں دے چہرے کفر دے اد نوں پاؤندے نی
 ہاشم شاہ لئی وی عاشق دی موت شہید دی موت ہندی ہے سے
 ہاشم ہونے شہید شہادت چھانے زہر عشق دی چکھی
 عشق بندے نوں دین مذہب توں بے نیاز کر دیندا ہے۔ ایے لئی منصور نوں سولی
 اتے ٹانگیا گیا سی سے

جان منصور ہویا مدھ ماتا تہ سولی نال پردا

ہاشم عشق اجہا بلیا جس دین مذہب سب دھوما
 ہاشم شاہ دی اک گل دو جیاں صوفی شاہواں توں دکھری ہے۔ ادہ عشق مجازی نوں عشق
 حقیقی نالوں ہوں ادکھا بچدے ہن سے

رب دا عاشق ہونے سکھالا ایہہ بہت سوکھالی بازی
 گوشہ پکڑ رہے ہو صابر پھڑ تسبیح بنے نمازی
 سکھ آرام جگت وچ سو جالتے دیکھ ہونے جگ امنی
 ہاشم خاک رلا دے گلیاں ایہہ کافر عشق مجازی
 پتے تے ایہہ ہے کہ ہاشم شاہ دی گل دی پت لگدی ہے تے سٹنے جوگی نہیں۔
 میاں محمد بخش نے عشق دے فلسفیانہ تے لئیاتی پکھ دے بارے نو لیکلے انداز وچ گل کیتی
 ہے پرانے زمانے دے یونانی سوچھواناں، عارفان، تے صوفیاں نے بار بار کہا ہے کہ بندے

دے اخلاق تے عادات سوار نے لئی تے اوسوں اپنی ذات دی پھان کران لئی عشق مہوں
 ضروری ہے۔ افلاطون نے اپنے مکالمے فیدرس وچ ایسے نکتے نوں کھول کے بیان کیتا ہے
 چین دے تاؤ مت دایاں ہندو بھگتاں مسلمان صوفیاں تے جرمنی دے اشراقیاں نے عشق
 نوں نجات دا وسیلہ منیا ہے۔ نسیاتی پکھوں جہڑا بندہ پیار نہ کرے اوہ اُجڑتے کرڑا ہو
 جاندا ہے۔ عشق بندے دے اینکار نوں ترور کے اوسوں آکر تے ٹوہر دی قید وچوں آزاد
 کرا دیندا ہے۔ خودی تے آکر دی شکست بندے دے دل وچ انسانی ہمدردی دا جذبہ پیدا
 کر دیندی ہے تے اوہ پہلاں توں بہتر انسان بن جاندا ہے۔ میاں محمد بخش کہندے ہن کہ
 عشق ہی انسان نوں ڈھورائے ڈنگراں توں دکھ کھدا ہے۔ ایہدے بنا کوئی عمل تے عبادت
 پھل نہیں ہوندی۔ عشق ایہا روگ ہے جہڑا ساریاں روکاں دا دارو ہے۔

جس دے اندر عشق نہ رچیا سکتے اوس تھیں چنگے
 خاوند دے گھر راکھی کرے صابر مٹھکے تنگے
 جے لکھ زہد عبادت کرے بن عشقوں کس کاری
 جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تال تال نہجے نہ یاری
 جھٹاک درد عشق داناہیں کد پھل پاؤن دیداروں
 جے رب روگ عشق دا لاوے لور نہیں کوئی واروں
 خاص انسان اُنھاں نوں کہیے جھان عشق کھایا
 دھڑا سر نال نہ آدم ہندا جاں جاں سر نہ پایا
 اوپر جلی موزہوں جلی اندر نہیں بجلی !!
 جب لگ عشقوں جان نہ جلی مٹھ جلی کیا جلی
 سُرا آپوں دیہہ لذت اوراں مثل شراب کباباں
 آپ فنا ہونداں زل کھاں دانگن آب جباباں

دُنیا کُوڑ ہے

موت تے فنا دا ڈور بھو شروع توں بندے دی دکھی وِش کُندا بن کے چھدا رہیا ہے
 کوئی بندہ کتا ہی سمجھتا ہارتے مور کھ ہودے کدی نہ کدی بیٹھیاں کھلتیاں ادھوں ایہہ خیال
 آہی جاندا ہے کہ میں چار دیہاڑیاں لتی ایسے دینا تے آیا ہاں تے موت دی تلوار ہر ویلے
 میرے سر اتے لٹک رہی ہے۔ کچھ پتہ کپھڑے ویلے ڈھکے کے میرے ڈکڑے کدی ہی۔
 سو بھوان کہندے ہن کہ مذہب تے تصوف دی اساری موت دے تصور اتے ہی کیتی گئی
 ہے۔ مذہب دا ڈھلا خیال ایہہ ہے کہ مرن توں پھول میں پھیر جی اٹھاں گا۔ ایسے آس
 دے سہارے کوئی مذہب دا لڑ پھڑی رکھدے ہن۔ تصوف دی ایہو جیہا اک نفسیاتی سہارا
 ہے۔ صوفی یا ویدانتی اپنی روح توں محبوب ازلی یا برہم وِش کھیا کے ہمیشہ دا جیون
 حاصل کرن دا جتن کردا ہے۔ کوئی پترال لتی ایسے پاروں سہکدے ہن کہ ادھناں
 دی شکل وِش ایسے زندہ رہاں گے۔ دُنیا دے مشہور دانے، کلاکار تے حاکم اپنے
 نام دی بقالی دڈے دڈے کارنامے انجام دیندے رہے ہن۔ دُنیا جان دیاں عارناں تے
 صوفیاں نے آکھیا ہے کہ اوہو بندہ اپنا جیون چنگی طرحاں بتا سکدا ہے جیہڑا ہر ویلے موت توں
 یاد رکھے۔ موت دے ڈور بھونے دو پھول بندیاں دے دل دماغ اتے اپنا اثر پایا ہے۔ کچھ
 کوئیں تے ایہیے ڈرے کہ سب کچھ چھٹ چھٹا کے پہاڑاں دیاں گھنڈاں تے تھلاں دیاں نکرال
 وِش لٹک بیٹھے۔ کچھ سو بھوان دا ایہہ خیال سی کہ ایہہ دُنیا چار دیہاڑیاں دی کوڑی کھینڈ ہے
 تے موت ہر ویلے سر اتے کھلوتی ہے ایس لئی کیوں نہ اپنے جیون توں چوڑ طریقے نال گزارے
 تے اک اک پل توں بھر پور آند لیتے۔ گوتم بڈھ، شو پنہاڑ تے ہارٹ مان آکھدے ہن
 کہ ایہہ دُنیا دکھ دا گھر ہے۔ موت توں نیا نہیں جا سکدا۔ ایس لئی بندے توں دیاہ ہی
 نہیں کرنا چاہیدا کہ نہ جاتک جمتے تے ناں دکھ جالنے۔ کچھ ہندو لوگ تے مادھو ایس

لئی مُردے دی کھوڑی وچ اَنے پانی لیندے سنے کہ موت ہر ویلے یاد رہوے۔ کنے پائے جوگی
 ہتھ وچ کھڑی (اصل معنی ہے کھوڑی) رکھدے سنے تے اوسے وچ کھاندے پیندے
 سنے۔ روجے پاسے عارف، سنت تے صوفی موت نوں ایسے لئی یاد کردے ہن کہ ادہ نیک عمل
 کر سکنے تے اپنا جیون بھوہ دے بھاء نہ ونبھاسٹن۔ پنجابی دیاں صوفی شاعران نوں دی موت تے
 فنا دی چنتا لگی رہی۔ ایسے ریت دا جھلکارا ناتھال دی شاعری، گورو بابا نانک تے شیخ
 فرید الدین گنج شکر دیاں شلوکاں وچ نظری آؤندا ہے۔ شیخ فرید الدین نے موت تے فنا دا
 ذکر بار بار کیا ہے۔ کہندے ہن کہ موت دا فرشتہ اپنے مال لے جاوے لئی ہر ویلے
 تیار کھلوتا ہے

بند ووتھی مرنے ور لے جاسی پرناہ
 اپن ہتھن جوں کے کیں گل لگتے ڈھاء
 اخیر بندے نے مٹی وچ رُل جانا ہے ایسے لئی مٹی دی بندیا نہیں کرنی چاہیدی۔

فریدا خاک نہ تندے خاکو جیڈ نہ کوہ
 جیو ندیاں پیراں تلے مویاں اُپر ہوہ
 اک عربی شاعر نے اپنی قبر دا کتبہ ایہہ لکھوایا سی :
 ”میں موتوں کھپوں مٹی دے ڈھیر، بیٹھ دیا ہاں، اِنج لگدے جویں میں کدی ایسے
 مٹی اُتے تریا پھریا نہیں ساں۔“

شیخ فرید کہندے ہن کہ سوئیاں تے من مونیوں اکھاں جہڑیاں کھلے دی دھار آہیں
 سن سہ سکدیاں اوہناں وچ پکھیرو آہنا پالینے

صا : عمر خیام ع وز کلمہ او جام شراب است مرا
 (میں اوسدی کھوڑی وچ شراب پیندا ہاں)

فریدا چن لوئیں جگ موسیا سے لوئیں میں ڈوٹھ
کحل ریچھ نہ ہندیاں پنکھی سوتے بہیٹھ

عمر خیاں کہیاسی سے

ہر سبزہ کو برکنار جوئے رستہ است

گویا زلب فرشتہ خوئے رستہ است

پا برسہ سبزہ ہا بخواری نہ نہیں

کال سبزہ ز خاک لالہ روئے رستہ است

دگاہ آتے پیر بیج بیج کے رکھو، کدھرے ایہ گھاہ کسے لالے دے پھلے درگے

مکھڑے توں نہ اگتے ہووے

بندے دا آخری ٹھکانا گور ہے، محل ماڑیاں سب ایتھے ہی رہ جاسن سے

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اوسا ریندے بھی گتے

گوڑا سودا کر گتے گوریں آہ پے

ایس دنیا وچ آ کے بندہ چنگی طرحاں بہہ کھلندی نہیں سکدا کہ موت سمر آتے

آ کھلندی ہے جویں سنس کسے تلام آتے آون تے پانی پیتے بنا اڈاری مار جادن سے

کد کیری چھپری آ کے ایتھے ہنچھ

چنچو بوڑن ناں پویں آون ندی ڈنچھ

بندہ دریا دی کدھی آتے اگیا ہویا رکھ ہے یا اجیہا مٹی دا کچا بھانڈہ ہے جس وچ

پانی بھریا ہووے۔ ایس رکھ نے ڈھینا ہی ڈھینا ہے تے ایس بھانڈے نے بھی

ہی بھیجا ہے سے

کندھی آتے رکھڑا کچرک بتھے دھیر

فریدا کچے بھانڈے رکھتے کچر تائیں بیر

بڑھیا فنا دی اک صورت ہے کیوں کہ اس نے مال موت نیرے آڈھکی ہے ۔ بابا
 فرید کہندے ہن ے

دیکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوتی بھور
 اگوں نیرا آیا پچھا رہیا دور
 بڑھیے دُش سریر تھر کنبن لگ پنیدا ہے ۔ بھاویں سوور ہے جوے ، انت مٹی
 دُش ہی رونا ہے

بڑھا سو یا شیخ فرید کنبن لگی دیہ
 جے سوورھیاں جو ناں ہی تن ہوئی کھیہ
 شاہ حسین بار بار موت تے فنا دا ذکر کردا ہے
 سرتے موت کھڑی پکارے من لوچے باغ بہاراں نوں
 کہے حسین فقیر نما ناں کوئی مرط سمجھا ڈاہناں یاراں نوں

کہتے نہیں تیرے ناں دے ہانی کلر دُش سبھ جانے سانی
 کہتے ای تیری ادہ جوانی کہتے تیری حُسنے ہوائے
 کہتے نہیں تیرے ترکی تازی سائیں بن سب گوڑی بازی
 کہتے نہیں تیرا سونا رُپا ہوئے ناک سواہ !
 کہتے نہیں تیرے مانک موتی دیکھ ادہ تیری بچ کھلوتی
 کہے حسین فقیر نما ناں پو سائیں دے راہ

اک ہنیری کوٹھڑی دوجے بتر دچھنے
 کالے ہرناں چرگیوں شاہ حسین دے بنے

کہے حسین فقیر نمازوں کوڑا کوڑا کر دایا مانا

خاک دے شرح مانا

شاہ حسین نے موت تے فنا دے مضمون بھلن ہار کڑیاں چڑیاں دی مثال نال واضح
کہتے ہن۔ اوہ اگلے جہان نوں سوہرا گھر کھندے ہن تے ایس جہان نوں پیکے دانگوں بھدے
ہن۔ اوڑک اک دیہاڑے گڑی نوں پیکا گھر مھڈ کے سوہرے جانا ہی منیا ہے۔ سریاں
یا تیاں کڑیاں اپنی دت دینج آپ کت کے تیار کر دیاں ہن تے کلیاں دہلا وقت
گتوا دیندیاں ہن سے

کیا کیتو ایتھے آنے کے کیا کر سیں اوتھے جاٹے کے ! !
نہ تیں تینن تے بنیا نہ تیں پنن پنیا لیتو نہ سوت کٹاٹے کے
نہ تیں چرغا پھیریا نہ تیں سوت اٹیریا نہ لیتو تانے تٹاٹے کے
نہ تیں دلی پنجا یا نہ تیں پھی پایا نہ لیتو داج رنگاٹے کے
شاہ حسین نے داج دہوئی آن عملاں باہجوں گلاں کڑیاں
نہ لیتو شوہ رھاٹے کے

شاہ حسین دیاں کافیاں شرح تینن، دینن، پنن، کتن تے بنن دے کم نیک عملاں
دیاں علامتاں بن گئے ہن۔ اوہ ایہناں سیناں دی زبان شرح نیک عمل کرن دی
ترغیب دیندا ہے تے توشہ اعمال نوں داج کہندا ہے۔ جیہڑی گڑی داج لے
کے نہ جاوے اونوں کسے ناناں طعنے دیندیاں ہن تے لاڑا دی چنگا نہیں جاندا۔
ایتھے لاڑا یا شوہ محبوب ازلی دی علامت بن جاندا ہے سے

کتن بکھ فیے دلے گڑیے چڑھیاں نوڑیں کھاری
تند ٹنڈی، اٹیرن بھنا چرنے دی کر کاری
کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں دے باجھ خواری

ہو زماں کتیاں پنج ست پونیاں میں کیہ آکھاں گی جائے
کہے حسین سچیاں ناریں لیسن شوہ گل لائے

کوئی دم جیوندیاں روشنائی مویاں دی خبر نہ کافی
چونہ جنڑیاں رل ڈولی چائی ساہوڑے پہنچائی
سس ناناں دیندیاں طعنے داہ دھوئی آئی
قبر نمائی وچ گیاں بٹھ چلایا ڈاڈھے دیاں وہیاں
رہیاں ہول ہوائیں
کہے حسین فقیر نماناں دُنیا چھوڑ ضروری جانا
رب ڈاڈھے قلم چلائی

شاہ حسین نے موت تے فنا دے حوالے نال عمل دی دعوت دتی ہے۔ اوہ بار بار
کہندا ہے کہ وقت دیلے لوں کھڈ کھڈولی وچ گوانا مور کھاں داکم ہے۔ ایسے دُنیا
دا واسا چار دہاڑے ہی پر سرتے یانے لوکی ایسے توں پورا پورا لاجھ اٹھاؤندے ہرے
ایسے دیلے نوں کھپوں تاسیں جد جائے پوسیں وچ کھڈتی
کہے حسین فقیر سائیں دا سبھ دُنیا جاندی بڈی

سیاں نال کھڈنڈیے گڑیے شوہ منوں بھلائیو کیوں
راہاں دے وچ ادھی ہوسیں اتنا بھار اٹھا ئیو کیوں
کہے حسین فقیر نماناں مزاجت نہ آئیو کیوں

راہ جگ جھوٹھا دُنیا فانی اینویں گئی میری اہل جوانی

غفلت نال میری مُردہانی جو لکھیا سوئی ہوئی
 شاہ حسین فقیر ربانا سو ہوئی جو رب اجمانا
 ادڑک ایتھوں او تھے جانا اس ویلے لوں پھو تاسی
 کدی کدی شاہ حسین دی کافی دُش مُرخیام دا رنگ آجاندا ہے تے اوہ کہندا ہے کہ
 چار دیہاڑے جوانی دے بے کٹو انت مٹی دُش ہی رلنا ہے س
 کھڑے جاندیے نی تیرا جون کھڑا
 مہیر نہ ہوئی آ رنگلا پوڑا

دُت نہ ہوئی آ اہلی جوانی ہس نے کھیڈ لے نال دل جانی
 مُنہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
 شاہ حسین اپرا دھیاں تے ظالماں لوں دی کہندا ہے کہ غریباں نال کیوں دھٹکا
 دھروہ پئے کرے او تے آکرے آ پھرے پھرے اد اک دیہاڑے تساں دی خاک
 دُش ہی سانا ہے س
 دو کیہ آکرے آکرے چلنا

کھائے خورا کاں تے پہن پوٹا کاں بیکہہ جُم دا بکرا پلنا
 ساڈے بن ہتھ ملک تادا کیوں جُوہ پرائی ملنا
 کہے حسین فقیر سائیں دا، انت خاک دُش رلنا

شاہ حسین کہندا ہے کہ اپنے اندر کدی تے جھاتی پا کے دیکھو تے بھوکہ تیں
 بیکہہ پئے کرے اد، تے تہاڈا انجام بیکہہ ہے۔ وہلی آکرے تہاڈے کسے کم
 نہ آدی س

کے حسین فقیر نماں دُنیا چھوڑا آخر مَر جانا
کدی تے اندر جھاتی پاؤنی

دو گمانیا دمِ غنیمت جانے
کیا نے آلوں کیانے جاسیں فانی گلِ جہان
چار دیہاڑے گول دا واسا، ایسے جیون دا کیا بھروا سا نہ مَر اتنا مان
کے حسین فقیر نماں آخر خاک سان

کیوں گمانِ جندونیں آخر مائی سیوں رُل جانا
مائی سیوں رُل جانا فی تان سر پہ دُنیا جانا
میر ملک پادشاہ شہزادے چو آچندن لاندے
خوشیاں وُج رہن متوالے ننگی پیرے جاندے
شاہ حسین توں گردن اسادے شاہِ ادے دیاں ستیاں وُج دُنیا دے فانی تے
گوڑ ہون دی گل کرے رہے ہن سلطان باہو
سر پر باہو ساہورے ونجنا سدا نہ رہنا پیکے ہو
تکھے شاہ شاہ حسین دی زبان وُج کہندے ہن سے
توں ستیاں رات گزار نہیں مُرٹ آونا دوجے وار نہیں
پھر بہنا ایں بھنڈار نہیں وُج اکتو جیڈے ہانے گڑے
مَر کتنے ول دھیان گڑے مَر کتنے ول دھیان گڑے
توں سدا نہ پیکے رہنا ایں نہ پاس اُنہڑی دے بہنا ایں
بھانت دھوڑا بہنا ایں دس پٹے گگی سس تنان گڑے

کر کتنے دل دھیان گڑے
 کر مان نہ سخن جوانی دا !
 پر دیں نہ رہے سیلابی دا
 کوئی دُنيا جھوٹھی فانی دا
 نہ رہی نام نشان گڑے
 کر کتنے دل دھیان گڑے

پیدا ہیں توں جم دا بھرا اپنا آپ کہاویں گا

شہر خوشاں دے چلے ویسے
 بھر بھر پور لنگھاوے ڈاڈا
 جتنے ملک سمانا
 ملک الموت موہانا
 کرے چاوڑ چار دیہاڑے
 اورک توں اٹھ جانا
 بلیھے شاہ موت دی یاد دوا کے
 بھلن ہاراں توں جگاندے ہن سے
 رین گئی نلکے سب تارے
 اب تو جاگ مافر پیارے

آدا گونے سر امیں ڈیرے
 ساتھ تیار مافر تیرے
 تین نہ سنوں گوسح نکاے
 اب تو جاگ مافر پیارے

توں کہیہ ستائیں چادر تان کے
 سرموت کھلوتی آن کے
 کوئی عمل نہ کیتا جان کے
 بلیھے شاہ نے ظلم تے اپرا دھنوں بکھدیا ہے سے

توں کدھروں آیا کدھر جانا
اپنا دس ٹکانا

جس ٹھانے دا توں مان کریں
تیرے نال نہ جاسی ٹھانا !
نظم کریں توں لوک ستادیں
کب پھریو لٹ کھانا !

ہاشم شاہ غریباں دی چڑی پٹن دیالیاں نوں موت دے حوالے نال
چکھدے ہن سے

جو ہڈ دودھ ملائی پالے توں کھوہ کھس مال بگانا
اک دن لوک تماشے کارن تیرے دھرن ہاڈ نشانا
اوبناں دنیا نوں مسافر خانہ اکھیا ہے جس دوج لکھتیں آئے تے لکھتیں
ٹرگتے سے

اکے تار بہار نہ رنہدی نہیں اکے تار زمانا
بر دن پال نہیں اسیلی نہیں ہر دم زور جو مانا
دون سوگ ہمیش نہ ہوں نہیں نت نت اگ سہانا
ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں ایہ جگت مسافر خانا

سندر سنگھ د ریلے رے کئی کوٹ جگت دوج آئے !
لکھ ہتھی لکھ لشکر گھوڑے دوج ایس زمین سمانے

علی حیدر دی ساڈے پنڈ دی دیوں دچوں غلامتاں لیاں ہن سے
 الف اٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلا پھلی رات دانی
 اٹوں ہوتی دجی تے دی نہ جتی رڑکنا بھی کسے گات دانی

خواجہ غلام فرید بڈھیے تے موت نوں یاد کرا کے مت دیندے ہن سے
 جوں ڈینہہ اڈھانی دویار سٹ گھت فخر ددانی دویار
 جوں ساتھی جاری ڈہاں دا جھٹ پٹ صنف بڈھیہا آوندا
 گوڑی آس پرائی دویار
 گوڑی صحبت گوڑی سنت گوڑے نخرے گوڑی رنگت
 لب دھوڑی مکیب چھائی دویار

حافظ شیرازی دا شعر ہے سے
 ہرگز نہ میرد آنکہ دیش زندہ شد بہ عشق
 ثبت است بر جریدہ عالم دوام ما
 (جسے دل نوں عشق جاتی دیوے ادہ کدی نہیں مردا، ایسے ہمیشہ
 زندہ رہواں گے)

میاں محمد بخش فرماندے ہن کہ دنیا فانی ہے ایہہ پارا کوڑا ہے جُن جوانی، مال
 دولت پار دیہاڑیاں دی کھنڈ ہے ہر شے مٹی وچ مل کے مٹی ہو جاسی، تنگ ساتھ
 مٹ جاسن، عشق ہی موت تے فنا آتے غالب آسکدا ہے۔ میاں محمد بخش دا ایہہ قلمہ
 ماڈے ادب دین اک نولکلا حُسن تے سوادلی کچ رکھدا ہے سے
 مان نہ کیجئے رُوپ گھنے دا وارث کون حُسن دا
 سدا نہ رہن شاماں ہریاں سدا نہ پھول چنن دا

سدا نہ دست بزاریں دیکھی سدا نہ رونق شہراں
 سدا نہ موج جوانی والی سدا نہ ندیمیں لہراں
 سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امنے دا
 مالی حکم نہ دئے محمد کیوں آج کیر کونے دا
 سدا نہ لاٹ چاغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
 سدا اڈاراں نال قطاراں رہنے کہ گنگاں
 سدا نہیں ہتھ ہندی رتے سدا نہ چھنکنے وزگاں
 سدا نہ چھوپے پا محمد رل بل بہناں سنگاں
 سنگ دے ساتھی لدی جانڈے اتاں بھی ساتھ لداناں
 ہتھ نہ آوے پھر محمد جاک ایہہ وقت وہاناں
 سدا نہیں مرغایاں بہناں سدا نہیں سر پانی
 سدا نہ تیاں سیسے گنداون سدا نہ سرخی لانی
 لکھ ہزار بہار حُسن دے خاکو دوح سماں
 لا پریت محمد جس متیں جگ دوح ہے کہانی

بھگتی رنگ

پہلا مسلمان عالم جنھے پنجاب دوح آکے سنکرت پڑھی تے دیدانت، جوگ شیشٹ،
 گیتا تے پراناں دا مطالعہ کیا ابوریحان البیرونی سی جہڑا غزنویاں دے عہد دوح کئی دوسرے
 باغاں والا (ضلع جہلم) دوح رہ کے ننڈتاں کولوں سنکرت زبان سکھارہیا۔ البیرونی
 اپنی کتاب الہند دوح لکھدا ہے کہ فیثا غورس دے فلسفے، ہندی دیدانت تے تصوف

دُشج بہوں مارے خیالوں دی سانجھ ہے۔ اوس نے سُکرت دیاں کئی کتاباں دے عربی تے
 فارسی دُشج ترجمے دی کیتے تے مسلمان پہلی وار اُپنڈاں، لوگاتے پُراں دی تسلیم توں واقف
 ہونے سن۔ اکبر نے مہابھارت، رامائن تے سُگھانن تہسی دے فارسی دُشج ترجمے کردائے۔
 داراشکوہ نے اُپنڈاں دا فارسی ترجمہ ستر اکبر دے نام مال کوایا۔ شیخ محمد غوث گوایاری،
 منظر جاناناں، شاہ عنایت قادری، ملّا شاہ، داراشکوہ تے ملا محسن فانی دیدانت تے لوگا
 توں چنگی طرحاں واقف سن۔ قادریہ تے ختیہ صوفیاں نوں وی دیدانت تے وحدت وجود
 دے دچکار سانجھ دا علم ہو گیا سی۔ اک ہور گل دی گوہ گوپری ہے۔ پنجاب دیاں مسلماناں دی
 اکثریت ہندوواں توں مسلمان ہونے سی تے ہندوواں دیاں ریتیاں رساں، لوک کہانیاں،
 تے لوک گل بات صدیاں توں اوہناں دے مزاج دا اُتھیر بن چکے سن۔ ایسے لئی اسلام
 قبول کرنے توں پھپوں وی اوہناں دا اپنے قدیم تہذیبی ورثے نال گڑھاتے نگھا سمبندھ
 قائم رہیا۔ اوہ موکی تہواراں دُشج ہندوواں نال رل مل کے حصہ لیندے سن
 تے اوہناں دی طرحاں دیاہ شادی اتے درتن بھانجی دا خیال رکھدے سن۔ مسلماناں دے
 ملنگ، قلندر تے فقیر یوگیاں تے سادھواں وانگوں پنڈے آتے سواہ ملدے سن۔
 تے کفنی (سیلی) ناد (سکھ) کشکول (کپری) تے عامسا (ترسول) لئی پھردے سن۔
 ناتھ یوگیاں دا کلام، گورو بابا نانک تے بھگت کبیر دیاں بانیاں اوہناں لئی کوئی
 نویں چیز نہیں سن۔ ایسے لئی پنجاب دیاں صوفی شاعران وی بڑی آزادی نال بھگتی
 دی زبان درتی ہے۔ اوہناں دے کلام دُشج ہر (خدا) کاہن، شام، سانول ہن مہن
 اکوٹن (ست گرو، رام سمرن، اوگن، ابھاگن، یم، کنت، شوہ، پیا، پریم، سادھ،
 لکھ، انیک، اگم، انوپ، پریم نگر، پریم ساگر، بوجھ، موہ، کام، کرودھ، انکار،
 گلن، انبر، مڑوں، انہد، مایا، سنار، آواگون، کاشی، برندا بن دے الفاظ نظریں
 آوندے ہن۔ اسیں کجھ مثالیں دیاں گے۔

شاہ حسین کہندا ہے کہ جگ دے بھیانک سمندر نون پار کرن لئی سادھاں دے
بیڑے آتے چڑھنا پوے گا۔ سہ

بھٹو ساگر ات بھڑا ہے سادھاں دے بیڑے چڑھیے
مچلن ہار بندے نون کہندا ہے کہ ویلا نہ ونجا، خدا نون یاد کریا کرے
راتیں سویں دیسین مھردی نون و تیں تیرا کھینڈن نال پیار جندو
کدی اٹھ رام سمار جندو
سوئی نون کہندا ہے کہ تیرا اپنے محبوب شوہر نال ملاقات دا ویلا ہے تے
تون تے پی میں ۴

تیرے شوہ راون دی دیرا تے سئی ایس تے جاگ
اٹھ کے خدا نون یاد کر نہیں تے بازی ہار جاویں گا سہ
اک عرض نمائی دی سنے جندنی

سرت داتا نرت دا بانا ہر ہر پٹیاونے جندنی
کاہے بھوریں تے جھکھ ماریں رام مھرن بنے بازی ہاریں
بیجا ای سولنے جندنی

آڈ خدا نون یاد کر لینے، فیرا ایہہ ویلا ہتھ نہ آڈسی سہ
آڈ کڑیے رل مھومر پاڈنی آڈ کڑے رل رام دھیاڈنی
مان لے گلیاں بابل والیاں وت نہ کھینڈن دینے ماڈنی
ایہہ دنیا آواگون دی جا ہے سہ

کھک بوجھ من میں کون ہے سمجھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے تن اور ہے من کا وسیلہ پون ہے

آواگون یا سنار چکر ہندومت دا مڈھلا تصور ہے جنہوں بعض مسلمان وی

قبول کر لیا سی۔ بہرِ رانجھے دی کہانی وِج رانجھا کہندا ہے۔

”میرا تیرا پیار ازلے توں ہے۔ ساڈیاں ہتھالے دیاں ریکھاواں ایہو ای

دس دیاں ہن“

بہرِ آکھیا ”اے رانجھے ایج دس کھاں میرا تیرا آپے وِج کیہہ سمبندھ ہے؟“

رانجھا بولیا ”جدوں میں راجہ اندر کول ساں اودوں توں اوتھے اپرا ساہیں،

میں ناما نند بن گیا تے توں میری سوانی گور کھاں ساہیں،

جدوں میں رادھے کشن ساں اوس ویلے توں پرکھ بھان دی دھی ساہیں،

پھر میں تخت ہزارے وِج رانجھیاں دے گھر جمیا تے توں مہر چوک دے

گھر جنم لیا۔“

ایسے کہانی وِج آکھیا گیا ہے :

”خود رسولِ پاک جیج وِج شامل ہوئے سن تے برہانے ساہان لگوئے سن“

شاہ حسین کہندا ہے

آپے ایک اینک کہا دے صاحب ہے بہہ رنگی

کہے حسین سہاگن ساہی جو شوہ دے رنگے رنگی

پنجاں بھوتیاں (پنج خواں ظاہری تے پنج باطنی) دا ذکر ایوں کردا ہے

پنجاں ندیاں دے منہ آویں کیہا دوش مہانے توں

دارو لایا لگدا ناہیں کھپنی ہاں دیدیاںے توں

ہندی دیو مالا وِج موت دا دیوتا ایم (مجوسیاں دا ہم یا ہمیشہ) ہے جہڑا موت توں

مگروں حساب کتاب لیندا ہے۔ شاہ حسین ہے

صا : حکایات پنجاب : آر سی ٹیپل۔

تیرے ہر تے تم سازشے کردا بھانویں توں بان نہ جان
ساڈھے تن ہتھہ بلکھ تساڈا ایدی توں تان نہ تان

اڈیا بھور ہویا پردیسی آگے راہ اگم دا
بھٹھاں میرا شوہ رجھایا تنہاں نہیں کھبو تم دا
دُنیا چار دہاڑیاں دی گوری کھیڈ ہے، سواہ دے سریر دا کیہ بھرواسہ ہے
گوری دُنیا گور پارا جیوں موتی شہنم دا
کے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھنم دا
ست گرتے لوک لانج دی مر جادا (مان تے خاندان دا شرم لحاظ) دیاں
ترکیباں بھگت کویاں عام دریاں ہن۔ شاہ حسین سے
تیں مھئی نہ بھلو کافی جے میں بھلیاں
پریم پیالہ ست گرتے والا پوت ہی میں بھلیاں

لوک لانج کی مر جادا ڈال بھن دل چلیاں
کے حسین فقیر سائیں دا نام تیرے میں بھلیاں
کئی مصرعے پورے دے پورے بھگت کویاں دے رنگ دینج ہن
ساجن تیرے رو سرتے مہے آدر کرے نہ کوئے
دُر دُر کرن سہیلیاں میں تیر تیر تاکوں توئے

بہاں دیکھو تنہاں کپٹ ہے کہوں نہ پیو چین
دغا باز سنار تے گوشہ پکڑا حسین

بھگت شاہ وٹ بھگتی رنگ ہوروی گورٹھا ہو گیا ہے سے

لنکا چڑھ کے ناد بجا ہو

لنکا رام کو لوں لٹوایو

ہزاکش قطعہ بہشت بنا یو

اوہ وٹ دروازے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی کہو کس نوں پار اتاریائی

ستیا دہسر لئی بے چاری

سم سنونٹ نے لنکا ساڑی

راون دی سب ڈھاہ اٹاری

اٹرک راوتے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی ! کہو کس نوں پار اتاریائی

گوپیاں نال کبیرے چج کمایا

مکھن کاہن توں لٹوایا

راجے کنسرے نوں پکڑ منگایا

لودین پکڑا پچھاڑیائی

رہو رہو او عشقا ماریائی کہو کس نوں پار اتاریائی

رام بھگتی دے ایسے رنگ وٹ کبندے ہن سے

آئی گنگا بہا یورے سا دھوتی ہر درسنے پاتے

پریم کی پونی ہاتھ میں لیو گنگھ مردڑی پرنے نہ دیکو

گیان کا تکلا دھیانے کا چرخا اُلٹا پھیر بھوائے

آئے پاؤں پر کبجو کرن جاتے تب لنکا کا بھیت اُپائے

دہسر لٹیا ہرن پھمن باقی تب انہد ناد بجائے

کوشن بھگتاں دی زبان وچ کہیا ہے سے

بنسی کاہن اچرن بجائی

بنسی والیا کاہن کہاویں

سب دا نیک لوپ مناویں

اکھیاں دے وچ نظر نہ آویں

کیسی بھڑی کھیل رچائی

بنسی کاہن اچرن بجائی

کوشن دا معنی ہے 'کالا'۔ ایسے لٹی ادسنوں سانول۔ سانولا سلونا کہیا گیا ہے۔ پھیر

سانول سلونا دے الفاظ محبوب دے معنے وچ ورتن لگ پئے سے

سانول گھائل کر کے پھیر خبر نہ لٹی آ تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

بھگتے شاہ عشق وچ بدے پئے ہن۔ بھگتی رنگ وچ اوہناں دا عشقیہ کلام ہو

دی ریلہ ہو گیا ہے سے

بھرے پیانے پیڑ نہ جانی

تھام پایا میں دیتی ہوں دھرونی

جنے کے پیا پردیں سدعائے

ایہہ دکھ جا کہوں کس جاٹے

اک گھڑی کو قرن گزاریا

ایہہ دکھ جا کہوں کس آکے

رم رم گھاہ پریم کے لاگے

سکت سکت ہو زین دہانی

کون کسے موہے سے دلجوئی

دکھ جگ کے موہے پوچھن آئے

نہ پیا آئے نہ پیا آئے

بگھا شاہ گھر آ پیا ریا

تن من دھن جیاتیں پر واریا

رادھا دی زبانی کہندے ہن سے

صلحے شاہ میں تب بر مافی بد کی مہل کاہن بجانی
بادری ہو تھیں دل دھانی کسوچیاں کتول دست براتان

مُری بان اُٹھی آن گھاناں
سُن کے ٹھہل گئیاں سب باتاں

ہندو بدوان کہندے ہن کہ بھگتی لہر دا مڈھ بھگوت گیتا توں بھجائی جس دشح
شخصی نہ دیا کرشن نال بھگتی دے سمبارنہ نوں مکتی لئی ضروری اکھیا گیا ہے۔ گیتا دشح بھگتی
تے ہر میں ہر یا ہم اوست دی تعلیم موجود ہے۔ شری کرشن کہندے ہن :
"میری پناہ دین آکے ناریاں، دیشے، شودر تے جنم دے پانی پر مپد لوں
پالیندے ہن۔"

— "جیہڑا منکے بھگتی ہوگ نال میری سوا کر دا ہے اوہ تیاں گناں توں

آزاد ہو جاندا ہے۔"

— "جس نوں آتما برہم ایکتا دا گیان ہو جاوے اوہ اپنے آپ نوں

برہم سروپ ہی کر دا ہے۔"

— "میں پانی دشح رَس، چن تے دیہوں دشح روشنی، دیداں دشح او مکار، فضا

دشح آواز، مرداں دشح ہنڑیائی مٹی دشح خوشبو، آگ دشح چمک، جانداراں دشح جان،

تپ کرنے والیاں دا تپ، جانداراں دا قدیم بیج دانیوں دی عقل، جلال والیاں

دا جلال ہاں۔"

دارت شاہ دی ہیرتوں پتہ لگدا ہے کہ اوہ گیتا، جوگ بھگت تے بھگت پرانے

توں واقف سی، بعض شعراں دشح اوس نے گیتا دے اٹلوک نظم کر دتے ہن۔ گیتا

دشح آئی ہے۔

"ایہہ ساری دنیا میرے دشح اینج پردئی ہے جوں دھاگے دشح منکے پردے

ہونے ہنے

وارث شاہ سے

مالا منکیاں دی دُش اک دھاگا جیوں سرب کے بیچ سما رہیا
 بھا بیوندیاں دُش ہے جان وانکوں نشہ بھنگ انیم دُش آ رہیا
 جیوں پتیریں مہندیوں رنگ رچیا تیوں جان میں جانے رچا رہیا
 جیوں رگت سریر دُش سانس اندر توں توت میں توت جگا رہیا
 ایچھے ویدانتاں دیاں لفظاں دُش " ہر دُش ہر " دی بہوں سوہنی شرح کستی

گئی ہے پھر کہنا ہے سے

بچہ سنو ایس دُش تلبوت خاکی کچے رب نے تھاؤں بنایا
 وارث شاہ میاں ہمہ اوست جانے سرب مٹے بھگوان وسایا

علی حیدر دی جانی جانی بھگتی دی زبان دُش سے سے

رام لچھن کو موہن بھی ماریا توہیں دہسر توہیں توہیں
 ہاشم شاہ جنم تے بھگتی دا ذکر کرنے ہن سے

بید کتاب پڑھنے چڑائی اتے جب تپ سادھ بنا دے

بھگوت بھیس کرنے کس کارن اوہ منے دا کھوٹ لوکا دے

مور کھ جاوڑے اس دہڑے اتے او کھد جنم گوادے

ہاشم بھگت نصیب جنہاں دے سوئی درد منداں ول آسے

خواجہ غلام فرید دے کلام دُش بھگتی رنگ پوکھا ہے سے

مدناں پچھے رانجھنے بلایا رب اُجڑی جھوک وسائی

آکرہ کاہن دواکے دل دے سدرہ بنسی پریم بجائی

نازک ناز نکاہ بکن دے عشوے غمزے من موہن دے
لگڑے کارے تیر ود سے سینے پیل چھدے پھل

سانول سلونا مارو مریلا نکھڑیا نہ ڈکھڑاس کوئی وقت یلا

مینڈا سانول مسٹھڑا سلونا من موہن جمان دی تون

ب سُر انہد مری داہی رمز حقائق چولے

ملا مت تے قلندری

ملا مت تے قلندری دی ریت دیا پہان دیاں تو ماں دی سزیت تے خان و ش
ملدی ہے۔ ملا متی تے قلندر لوک لاج تون بے پروا ہو کے آزادی دا جیون گزار دے
ہن۔ یونان دا مشہور فلسفی سقراط وی ملا متی سی۔ اوہ پاٹے پرائے لیرے لاکے بہرون تنگا
تے پیروں داہنا ایٹھنزدے بازار و ش بھوندا پھردا سی تے لوکاں تون حکمت دا سبق
دیندا سی۔ کلبی ادسنوں اپنا مرشد مندے سن۔ کلبی دا لقب دیو جانس تون یادگار ہے
اک دیہارے کسے نے اوس تون چھپیا
"اوسے تون کون ہے؟"

ط ، کلب عربی ذبح کئے تون کہندے ہن۔ کلبی دا مطلب ہویا کئے دا بھوک ایہہ
یونانی دے لفظ CYNIC دا ترجمہ ہے۔

ادہ کچھی ڈٹ کے بولیا "میں ہاں دیو جانسے کتا۔"
 ایتھوں اودا لتب کلبی پے گیا۔ دیو جانسے کول لکڑی دارک پیالہ سینے اک دیہائے
 اوہنے ڈٹھا کہ اک پھوہر بک نال پائی پی رہیا ہے۔ ایہہ دیکھ کے دیو جانسے نے اپنا پیالہ رتی
 ٹ ڈتا۔ کلبی شخصی املاک سے مخالف سن تے کہندے سنے کہ امیر لکھن کھوتے ہوندے
 ہن جہڑے سونے چاندی دا بھارا اپی کڈ آتے لدی پھرے ہن۔ ایہہ گل یاد رکھنے جوگی
 ہے کہ ساری دنیا سے ملائی مال دولت تے شخصی املاک کہن دی مخالفت کرن
 رہے ہن۔

ہندوؤاں وچ نامتہ پنتھ والے یوگی، سنیسی تے سادھو ملائی ہن چین دینج تاہومت والے
 تے عیسائیاں وچ ولی فرانس دیاں چلیاں دا ایہو حال ہے۔ اوہ اک تے جان نیجہ کے اچھا چوہے
 گزار دے سن جس توں دنیا داراں نوں کھجج آوے، دو جا اوہ رنگ نسل، وطن تے مذہب
 مے فرق نوں نہیں سن مندے تے ساریاں بندیاں نوں اچھا جانڈے سن۔ جیہا اوہ
 حاکیاں تے امیراں نوں چکھدے سن، جہڑے اوہناں نوں لعنت ملاست کرے سن۔
 سعیدائے سرمد اک ملائی ہے جہڑا الف ننگا رہندا ہے، کسے نے بادشاہ اونگ زیب اسکے
 شکایت کیتی۔ بادشاہ نے اک قاضی نوں گھلیا کہ دیکھ تے جی کل کیہہ ہے۔ قاضی سرمد کول
 گیا۔ تگدا کیہہ ہے کہ سرمد بیٹھا بھنگ گھوٹ رہیا ہے قاضی نوں کور چڑھ کھوے، کسے
 نیولی ڈٹ کے آکھن لگا:

"اونے تینوں پتہ نہیں بھنگ پینی خلاف شرع ہے۔"

سرمد نظر چا کے اوس دلوں تیا تے بولیا:

"توں ریشمی کپڑے پائے ہوتے نیسے ایہو وی تے نکلاں شرع ہے۔"

قاضی نے جواب دتا "میرا لباس شرع وعا ہے، ایسے ریشم ویش سو تیرا مانا ہے۔"

سرمد گنگ کے آکھیا "میں وی بھنگ ویش کالیاں مہاں پایاں ہن۔"

دلی فرانسس نے ہیرو اپنی بخشش لئی گناہ کرنا شروع نہیں کیا۔ وہ کہندے
 تھے کہ زبرد سے دل و تن آکر آجاندہی ہے تے اوس لوں مان ہر باندا ہے کہ میں
 نیک ہاں تے ضرور بخشیا بانداں گا ایس لئی اوس لوں خدا وا ڈر بہو نہیں رہندا۔
 اک پاپی خدا توں ڈردا ہے تے اوس نے سامنے اپنے آپ لوں ہینا تے عاجز
 خیال کردا ہے جس نال خدا دی رحمت ہوش ماروی ہے تے اوہ بخشیا باندا ہے۔ سٹا
 ایہ نکلیا کہ بخشش لئی گناہ کرنا لازمی ہے۔ راسپوٹین جیہڑا پہلی عالمگیر جنگ وچ روس
 وچ جرنیاں لئی جاسوسی کر بیاسی وی فرانسس دا پیروسی۔ اوس نے اپنی کرامت
 نال زارینہ تے پوٹاپا لیا سی۔ اوس وا ذکر کردیاں ہیاں آڈس کھلے لکھدا ہے کہ
 راسپوٹین وا ایہ نیال سی کہ گناہ کرن نال بندے وچ ناجزی تے پھتاوا پیدا ہوندا
 ہے جیہڑا خدا لوں پہوں بھاؤندا ہے تے خدا گناہگار لوں بخش دیندا ہے۔ جرنی
 دا سوئی ماسٹر اکھاٹ لکھدا ہے :

”جرم تے گناہ کیتے بناں بندے دی روح وچ سختگی تے تھھا

پیدا نہیں ہو سکدا۔ ایسے کارن خدا گناہگاروں دا بھارا ادہناں لوکاں تے

رکھدا ہے جنہاں لوں اوس نے کوئی اُچا درجہ دینا ہووے۔“

(مقالات بزرگ)

ادب و تن دستونکسی نے گناہ دے ایس فلسفے دی ترجمانی کیتی ہے۔ اوسدے

قصیاں دے کردار۔ ایس لئی جرم یا گناہ کر دے ہن تاں جے اوہ پھتاوے دا دکھ بھوگ

کے اپنی گناہاں دا کفارہ دے سکن۔ اوسدے تاول اجرم و سزا، وچ اک توجوان

اس کوئی کون اک بڈھی مائی لوں قتل کر دیندا ہے جس توں گردن پھتاوے نال

کھپدار بند ہے اخیر اودہ اپنی بوجہ سونیا گئے اپنا جرم منہ لیندا ہے تے اوس دے کہنے
گئے پولیس کول جا کے اقبال کر لیندا ہے۔ سونیا اوس دے مال عمر قید دی سزا بھگت
کے ایسے جرم واکفارہ دیندی ہے۔

مسلمان ملامتیہ چار چیزاں دے ترک تیاگ دی دعوت دیندے سٹے: ترک مال، ترک
جان، ترک ناموس، ترک دین۔ اوہناں ملامتیہ دی ترکیب قرآن دی اک آیت توں لہی
کی ولا ینحافون فی اللہ لومة لائم (اودہ خدا دی راہ وٹح ملامت کرن
والیاں دی ملامت توں نہیں ڈر دے) شیخ علی مخدوم جویری نے اپنی کتاب کشف المحجوب
وٹح ملامتیہ دے تین ذوقیاں دا ذکر کیا ہے۔

(۱) چہرے تک اوکین ہوندے بن تے لوکی ایویں اوہناں دے کھور پے
جاندے بن۔

(۲) ایہہ بان بچھ کے ایسے فعل کرے بن چہرے شریعت دے خلاف ہون
تے لوکاں دے طنے مہنے سہہ کے اپٹے نفس لوں مار دے بن۔

(۳) چہرے شرع دی پابندی توں اکا ہی آزاد ہو جاؤن ایہناں لوں بے قید تے بے شرع
آکھدے بن۔

ملا عبد الرحمن جامی نے نفحات الانس وٹح ملامتیہ توں سلاجا ہے تے کیا ہے کہ ۵۹۱
ریکاری توں پکدے بن۔ تے اوہناں دے عمل وٹح نیت دا خلوص ہوندا ہے۔ ملامتیہ
کہندے بن۔

د الفقیر سواد الوجہ فی الدارینے (فقہ دوہاں جہانک دا

نمکلا ہے)

ملاق طریقے توں شیخ حمدون قصار نے زور شور ناں پھیلایا سی۔ ملامتیہ اپنے آپ
لوں قائم دیندے بن۔ شیخ شہاب الدین سہروردی اپنی کتاب عوارف المعارف

دشمن کھدے ہن :

فَمِنْ ذَٰلِكَ قَوْلُ يَسْمُونَ لَفَرْسِهِمْ قَلْبَدْرِيَّةٌ تَادَةٌ وَمَلَامَتِيهِ أُخْرَىٰ

: ایہہ کوئی کدی تے اپنے آپ نوں ملامتیہ کہندے ہن تے کدی قلندریہ

اکھواند ہن)

اکثر شکاری صوفیاں نے دی ایہہ ریت اپنائی سی۔ ملتان دے جلالیہ ملائی سن، اوہ

بھنگ پیندے سن۔ ماریہ ملنگ پیروں داہنے پھر دے سن تے دم دم مدار دانوہ مار مار

کے دھمال پاوندے سن۔ موٹی سہاگ دے پرو زمانہ بانا تے چوڑیاں پہندے سن۔ لال شہباز قلند

دے ملنگ نمک وٹھ تے گل وٹھ کافی پاوندے سن تے کہندے سن کہ خدا ساڈا شوہ

ہے تے اسیں اوکے دیاں وہٹیاں ہاں۔ روشتیہ مردے عورتاں رل کے تاڑیاں مار مار کے

نچدے سن۔ شیخ عبدالقادر جیلانی دے بھانجے شیخ احمد کبیر الرفاعی دے مرید ملائی سن۔

گوگا پیر دے الف شاہی ملنگ تے شاہ شرف بولوی قلندر دے ملنگ پیراں وٹھ کشکھ و بونہ

کے نچدے سن۔ نوشاہیہ وٹھ دی حال کھیڈن تے نچن دی ریت بہوں پرائی چلی آہن

ہے۔ مولانا جلال الدین رومی اپنے مُرشد شمس تبریزی دی جدائی وٹھ بے حال ہو کے بزاراں

وٹھ نچدے پھر دے سن۔ ادہناں دے پرو مولویہ آج دی شام وٹھ گھن گھیراں پاکے نچدے

ہن۔ یورپ والے ایہناں نوں "نچن والے درویش" کہندے ہن۔ ہندوستان دے

کرشن بھگتاں وٹھ نچن کاڈن دی ریت بہوں پرائی ہے۔ میراں اپنے محبوب تری کرشن

دی مورتی آگے بیچ بیچ کے جھلی بوجاندی سی۔ مسلماناں وٹھ ملامتیہ نوں تے ہندوواں

وٹھ بھگتاں نوں اپنے پاپی تے گناہکار ہون دا گھنا احساس رہیا ہے اوہ اپنے آپ

نوں اپراہمی تے اوگن ہار کہندے ہن تے اپنی بخشش لئی بنتی کر دے ہن۔ ملامت دی

ریت دا ودت وجود تے دیدانت مال گورھا سمبندھ رہیا ہے۔ خیال ایہہ سی کہ کائنات

یا سنار ذات احدیا برہم توں دکھ نہیں ایس لئی ایس دی برشتے تے ہر بندے مال

پریم و اہل وطن قائم کرنا ضروری ہے۔ ایتہ پاروں ملاستی، قلندر تے پریم نیتھ وائے بہکت
ساریاے بندیاں نال اکو جیہا پیار کر دے سنے، چنابی دے سوئی شاعران نے ملامت تے
قلندری دی ودیہا تے سمرے ترجمانی کیتی ہے۔ شاہ حسین تے بلھے شاہ دے جیون
تے شاعری و ش ملامت دی ریت پوری طرحاں اگھڑا کے سامنے آوندی ہے۔

شاہ حسین شراب پی کے نچدا کاؤندا پھر داتی تے اپنے آپ نوں نماٹراتے تانا
کہندا سی۔ اوس نوں اپنے گناہی ہونے دا شدید احساس ہے۔ ایسے واک کارن ایہہ
دی ہے کہ اوہنے اپنی جوانی مذہبی علم حاصل کرن، قرآن شریف حفظ کرن تے عبادت
و ش گزاری سی۔ اک دیہارے اواگھت اوس نے لال بانا پالیا، کاؤنہ نچنے تے
شراب پینے لگ پیا، جس نال اوسدا جرم و احساس ہو روی کوٹرا ہو گیا۔ اوہ
کہندا ہے سے

تاریں دے رباہیں اوگن ہاری
سبھ ستیاں گن و تیاں تاریں دے رباہیں اوگن ہاری

رَبَاہِ میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کو گن نہاہیں
جیوں بھائے تیوں راکھ پیاریا
لوں لوں عیب بھری
میں تیرے دوائے پرائے
کہے حسین فقیر نماٹراں مدلوں فضل کریں

اوگن ہاری نوں کو گن نہاہیں خوش کریں تاں میں چھٹیاں

جیوں بجاوے تیوں راگھ پیاریا دامن تیرے میں لگیاں
 جے توں نظر مہر دی بچالیں چڑھ چبارے میں سُتیاں
 کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی میں کھتی آں
 حافظ شیرازی دی اپنے محبوب نوں کہیا سی کہ میں تیرا کتا ہاں میرے گل و ہنچ پتہ کیوں
 نہیں پاؤندا ہے

شنیدہ ام کہ سگاں راقلادہ می بندی
 چرا بگر دن حافظ نمی ہی رسی
 شاہ حسین دُنیا داراں دے طعنے مہنے خوشی خوشی سہندا ہے سے
 رہیے دو نال سخن دے رہیے

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے سبھو سرتے جیسے دو
 کہندا ہے کہ ہینا تے عاجز ہو کے ہی محبوب حقیقی دا دیدار ہو سکدا ہے ۔
 پاویے دا دیدار صاحب دا فقیرا ہور وی نہواں ہوتے
 اوس نوں لوک لانج تے تنگ ناموس دی کچھ پرواہ نہیں ہے
 دُنیا والے دُنیا دا مانا تنگاں نوں تنگ منی
 نہ اسپں تنگ نہ دُنیا والے سہدی جہنی کھنی

لوکاں سُتیاں دیاں سُتیاں سیر بیراگن ہوتی
 اک سُتیدا لکھ سُنے میرا کیا کرے گا کوئی

راتیں درد دہیں درماندی مرنے اساڈا واہی دو
 لٹاں کھول گلے وچ پایاں میں بیراگن آدی دو

بھٹو پئی تیری پئی چادر چنگی فقیراں دی بونی
درگاہ وٹج سہاگن سانی جو کھل کھل شیخ کھلونی

شاہ حسین نے اپنے جولاہا ہونے دا ذکر کیا ہے۔ ذات پات دے فرق کارن ساڈے
مک وٹج شروع توں کامیاں نوں حقارت دی نظر نال دیکھیا جا رہیا ہے تے اوہناں
نووں کینہ (کمپن) اصل معنی ہے کم کرن والا) کیسا گیا ہے کیونکہ اپرا دھی سانج وٹج ساڈو
تے راتھ اوس نوں بھدے بن جیہڑا اپنے ہتھ نال کم نہ کرے تے دوجے ادس لئی
کم کرن۔ اجے وی ساڈے سانج وٹج نائی، موچی، جولاہا اکھوانا شرم وی گل ہے،
تے ایہہ لوگ اپنی محنت کشتی دا مانے کرنے دی جانی اپنی ذات بدلا بدلا کے راتھ بن
دا ترلا کرے بن۔ ایسے سانج وٹج شاہ حسین دا کھلم کھلا اپنے جولاہا ہونے دا اقرار کرنا
بڑی ہمت تے جرات دا کم سی۔ اوہ چوہڑی بن کے کام کرودھ دی پستی نوں
جھاڑے دا ذکر وی کردا ہے

چوہڑی ہاں دربار دی

دھیان دی چھلی گیان دا جھاڑو کام کرودھ نیت جھاڑ دی

اوہ ڈھوراں ڈنڈراں نوں وی اپنے توں چنگا جاندا ہے

کے حسین فقیر نماں بھلے اسان توں ڈھور

شاہ حسین نے غرضی دنیا داراں توں دور رہنے لئی ملامتی دا بھیس وٹایا سی

ایسے بُرے ہاں دے لوکا بُریاں کول نہ بہو دے لوکا

سلطان بہو دے کلام وٹج دی ملامت دی ریت نظر آوندی ہے

ج بیونڈیاں مَر رہناں ہووے تاں ویسے فقیری لیتے ہو

جے کوئی سٹے گڈا گڈا وانگ اڑوڑی ستیے ہو

جے کوئی کڈھے کالھاں مہاں اوس نوں جی جی کہتے ہو

کگر اُلاہما بھنڈی نواری یارو سے پاروں سہیے ہو
 بابائے شاہ بہک ڈواہ کے اپنے قلندر تے ملامتی ہون دا اقرار کیتا ہے س
 بلیہیا عاشق ہویوں رب دا ملامت ہونی لاکھ
 لوک کافر کافر آکھدے توں آخر آخر آکھ

بلیہیا پی شراب تے کھا کباب سہیہ بال ہڈاں دی اگ
 چوری کرتے بھن گھر رب دا اوس ٹھکان دے ٹھکان ٹھکان

بلیہیا کھا حرام تے پڑھ شکرانہ کر توبہ ترک ثوابوں
 چھوڑ مسیت تے پھر کنارہ تیری چھٹی جان خداوں

روزے، حج، نماز فی مائے مینوں پیمانے آن سھلائے
 بان پیادیاں نجرال پیان منطقے نحو سہیہ بھل گیاں
 اُس اُتھد تار و جانے روزے، حج، نماز فی مائے
 بلیہیے شاہ دو جیاں توں دی ملامت دی راہ اتے چلن دی مت دیندے ہن س
 پھٹی چادر لاه سٹ گڑیے پہن فقیراں دی لونی
 پھٹی چادر توں داغ لگے لگا لونی توں داغ نہ کوئی
 بلیہیے شاہ توں اپنے گناہگار ہون دا گھنا احساس ہے س
 مٹلاں دالیاں سب تنگہ گیاں رہ گئی ادگن ہاری
 ساری عمرا کھید گواٹی ادڑک بازی ہاری
 اوہ وی اپنی عاجزی دا اظہار اپنے آپ توں چوہڑی آکھ کے کردے ہن س

میں چوہڑی ہاں پتے صاحب دے دربار دی
 پیروں تنگی سروں جھنڈولی سُنہیا آیا پاروں !
 تڑ بڑاٹ کچھ بندا ناہیں کیہ لیاں سناڑوں
 میں پکڑاں چھلی حرص اداواں چھٹاں مال گزاری

میں چوہڑی ہاں پتے صاحب دے دربار دی
 وارث شاہ دی اپنی نظم چوہڑی وشح اپنے آپ نوں بھنگن آکھیا ہتے خدا
 دے آگے اپنا نیواں پن دیا ہے۔ خواجہ غلام فرید دی بار بار اپنے ملائی ہون دا
 ذکر کیتا ہے

عاشق مست مدام ملائی کہہ سبحانی بن بسطامی
 آکھ انا الحق تھی منصور

حسن پرستی عین عبادت شاید مستی صرف سعادت
 غیبت عفت محض حضور

ریت فریدی پٹھڑی ساری ریندا سوم سلوٹوں ماری
 رندی مشرب ہے مشہور

اوہ لوک لاج تے تنگ ناہوں توں ناہری کر دے ہن

ممنہ دُطوڑ مٹی سر پام سارا تنگ نمود و سجاہم
 کوئی پچھن نہ دیہڑے آیم ہتھوں اٹا نام کھلدا

شاہ برہوں دے ڈوٹرام عہدہ کالھیں دی سرداری دیار
 نعلت شہر خواری دیار

خواجہ غلام فرید نے وق و با کے قلندری دا دعویٰ کیتا ہے۔ ایسے واک کارن

ایہہ دی ہے کہ ملتان تے بہاول پور قلندری تے گڑھ رہے ہن۔ اوہناں وحدت وجودی ترجمانی
قلندری تے رنگ وٹھ کیتی ہے سے

اساکے سو بدست قلندر ہوں	کڈیں مسجد ہوں کڈیں مندر ہوں
کڈیں زہرِ عبادت گار ہوں	کڈیں فسقِ فجوری اندر ہوں
کڈیں دردِ کتھاک درمان ہوں	کتھاک مسرِ کتھاک کنعان ہوں
کتھاک کچ بھنبھور داثان ہوں	کتھاک واسی شہر جاندر ہوں
کتھاک سو موعہ دیر کشت کتھاک	کتھے دوزخ باغ بہشت کتھاک
کتھے ناسی نیک مرثت کتھاک	کتھے گمراہ ہوں کتھے رہیر ہوں

شیخ شہاب الدین ہمدردی کہیا سی کہ ملامت تے قلندری دی ریت اگو ہے۔ دونوں
بے شرع تے بے قید ہن پر دہاں وٹھ اک گلِ دافق دی ہے۔ ملامتی زیویں تے بیٹے
ہوندے سن تے اپنے نفس نوں مارنے لئی اپنے آپ نوں گتیا یا چوہڑا دی آکھ لیندے
سن پر قلندر وٹھ غیرت، وڈیائی تے دبد بے دی شان ہندی ہے۔ شاہ شرف بوعلی
قلندر کہندے ہن سے

غیرت از چشم برم روئے تو دیدن نہ دم
گوش را نیز حدیثے تو شنیدم نہ دم
گر شبے دست دہد وصلے تو از غایت شوق

تا قیامت نہ شود صبح دیدن نہ دم
اپیائے میوں اپیائے اکھاں تے اپیائے کناں توں دی غیرت آندی
ہے۔ میں نہیں پامندا کہ میریاں اکھاں دی تیرا کھڑا دیکھن یا میرے کتے

طا : جلندھری ناتھ دی طرف اشارہ ہے جس نے شہر جاندر ویاسی۔

دی تیرا بول سُننے - بے کدی کے راہیں میری تیری ملاقات ہو جاوے تے میں
قیامت تک صبح نہیں ہونے دیاں گا

نہاں غلام آؤں دی کے دا کوئی ڈر نہو نہیں ہے

آہن قلندر روز شب پہنچی خودی میں خود خرق
حاجت نہ صوم سلوۃ دی خواہش نہ حج زکوٰۃ دی

سٹ نرۃ بھٹ گھت سجادہ جامر جاے شو پاک بہ بادہ
کردم پیر مغانے تاکید

حافظ شیرازی قلندری نے اباں و شح آکھیا سی ہے

برور میکدہ زندان قلندر باشند

کہ ستاند و دہند افسر شاہنشاہی

(شراب خانے دے دروازے آتے ایجھے قلندر وی بیٹھے ہنے چہڑے

بادشاہان نوں تاج بچھدے دی ہن تے تاج کھوہ دی لیندے ہن)

دراگ تے جمانگہ دی شاعری

عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہ گل اگھڑ کے سامنے آؤندی ہے کہ دنیا جہان دیاں
قوماں دی اچی شاعری دراگ تے تانگہ دی شاعری ہے جس و شح شاعراں نے اپنے عین دی

دراگ تے جمانگہ دی شاعری توں لیا گیا ہے بے سجادہ زمین گن گرت پیر مغانے گوید
کہ ساک بے خبر بنو ذراہ درسم منزل ہا

جدائی کے دکھ تے ملنے کے شوق کے گاؤں گائے ہن۔ کے نے سچ ہی کہیا سی کہ
 ساڈے سب توں مٹھے تے ریلے گیت اوہ بنے جہڑے سب توں درو بھرے ہن۔ پنہاں دی
 سک تے رہا نے شاعری ڈچ سواد تے کھج پیدا کیتی ہے۔ پڑا رکاتے ٹیکسٹیر دے سائینٹ، سیفون
 دیاں نظماں، عہد نامہ قدیم دی غزل الغزلات، میراں دیاں بھجاں، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی
 تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے سک تے برہا دی آگ نال دھج رہیاں ہن جہاں نوں سُن
 کے در، منڈاں دے دل ڈچ پیار دا بھاسٹر بل پیدا ہے تے اکھاں ڈچ بھجو بھس
 آوندے ہن۔

وحدت وجود دا ذکر کر دیاں ہویاں اماں لکھیا سی کہ وجودی صوفیاں دے خیال دے
 مطابق کائنات تے خدا اک دوجے توں دکھ نہیں ہن۔ فصل (جدائی) تے جذب (ملنے) دا تصور
 کائنات تے خدا دے وچکار بھندھ نوں بھجاؤں دا اک جتن سی۔ وجودی صوفیاں کہیا کہ بندے دی
 رُوح خدا توں جدا ہو کے دنیا دے بندی خانے ڈچ پھس گئی ہے تے ایسے توں اداری مار
 کے پھیر خدا تیکر کچن دا ترلا مار رہی ہے۔ ایسے تصور نے وجودی صوفیاں دی دراگ دی
 شاعری نوں جنم دتا سی۔ مولانا روم دی مثنوی دے پہلے شعراں ڈچ ایہہ مضمون بنسری
 دی مثال دے کے سمجھایا گیا ہے۔ بنسری دے سینے وچوں دردناک گوک فریاد نکل رہی
 ہے کیوں کہ اوہ اپنے جھل (نیساں) توں جدا ہو چکی ہے۔ ایسے بنسری بندے دی
 رُوح ہے تے جھل عالم حقیقت ہے جہڑا اوسدا اصل وطن سی۔ پنجاب دیاں صوفی
 شاعراں نے سستی پنوں، ہیرا بھجا یا سوہنی مہینوال دے خولے مال دراگ دی شاعری کیتی
 ہے۔ سستی، ہیرا یا سوہنی رُوح دیاں علامتاں ہن، جہڑیاں اپنے محبوب پنوں، رانجھا یا
 مہینوال دی برہا ڈچ تڑپ رہیاں ہن۔ رُوح تے محبوب ازلی دے دراگ نوں نویں دیاہی
 ہونی دوسری تے اوس دے خاند دے وچھوڑے دی صورت ڈچ دی پیشے گیا گیا ہے۔

را
ہمارے داس حسین لکھدے ہن۔

”صوفی لہڑیچر و شخ خدا نون ناوند تے روح نون نریے ویاسی ورتی یا کچھ
کڑی دی تشبیہ دتی جانوی اے، پھر اوہناں دا اچھوڑا من کے اوہناں نون بلانے
دی کوشش کیتی جانوی اے۔ کہے روح اپنی چھوٹیاں کر دی اے کہ میں اوگناں
نال بھری ہرتی ہاں۔ میرے وٹھ کوئی گن نہیں جس کے میں اپنے ناوند
نون نوش کر سکاں۔“

شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید نے سستی دے دراک بارے اجپیاں دکھ بھریاں
کانیاں لکھیاں ہن کہ ایہناں نون سنے کے پھر دی پانی ہو جاندے ہن۔ ایہناں دے کلام
وٹھ مارو تھل ایس ماوی دنیا دی علامت بن گیا ہے جس وٹھ بندے دی روح رل نوئی
سستی دانگوں کھیل تے خوار ہو جانوی ہے۔ ہن ایسے پنجابی دے صوفی شاعران دے کلام
وچوں کچھ مثالیاں دیاں گے۔

شاہ حسین دے

مینڈا دل رانجھن راول منگے
جنگل بیلے پھراں ڈھوڈینڈی رانجھن میرے شے
مہیں آیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کوکے وٹھ جھنگے
راتیں دیہاں پھراں وٹھ جھل دے پٹرنے بولاں دے کندے
کے حسینے فقیر ناٹراں رانجھن ملے کت رنکے

ماتے فی! میں کینوں آکھاں درو وچھوڑے دا مال

را پنجابی زبان تے اودا لہڑیچر۔

دھواں دھکے میرے مرشد والا باں پھولان تال لال
 سولان مار دوانی کیتی بزبوں پایا ساڈے خیال
 دکھاں دی روٹی دکھاں دے مالن آہیں دا بانے بال
 جنگل بیلے پھراں ڈھونڈی اے نہ پانیو لال
 کے حسین فقیر ناناڑاں شہ رملے تان تھیواں نہال
 دیاہی ہونی سوانی دی اپنے خاوند شہ (شوہ) یا کنت نال پیار دا اظہار کرن
 دی ریت پنجاب وچ بہوں پرائی ہے تے اتھے دیاں لوک گیتاں وچ رچی دی ہونی
 ہے۔ سوانی نون اپنے دھپڑے ہوئے شوہ دے دصال دی تانگھ رہندی ہے۔ بابا فرید
 فریدانندھی کنت نہ راویو وڈی تھی مولوس
 دھن کوکیندی گور میں تیں شوہ نہ ملیوس

شاہ حسین ہے

کت گئے لگیں شوہ نون پیاری
 اندر تیرے گوراوت گیوئی مول نہ دتی بہاری

شہ راون دی ریت نہ جانی ایسے سنجے ترناپے
 سوانی اپنی ذات نون شوہ وچ کھپا دیندی ہے۔ ایسے ملن دے بارے شاہ حسین
 کہندے ہن ہے

ماہی ماہی گوکدی میں آپے رانجھن ہونی
 رانجھن رانجھن مینوں سب کوئی آکھو میر نہ آکھو کوئی
 جسے شوہ نون میں ڈھونڈری ڈھونڈ لڈھا شوہ سوتی
 کہے حسین سادھاں دے بلیا نکل کھل گیو ای

بابا بکھے شاہ دی محبوب ازلی لئی رانجھے دی علامت ورتی ہے سہ

جانجی لوک مکے نوں جانڈے

میرا رانجھن ماہی مکہ

نی میں کھلی ہال

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

کن نیکو نوں آگے دیاں لگیاں

نیوں نہ لگڑا چوری وا !

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

آپ چھڑ جاندا نال مچھتے دے

سانوں کیوں پھلیوں موڑی وا

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

ایے علامت نوں اوہ فنا فی اللہ دی کیفیت دے اظہار لئی ورتدے ہن سہ

رانجھا رانجھا کر دی فی میں آپے رانجھا ہوئی

سدو فی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ اکھو کوئی

رانجھا میں دتھ میں رانجھے دتھ ہور خیال نہ کوئی

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی

ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے

بھلی ہیر ڈھوڈندی بیلے

رانجھا یار بلکل دتھ کھیلے

مینوں سدھ رہی نہ سار

عشقت دی نوآں نوں بھار

بیر (روح) رانجھے محبوب ازلی آں درگ دین کلپتی رہندی ہے سے
بلمھے شاہ گھر رانجھن آں میں تھی نوں لے گل لاں

نال خوشی دے رینے واں نال خوشی دے رہی آں

متر پیانے کارن فی میں لوک اُلاہی یعنی آں

بلمھے شاہ شوہ تے سوانی دیاں غلاماں دین دی سوک تے معرفت دے چوڑ مضمون لکھے بنے

بلمھا شوہ ہے دو نہیں جہاں میں

کوئی نہ دسا غیر !

بلمھا شوہ گھر اپنے آوے چوڑا بیڑا سب سہاں
گن ہوسی تاں گلے لگاں نہیں روئیں نہیں رت کٹے

بلمھا شوہ نوں گھر دین پیا

جس سانگی سانگ بنایا

لوکاں کولوں بھیت چھپایا

اوہ درس پریم دا پڑھانے

گرو جو چاہے سو کرداٹے

شوہ دی تانجھے تے اُوک دین اک کافی بہوں اثر بھتی ہے سے

پانی بھر بھر گنیاں بستھے اپنی اپنی وار

اک بھر آیاں اک بھر چلیاں اک کھلیاں بانہہ پیار
 ہر جمیلاں پیالے گل و شمع
 باہیں چھنکے چوڑا
 کینیں بک بک چھریاں
 سب اڈنبرا گوڑا

آکے شوہ نے جھات نہ پائی ایویں گیا سنگار
 عارفاں لئی رُوح تے محبوب ازلی اگو کچھ ہن سے
 مہلتا شوہ اسان تھیں دکھ نہیں بن شوہ تھیں دوبا گکھ نہیں
 پروکھنن والی اکھ نہیں تاہیں جان جدائیاں ہندی لے
 خواجہ غلام فرید نے سستی تے پنوں دے روپ و شمع رُوح تے محبوب ازلی دی جدائی
 تے کچھ دے گیت گائے ہن تے وحدت وجود دی ہوں سرس تبیر کیتی ہے
 سوہنے یار پُتل دا ہر جا عین ظہور
 اول آخر ظاہر باطن اُسا جان ظہور
 آپ بنے سلطان جہاں دا آپ بنے مزدور
 تھی مشاق پھی وچ تھی واصل تھی مجبور
 تھی معشوق دین لٹ لپوے جان کرے رنجور

رُوح محبوب ازلی نون پلن لئی تانا کھدی رہندی ہے ہے

پُتل آدم آکل لاوم پوم قبول دعائیں
 یار بروصل پھیر نہ آیا اُجڑیاں جھوکاں جھائیں
 مارو تھیل ڈوکھڑے پنڈے ہنس ہزار بلائیں

باجھ مٹھل دے پانہ کافی
 روز ازل دی ایں جگاں جگ
 سو جھم نہ ہر گز راہیں
 یسے بانڈی توے ماہیں
 کچی پچی دے ہتھ دیکھی
 عمر وہانی کانگ اڑیندس
 خدڑی سترے پاتیں
 تھکڑی تک تک راہیں
 کر کے یاد بنے دے رلڑے
 انگن فرید دے آ ایللا
 نکلن لکھ لکھ آہیں
 کر کر نماز اداہیں

درگ دی پیڑتے برہا دا ورلاپ ے
 جی گولے چاہ ملاپ دی
 دل گولے تانگھ اوتا دل
 لائوٹے سخت اوپاہل
 مارو اکھیاں جادڑو
 شوخ نگاہ مرلیڑی
 نینے سیکتے درس دے
 ڈال نہ ہاں کوپلے پل
 کوک نہ پاپن گونجڑی
 کوئل ساڑ پچا لیا
 ناز دپالیں پتھل
 ظلمی زلف ولوول
 کوکر کواں ول ول
 پل پل دڑی حطل
 جیرا بے کل اکھڑیاں

شوہ کنت یا ور دے ملن دی تانگھ ے

سینگیاں سریاں یج وچھاون
 بانھ چوڑی ڈر گلے لاون
 ہک میں مُفت رہی مہجور

نوابہ غلام فرید دیاں کافیاں دی حقیقت دے رنگ دج ترجمانی کریے یا مجاز
 دے روپ و نوح تبیر کریے دوہاں صورتاں دج ایہناں دی تاثیر مال درو منداں دے
 سینے ستر کے سواہ ہو جان دے ہن تے آہیں بل بل کے نکلیاں ہن۔

لوکائی دوستی

دجودی صوفیاں دیاں اخلاقی قدراں لوکائی دوستی دے آدرش توں پنگدیاں ہن۔ اوہ کہندے
 ہن کہ دُنیا دی ہر شے تے ہر بندے وچ اکر ذات خداوندی سمائی ہونی ہے ایسے لئی خدا
 نال پریم کرن والا کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا۔ تصویف نرول پیار وا
 پنٹھ ہے تے صوفی شروع توں رواداری، تسلیج کل تے انسانی ہمدردی دا درس دیندے
 رہے ہن۔ اوہ نسل، رنگ، مذہب تے ذات پات دیاں بندشاں توڑ دیندے ہن۔
 تے ہر بندے نال اکر جیسا پیار کردے ہن۔ بھادویں اوہ ہندو ہوئے یا مسلمان، عیسائی
 ہوئے یا گبر اوہناں لئی کوئی فرق نہیں پیندا۔ اُنچ تے پنجابی دے سارے صوفی شاعران نے
 لوکائی دوستی دا پانے کیتا ہے پر بابا بکھت شاہ سب توں دودھ کے انسان دوست ہن جس لئی ڈاکٹر
 لاجپتی رام کرشن نے اوہناں دا شمار دُنیا جہان دے دوتے صوفیاں، سناتاں تے عارفان وچ
 کیتا ہے۔ ایسے اوہناں دے کلام وچوں کچھ نمونے دیاں گے۔

نہ میں مومن و نوح مسیتاں نہ میں دشح کفر دیاں ریتاں
 نہ میں پاکاں و نوح پلیتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون
 بھٹھا کیہ جاناں میں کون

... نہ میں عربی نہ لاہوری نہ میں ہندی شہر نگوری
 نہ ہندو نہ ترک پشوری نہ میں رندا و نوح تدون
 بھٹھا کیہ جاناں میں کون

... اول آخر آپ کول جاناں نہ کوئی دوجا ہور بچھاناں

میتھوں ہور نہ کوئی سانا بلیٹھا شوہ کھڑا ہے کون

بلیٹھا کیہ جاناں میں کون

بندے دا دین مذہب کوئی وی ہوں اوس وچ آپ خدا ڈریا میٹھا ہے

کتے ملّاں ہو بلیندے ہو

کتے سنت فرض دیندے ہو

کتے رام دہانی دیندے ہو

کتے متھے تہک لگائی دا

ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

کتے رام داس کتے فتح محمد ایہو قدمی شور

مٹ گیا دونہاں دا جھگڑا نکل پیا تچھ ہور

عشق حقیقی مذہب تے فرقے دی تفریق نور مٹا دیندا ہے

بید قراناں پڑھ پڑھ تھکے سجدے کر دیاں گھس گئے متھے

نالے رب تیر تھ نہ رب کتے جس پایا تے نور انوار

عشق دی نویوں نویں بہار

کتے شیدے کتے سُنی لے کتے جٹا دھاری کتے مُنی لے

میری سب سے فارغ گئی لے جو کہاں سویا میندا ،

میںوں عشق ہلاکے دیندا مُنہ چڑھیا یار بلیندا

اونہاں دا رستہ صلح کل دا ہے

ہندو نہ نہیں مسلمان

بھٹے نرن تچ ابھمانے
سوتے نامے نہیں ہم شیما
صلح گل کا مارگ لیا

وعدت وجود دے رنگ و شح کہندے ہن سے

بندرابنے میں گوآن چرادے لٹکا چڑھ کے ناد و جاوے
مکے دا بنے حاجی آوے واہ وا رنگ وٹانی دا
ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

آج کل گچھ لوگ تصوف تے موجودیت دے وچکار سانجھ دے بارے بحث کر رہے
ہن۔ اوہ کہندے ہن کہ دوہاں وٹح لوکائی دوستی دا آدرش ملدا ہے، تے دوہاں وٹح
انفرادیت اتے زور دتا گیا ہے۔ میرے خیال وٹح ایہ سانجھ وکھالے دی ہے، ننگھی
نہیں۔ ایس گل دا تکھیرا کرن لئی ایہ حقیقت چت دھر لکھی چاہیدی اے کہ موجودیت
دے تے کچھ ہن :

(۱) مذہبی موجودیت (کیرک گرد تے جبریل مارسل)۔

(۲) لا ادری موجودیت (مارٹن ہائی ڈگر تے کارل جاسپرز)

(۳) ملحدانہ موجودیت (ژریے پال سائر تے اوس دے پیرو)

موجودگی دی فلسفیانہ ترکیب پہلاں کانٹ نے ورتی سی۔ اوس نے وجود تے موجودگی

Existentialism : ۱

Agnostic : ۲ ٹان کسے نے ایہ ترکیب اناسک توں لئی سی۔

Existence : ۳ اناسک

Being : ۴

وٹح فرق کرنے لگی ایک مثال دتی ہے، کہندا ہے کہ فرض کرو میرے کول دس ڈالر ہن، دس ڈال
 ڈالراں دا وجود کتے وی ہو سکدا ہے۔ دس ڈالر کسے بنک وٹح یا کسی ہور بندے دے
 کھیسے وٹح وی ہو سکدے ہن۔ ایہناں دس ڈالراں دے وجود دا میرے مال کوئی شخص
 سمبندھ نہیں۔ پر جیہڑے دس ڈالر میرے کھیسے وٹح ہن اوہناں دی موجودگی دا میری ذات
 تے میرے جذبات مال گُوڑھا سمبندھ ہے تے میرے لئی اوہناں وٹح نو لکھے معنی پیدا ہو گئے
 ہن کیونکہ میں اوہناں توں کوئی کپڑا خرید سکدا ہاں یا کھانا کھا سکدا ہاں۔ ایہتوں پتہ
 لگا کہ دس ڈالراں دے وجود مال تے میرا کوئی سمبندھ نہیں پر ایہناں دی موجودگی مال میرا
 ذاتی جذباتی سمبندھ ہے۔ ایسے لئی کیرک گرد نے کہیا کہ میرے لئی خدا دا وجود کوئی معنی
 نہیں رکھدا سکوں اوسدی موجودگی مال ہی میرا ذاتی رشتہ قائم ہو سکدا ہے۔ ایہہ گل یاد رکھن
 جوگی ہے کہ صوفی خدا مال ذاتی رشتہ قائم کرنے دا ترلا نہیں کردا نہ اپنے آپ نوں خدا توں
 دکھ جاندا ہے۔ اوہنوں تے ایس گل دا عرفان ہوندا ہے کہ اوہ خدا دے گل دا اک جز ہے
 تے اوے سمندر دا اک قطرہ ہے۔ ایہہ قطرہ فیر سمندر وٹح کھپ کے سمندر ہو جاندا ہے
 سمبندھ تے اوہناں چیزاں وٹح ہوندا ہے جیہڑیاں اک دوجے توں دکھو دکھ ہون۔ موجودی
 کہندے ہن کہ بندے دی اپنی شخصیت یا ذات ہر حال وٹح قائم رہندی ہے۔ صوفی
 اپنی ذات نوں خدا وٹح فنا کر کے اپنی ہستی نوں مٹا دیندے ہن۔ دوجی گل ایہہ ہے کہ صوفیاں
 دی لوکائی دوستی تے موجودیاں دی انسان پسندی وٹح فرق ہے۔ ہانڈا گرتے اوسدے شاگرد
 ژیں پال سارتر نے کہیا ہے کہ ”سادھی انسان پسندی دا مطلب ایہہ ہے کہ بندہ اوے
 قانون دا پابند ہے جیہڑا اوہ آپ بناوے تے اوے گل نوں نیکی مندا ہے جیہڑی اوسدی
 اپنی ذات لئی نیکی ہووے، دوجیاں لفظاں وٹح پچ اوہ ہے جس نوں میں پچ سمجھان تے
 نیکی اوہ ہے جس نوں میں نیکی آکھاں!“ اوہ بندہ جیہڑا اپنی ذات نوں تے اپنی رائے نوں
 ہر شے دی کسوٹی سمجھدا ہے کسے آدرش دا پالن نہیں کر سکدا۔ لوکائی دوستی ایہہ ہے

کہ آدمی اپنے مفادوں کو دو جہاں سے مفاد آتے قربان کر دیوے۔ بوجہ دوستی و آدرش ایثار بے نفسی، بے غرضی تے قربانی آتے اُسا ریا گیا ہے۔ بیہڑا موجودی اس گل آتے اڑ جاتے کہ ٹپے اپنے لئے آپ اخلاقی قدراں پیدا کر دیاں تے میں کسی ہور اخلاقی آدرش واپا بند نہیں ہاں۔ اوس کو لوں انسانی ہمدردی یا خدمت خلق دی آس نہیں رکھی جاسکدی کیونکہ لوکائی دوستی و اخلاقی آدرش صدیاں توں چلیا آ رہیا ہے تے کسے موجودی دی ذاتی رائے یا پسند ناپسند توں نہوں اچا ہے۔ سچی انفرادیت ایہہ نہیں کہ آدمی اپنی ذات توں ساری کائنات دا دھرا سمجھن لگ پوے، سگوں ایہہ ہے کہ اوہ اپنی ذات و شح چھٹے ہوئے گناں توں پوری طرحاں اُجاگر کر کے اوہناں توں سماج دے سدھار لئی وقف کر دیوے۔ ایسے طرحاں سچی لوکائی دوستی ایہہ نہیں کہ تریں پال سا تر دے بقول "میں بیہڑا کم کر دیا ہاں ساری نوع انسان اوس و شح میری شریک ہوندی ہے" سچی لوکائی دوستی ذاتی عزت توں سماج دی غرض تے ذاتی مفاد توں سماج دے مفاد دی بھینٹ کرن دا نام ہے۔ ایسے پختوں تصوف موجودیت توں زیادہ مارکیت سے قریب ہے۔

سوئی اپنی ذات توں خدا دی ذات و شح فنا کر دیندا ہے تے مارکسی اپنی ذاتی غرض تے مفاد توں سماج دے مفاد و شح کھپا دیندا ہے۔ سوئی لوکائی دوستی و اپرچار زبانی کلامی کردا ہے تے مارکسی اس آدرش توں عملی سورت دین لئی ہر دھڑ دی بازی لا دیندا ہے۔

لوگس

لوگس (معنی: کلمہ، لفظ) دا تصور قدیم یونانی فلسفیاں توں یادگار ہے جیہڑے اس توں کائنات تے خدا دے وچکار اک ضروری واسطہ سمجھدے سٹے تے جس دے بغیر کائنات توں پیدا نہیں سی کیا جاسکدا۔ ہیراکلیٹس نے اس توں عقل کل دے معنی و شح ورثیا

تے اناکسوزوں نے ایسے نوے عقلِ اول آکھیا جہڑی کائنات وچ تناسب نوے برقرار رکھدی ہے۔ قلو تے نونلا طونیاں نے ایسے نوے کائنات دی تخلیق دا سبب آکھیا۔ ایسے تصور نوے منصور حلاج نے ھو ھو وانا نام دتاتے شیخ اکبر ابن عربی نے حقیقت الحقائق یا حقیقت محمدیہ کر کے لکھاریا۔ منصور حلاج اسماعیلی سی تے ایہ عقیدہ رکھدا سی کہ رام وچ خدا دی ذات حلول کر جاندی ہے۔ ہندوستان دی سیاحت کردیاں ہویاں اوہ اوتار دے تصور نوے دی واقف ہو چکا سی۔ اسے دا حلول یا اوتار دا خیال وحدت وجود دی اک صورت ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ خدا نے آدم دے بت وچ پھوک مار کے اپنی روح اس وچ رلا دی سی۔ ایسے خیال دے تحت بعض وجودی سوچیاں نے جناب رسالت مآب نوے دی خدا دا درجہ دے دتاتے کہا کہ احد (خدا) میم دا پروہ پاکے احمد وچ ظاہر ہویا سی جنہاں لئی ایہ ساری کائنات تخلیق کیتی گئی سی۔ ایہ مضمون پنجابی دے سو فی شاعران بار بار پیش کیتا ہے۔ ایسے کجھ دیکھی دے شعر لکھاں گے۔

احد احمد وچ فرق نہ بُلھتیا اک رتی بھر مردی دا
اک رانجھا مینوں لوڑیندا

بے حد رمزاں و سدانی ڈھولنے ماہی
میم دے ادھے سدانی ڈھولنے ماہی

بو زنگیا گوڑھا زنگیا مُرشد والی لالی اویار
احد وچوں احمد ہویا وچوں میم نکالی اویار

کارنہ پیت پیت بنے آیا

مِمْ دا گھنگھٹ مکھ پریا
 احد تے احمد نام دھرایا
 سر چھتر بھلے لولاکی دا
 کیوں ادھے بہہ کے جھاکیدا
 ایہ پردہ کس تھیں راکھیدا
 گننے کہیا فیکون کہایا
 بے چوئی سے چوئی بنایا
 احد دے وش مِسم رلیا
 تالے کیتا ایڈ پسارا

اوہ علی الہیہ وانگوں حضرت علیؑ نون وی خدا کہندے ہن۔ بعض اسماعیلیاں نے
 تے حضرت علیؑ نون ویشو دا اوتار بنا دیا سی۔

گر اللہ آپ کہیندا اے
 گر علیؑ نبیؑ ہو بہندا اے
 گھر ہر دے دل وش ریہندا اے
 اوہ خالی بھانڈے بھروا اے

علیؑ حیدر کہندے ہن ے

سوہنا مِمْ دی چادر پہن کے جی کہیا زلفاندا گھنگھٹ گھٹ آیا
 علیؑ حیدر اوہ یار پیارا ہن احمد بن کے وت آیا

راہ اقبال ے نگاہ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پردہ مِمْ کو اٹھا کر
 دیار شرب میں جا کے مٹھیں وہ لاکھ منہ کو چھپا چھپا کر

الف احمد و فتح مہم وا گنگھٹ چھپن چھوت دراز تھیا
اکو نقطہ وحدت والا جنبش کھا دراز تھیا

جوئے نام احد و فتح احمد ایسے آپ بھی لکھ دکھاوندانی
جے سب کچھ روشن دینہ توں حیدر فرق او تھے دھپ چھاوندانی
خواجہ غلام فریدی احد تے احمد و فتح فرق نہیں کرے ے

احد تے احمد فرق نہ کوئی واحد ذات صفات نہیں
حسن پرستی تے میخواری سادھی صوم سلوۃ نہیں
سوفیاں و فتح منصور علاج و اعلول و تصور ایسے لئی دی مقبول ہو یا کسی کہ اوہ منصور دی
دروناک موت توں بیوں متاثر ہوئے سن ، تے او سنوں شہید سمجھدے سن ۔ اوہ کہندے
سن کہ منصور نے انا الحق کہہ کے وحدت وجود دا راز فاش کر دتا سی جس لئی اوسے نوں
سولی اُتے گڈ دتا گیا سی بسوفی وحدت وجود تے حوالے نال منصور دا ذکر کرے رہے ہن
خواجہ غلام فریدی ے

سارے جگ و فتح ہک میں رہ گئی نائونی نہ اونی
تھیا منصور فریدہ ہمیشہ جیسے لے راز لڈرئی

بھٹے شاہ ے

آپ اشارہ اکھ دا کیتا تاک مدھو منصور نے پیتا
سولی چڑھ کے دشن کیتا ہویا عشق کمال !

ایسے نہوں دی اٹھے پال

اولیاء منصور کہاوے رمز انا الحق آپ بتاوے
آپے آپ نوں سولی چڑھاوے تے کول کھاوے کے ہسدانی

بلیٹھے شاہ انا الحق سے رنگ و سحر اپنے فنا فی اللہ ہونے کا ذکر کر رہے ہیں۔
 میں انا اللہ آکھ کے تم کرو دعائیں

پیارے سب ہو گیا عبد اللہ نہیں
 جسے دی موت آتی انا اللہ پڑھیا جاندا ہے۔ بلیٹھے شاہ کہندے ہیں کہ عبد اللہ
 بلیٹھے شاہ (اصل نام) تے مر کے محبوب حقیقی دی ذات و سحر فنا ہو گیا ہے ایسے ایسے
 میں انا اللہ پڑھ کے اسے لئی دعا کرو۔

ریا کاری دی مخالفت

پرانے زمانے تے بادشاہ اپنے ملک تے سب توں وڈے پروہت دی ہونے
 تے۔ منہ دا فوجی، ایران و کسری، چین دا خاقان، روم دا قیصر تے جاپان دا
 کادو کہندے تے کہ ایسے دیوتا ہاں لو کافی نوں ساڈی لپجا کرنی چاہیدی ہے۔ ہندی
 دیوتاں تے ریٹیاں رسال نوں ادا کرنی پروہتاں دی اک دھرم بن گئی جسے دا
 بندھ بادشاہ یا وڈے پروہت نال کوڑھاتے نکھیا ہو گیا۔ ایہہ پروہت لو کافی نوں
 حدے سنے کہ بادشاہ و احکم منشا اصل و سحر خدا دے حکم دی تمیل ہے ایسے لئی بادشاہ توں
 ہی خدا توں نابری ہے۔ ایسے طرحاں تخت تے مندر و اسبندھ پکا پیدا ہو گیا۔ بادشاہاں
 تے سہ اتے پروہت تان رکھدے تے بادشاہ پروہتاں نوں دولتاں بچدے سنے۔
 تاہاں تے پروہتاں دا ایہہ گورنر متا صدیاں تیکر قائم رہیا تے مذہب تے نام تے حاکم
 تے پروہت پینے چڑھے اڈاوندے رہے۔ ایسے گورنر تے نوں سوکھو اتناں نے تار لیا تے
 یا کہ حاکم تے پروہت رل کے اکاں دیل دیں طرحاں لو کافی دا رل چوکے رہے ہن۔
 ہنہ ہنہ و سحر و کھاد و اکوئی وجود نہیں ہے۔ شروع شروع و سحر پڑھے لکھے مسلمان امامت کراوندے
 تے ہندو تے دیواراں تخت تے تان اے قبضہ کر لیا اتناں بعض خود غرض تے مطلب تے

کہندے تھے ملان جتنے چنگیاں چوڑیاں دیکھدے من ادھے ڈھڈھہر کے بہانے ہن۔
 زاہد عابد آن لوٹے جتنے ٹکڑا دیکھے تھدا ہو
 سلطان پاہو فرمادے ہن کہ خوشن حقی دے بنا سلوک دیاں منزلان نہیں ماریاں
 باسکدیاں۔ زبانی کلامی ورد و وظائف کرن دا کوئی فائدہ نہیں ہے
 زبانی کلمہ ہر کوئی آکھے دل دا پڑھدا کوئی ہو
 جتنے کلمہ دل دا پڑھے اوتھے جیسے ملے نہ ڈھونوی ہو
 دل دا کلمہ عاشق پڑھدے کہیہ جانن یار کلائی ہو
 کلمہ یار پڑھایا باہو نہیں سدا سہاگن ہونی ہو
 بلکھے شاہ وی ریاکار ملوانیاں لوں لوکاں تے کڑے کیتے ہن ہے

ایویں متھا زمیں کھاسیدا لہا پا مخراب و کھامیدا
 کدی عابی بن بن آئے جی گل نیلے جامے پانے جی
 جی وینج ٹکے لے کھائے جی ہبلا ایہہ گل کہنوں بھانے جی

ملاں تانی سائوں راہ بتاون دین مجرم دے پھیر
 ایہہ مال ٹنگ جگت دے جیا لاون جال چوہیے

نرگوئی وینا مستی اندر بھیریا مال لمبستی
 کدے نماز توجید نہ نیستی بن کی کرناہیں شور پکار

حافظ شیرازی دا شعر ہے

وا وصال کیں جلوہ بر مخراب و منبر می کنند

پول خلوت می روند آن کار دیگر می کنند

داغظ چہڑے منبر اتے جلوے دکھانے بن اندر خانے ہور ناں کباں

ڈن رتے رہندے ہن

بے تہا وی چکھت دا وی کوئی جواب نہیں سے

اچاے بانگاں چاہنگاں ماریں	پڑھ پڑھ نفل نماز گزاریں
کیا تینوں حرصے خوار...	منبر تے چڑھ کے وعظ پکاریں
کھانا تک شے دا کھاویں	پڑھ پڑھ منسلے روز سناویں
اندر کھوٹ باہر سچیاں	دسیں ہور تے ہور کماویں

آخری لفظ

مغرب و شخ تصوف نول اسدا سچ فلسفہ، کہندے ہن مطلب ایہ ہے کہ
دوج فلسفے تے بدلے رہندے ہن پر تصوف شروع نول قائم ہے تے آخر
تیکر دائم رہوے گا۔ ایہ گل اسیں وحدت وجود دے باسے ہی کہہ سکدے ہاں۔
سچ کچھو تے وحدت وجود ہی تصوف و اڈھلا تصور ہے جیہڑا دنیا جہان دیاں
قوماں و شخ کسے نہ کے صورت و شخ موجود رہیا ہے۔ اسیں کہہ چکے ہاں کہ وحدت وجود
نول لوکائی دوستی دا آدرش ننگریا سی۔ ایسے آدرش دے کارن دنیا بھر دیاں
سو جھوناناں، داناں، ڈوکیاں، لکھاریاں، صوفیاں تے بھگتاں دی شاعری تے
لکھت و شخ لکھی رکھی تریہہ سی ہندی رہی ہے۔ آج کل دے نول سماج و شخ
وہ لوکائی دے سچے مٹر اسیں آدرش نول عملی شکل دوانے دا جتن کر رہے ہن
ساڈے نیاں و شخ لوکائی دوستی دے آدرش پاروں ہی تصوف نول اسدا سچ فلسفہ
کہیا جاسکدا ہے۔ ایسے پھیوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری جسے و شخ دنیا دیاں
تے و دیاں ریاں، یونانی اشراق، ہندی ویدانت تے مسلماناں
دے تصوف دا جوڑ مل ہویا ہے۔ ہر دھیاتی رہوے گی تے اسیں دیاں
تھناں و چولے پار محبت دے دودھ دیاں دھاراں سدا و گدیاں رہن گیاں۔

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. The Continent of Circe Nirad C. Chaudhary
2. Early India and Pakistan. Sir Mortimer Wheeler
3. The Birth of Indian Civilization. Raymond
Allchin
4. Sind. H.J. Lambrick
5. A Guide to Taxila. John Marshall
6. Our Cultural Heritage. Ishwara Topa
7. A Dictionary of Indian History. S. Bhattacharya
8. Budhist India. Rays Davids
9. Indian Philosophy. Radhakrishnan
10. Cults, Customs and Superstitions of India. J.C.
Oman
11. Indian Myth and Legend. D.A. Mackenzie
12. Hindu Mythology. W.J. Wilkins
13. Races and Cultures of India. D.M. Majumdar
14. Religion and Folklore of Northern India. Willian
Crook
15. What Happened in History Gordon Child
16. Influence of Islam on Indian Culture. Tarachand
17. A History of Sanskrit Literature. A.A. McDonell
18. Early Greek Philosophy. John Burnet
19. A History of Western Philosophy. B. Russell
20. Enneads. Plotinus
21. Legacy of India. G.T. Garret.
22. Francis and and Grigory. Aldous Huxley
23. Punjabi Sufi Poets. Lajwanti Rama Krishana
24. Punjabi Literature. Serebryakov

25. Later Mughal History of the Punjab. H. R. Gupta
 26. A History of the Sikhs. J. D. Cunningham
 27. Punjab under the Mughals. M. Akbar
 28. Existentialism and Modern Predicament. F. H. Heineman

کتابیات

اردو

- ۱۲ :- سکینتہ الاولیاء - داراشکوہ
 ۱۳ :- دبستان المذاہب - ملا محسن فانی
 ۱۴ :- تاریخ الحکماء - قفطی
 ۱۵ :- ذبیحۃ الایمان - ابن خلدون
 ۱۶ :- خوارف المعارف - شیخ شہاب الدین
 سہروردی -
 ۱۶ :- مقدمہ - ابن خلدون
 ۱۸ :- نفحات الانس - عبدالرحمن جامی
 ۱۹ :- رود کوثر - امیر اکرام
 ۲۰ :- سیر المتأخرین - سید غلام حسین
 ۲۱ :- آئین اکبری - علاء الدین ابوالفضل
 ۲۲ :- خلاصۃ التواریخ - شہان رائے بٹالوی
 ۲۳ :- آثار الأماراء - شاہ سنوار خان
 ۲۴ :- اقبال نامہ - جلد اول
 ۲۵ :- دانش نامہ ملانی - ابن سینا
- ۱ :- ترجمان قرآن - ابوالکلام آزاد
 ۲ :- کلام نانک - بیت سنگیہ ستیل
 ۳ :- گیتا - ترجمہ و حواشی جانشی داس مہرہ
 ۴ :- کتاب الطواہین حسین بن منصور حلاج
 ۵ :- فصوص الحکم - شیخ اکبر محمد الدین
 ابن العربی -
 ۶ :- احیاء العلوم - الغزالی
 ۷ :- مثنوی مولانا روم - جلال الدین رومی
 ۸ :- ترجمان الاشواق - شیخ اکبر محمد الدین
 ابن العربی
 ۹ :- حکمت الاشراق - شیخ شہاب الدین
 سہروردی مقتول
 ۱۰ :- دیوان - حافظ شیرازی
 ۱۱ :- کشف المحجوب - شیخ علی خردم جوہری

سادیاں ہور کتاباں

ممدھلی لفظالی	(اڈھانی ہزار مڈھلی لفظ)
قائد اعظم دی وار	(رزمیہ نظم)
جٹ دی کھرتوت	(ناول)
اکبر کہانیاں	(کہانیاں)
وحدت الوجود تے پنجابی شاعری	(پرکھ پڑچول)
بول مٹی دیا باویا	(ڈرامے)
ٹیکسلا	(تاریخ)
جزیرہ	(ڈرامہ)
اکھیا بابا فرید نے	(کلام تے پرکھ پڑچول)
گنج شریف	(نوشتہ گنج بخش جودا کلام)
ڈرامے (مینرنیازی)	
کہندا سائیں	(کلام تے پرکھ پڑچول)

8322